

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

*Γυναικείες ταφές στην Κρήτη και τη Ρόδο κατά την
Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο.*

Φαίδρα Τσιμέττα

ΡΟΔΟΣ , *Ιούνιος 2017*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Φαίδρα Τσιμέττα

A.M: 4352015031

*Γυναικείες ταφές στην Κρήτη και τη Ρόδο κατά την
Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο.*

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Μανόλης Ι. Στεφανάκης

ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ: Δημήτρης Παλαιοθόδωρος
Σπύρος Συρόπουλος

ΡΟΔΟΣ , Ιούνιος 2017

• • •

*«Μα να το έργο μου το πιο αγαπητό
που δούλεψα συγκινημένα και το πιο προσκεκτικά·
αυτόν, μια μέρα του καλοκαιριού θερμή
που ο νους μου ανέβαινε στα ιδανικά,
αυτόν εδώ ονειρεύομουν τον νέον Ερμή.»*

Τυνεύς Γλύπτης , Κ. Π. Καβάφης

Περιεχόμενα

Περίληψη	5
Summary	7
Πρόλογος.....	8
Εισαγωγή.....	9
1 ^ο Κεφάλαιο.....	17
1.1 Ταφικές πρακτικές της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου της Ρόδου.	17
1.2 Ταφικές πρακτικές της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου της Κρήτης.	21
1.3 Τα κτερίσματα, δείκτες των γυναικείων ταφών.	26
2 ^ο Κεφάλαιο.....	32
2.1 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές της Ρόδου.	32
2.2.1 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.....	51
Θέσεις στο νομό Ηρακλείου.	51
2.2.2 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.....	60
Θέσεις νομού Χανίων.....	60
2.2.3 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.....	63
Θέσεις στο νομό Λασιθίου	63
2.2.4 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.....	67
Θέσεις στο νομό Ρεθύμνης.	67
3 ^ο Κεφάλαιο.....	72
3.1 Σχέσεις Ρόδου-Κρήτης	72
3.2 Σχέσεις αλληλεπιδράσεων των υπό μελέτη νησιών με την Ανατολική Μεσόγειο.	75
4 ^ο Κεφάλαιο.....	81
4.1 Γυναικείες ταφές της Ανατολικής Μεσογείου.	81
5 ^ο Κεφάλαιο.....	90
5.1 Γενικά συμπεράσματα.	90
5.2 Τελικά συμπεράσματα.....	92
Παράρτημα 1.....	106
1.1 Κατάλογος γυναικείων ταφών της Ρόδου.....	106
1.2 Κατάλογος γυναικείων ταφών της Κρήτης.....	119
Παράρτημα 2.....	132
Κατάλογος εικόνων.....	132
Συντομογραφίες Περιοδικών και Σειρών.....	139
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	140

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία έγινε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού προγράμματος «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή» στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου του τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στη Ρόδο. Θέμα της παρούσας έρευνας είναι οι «Γυναικείες ταφές στην Κρήτη και τη Ρόδο κατά την Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο.» Με κύριο επιβλέποντα τον καθηγητή Μανόλη Ι. Στεφανάκη, Αναπληρωτή καθηγητή της κλασικής Αρχαιολογίας και Νομισματικής στο τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και Διευθυντής του εν λόγω Μεταπτυχιακού προγράμματος και συνεπιβλέποντες τον Δημήτρη Παλαιοθόδωρο, Επίκουρο Καθηγητή της Κλασικής Αρχαιολογίας της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας και την Ετρουσκολογία και τον Σπύρο Συρόπουλο, Αναπληρωτή Καθηγητή της Αρχαίας Ιστορίας και Αναπληρωτή Πρύτανη Διεθνών Συνεργασιών, Φοιτητικών θεμάτων και θεμάτων αποφοίτων, στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Η μελέτη επιχειρεί να θέσει θεωρητικό υπόβαθρο για τις πρακτικές των ταφών κατά την Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο στις περιοχές της Ρόδου και της Κρήτης, με κύριο μέλημα την αναζήτηση πρακτικών και εθίμων των γυναικείων ταφών στα δυο αυτά νησιά. Ως δεύτερος στόχος της εργασίας ήταν να καθοριστούν οι δείκτες και τύποι των κτερισμάτων που αποκαλύπτουν το φύλο των νεκρών και συγκεκριμένα ποιοι δείκτες αποκαλύπτουν τις γυναικείες ταφές. Προχωρώντας την μελέτη, για την αναζήτηση νεκροταφείων της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου στην Ρόδο και την Κρήτη ερευνήθηκαν το Αρχαιολογικό Δελτίο, το Clara Rhodes, τα Κρητικά Χρονικά, τα Πεπραγμένα των Διεθνών Κρητολογικών Συνεδρίων, το Αρχαιολογικό Έργο της Κρήτης και η Αρχαιολογική Εφημερίδα. Στην συνέχεια της έρευνας θα παρουσιαστούν οι σχέσεις των δυο νησιών από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα για να αποδειχθεί η αλληλεπίδραση τους και κατ' επέκταση οι επιρροές που είχαν αυτά τα νησιά ως προς τις ταφικές πρακτικές και τελετουργίες. Ακόμη, θα ερευνηθούν οι σχέσεις αλληλεπιδράσεων των νησιών με τις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και κατά πόσο οι ευρύτερες περιοχές επηρέασαν τον κτερισματικό διάκοσμο των δυο αυτών νησιών. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα μελετηθούν οι γυναικείες ταφές του ευρύτερου Αιγιακού χώρου, έτσι ώστε να μπορέσουν να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα για την επιρροή που ενδεχομένως άσκησαν οι ταφές αυτές στις υπό μελέτη περιοχές που ερευνώνται, όσον αφορά τον κτερισματικό πλούτο, τα

έθιμα αλλά και των πρακτικών που ακολουθήθηκαν για την ταφή τους. Στο τέλος, θα παρατεθούν τα συμπεράσματα και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων αυτής της έρευνας.

Summary

This Master's Thesis has been written as part of a postgraduate program called «Archeology of the Eastern Mediterranean from Prehistoric Times up to Late Antiquity: Greece, Egypt , Middle East», at the University of the Aegean, Division of Mediterranean Studies in Rhodes. The subject of this thesis is "Women's Burials in Crete and Rhodes during the Geometric Archaic Period." This project was completed under the supervision of the following Professors: Manoli I. Stephanaki, Assistant Professor of Classical Archeology and Numismatics in the Mediterranean Studies Department at the University of the Aegean and Director of this particular Master's program. Dimitri Palaiothodoros, Assistant Professor of Classical Archeology, with emphasis on ceramics and pottery, iconography, archeology of Southern Italy and Sicily and Etruscan civilization. Spiros Siropoulos, Assistant Professor of Ancient History and Assistant Professor of International Cooperation, Student Affairs and Graduate Affairs at the University of the Aegean.

This study attempts to present the theoretical background of burial practices during the Geometric Archaic Period in Rhodes and Crete, with principal stress on the practices and customs that were followed in female burials on these two islands in the era which was stated above. Second target of this project was to assess the indications and types of funeral offerings which determined the sex of the dead. During the course of this study, I consulted The Archeological News, Clara Rhodes, The Cretan Times, The Proceedings of the International Cretan Conference, the Archeological Work of Crete and The Archeological Newspaper, with the aim of discovering the burial rites in the Geometric and Ancient Period in the geographical areas previously stated. In addition, I examined the relationship between these two islands in the early historic years until late antiquity in order to show their interaction, and by extension, the effects which this interaction had on the two islands in their burial practices and funeral rites. Also, the relationship of the interactions of the two islands is researched in regard to other areas of the Eastern Mediterranean and how much the other areas influenced the funereal decorations of the graves on these two islands. In the final chapter, female burials are studied in the wider Aegean area. Certain conclusions can be formulated about influence and affection of the burials on Rhodes and Crete, concerning the value of the funeral gifts, the customs and practices which were followed. At the end of this thesis, I will list conclusion and presentation of this research's results.

Πρόλογος

Το ζήτημα που πραγματεύεται αυτή η εργασία είναι οι γυναικείες ταφές της Ρόδου και της Κρήτης της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου. Το θέμα συζητήθηκε για πρώτη φορά κατά την διάρκεια της συμμετοχής μου στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Αρχαιολογία Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική εποχή έως την Ύστερη αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή.» με τον καθηγητή Μανόλη Στεφανάκη ως θέμα για την πτυχιακή μου εργασία.

Η παρούσα έρευνα είχε ως σκοπό να μελετήσει ταφές της Ρόδου και της Κρήτης και να ταυτοποιήσει αυτές των γυναικών της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου. Η ταυτοποίηση των ταφών έγινε με βάση τα κτερίσματα που συνόδευαν τις ταφές. Ελάχιστες ήταν οι ταφές που είχαν μελετηθεί οστεολογικά ώστε να δοθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα. Αδημοσίευτα μέχρι στιγμής στοιχεία από ανασκαφές των νησιών αυτών των περιόδων δεν μπόρεσαν να χρησιμοποιηθούν στην παρούσα έρευνα. Οι μόνες αδημοσίευτες ταφές που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα ήταν από την νεκρόπολη της Ελεύθερας που ωστόσο δεν εξαντλήθηκαν όλες.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στον καθηγητή και κύριο επιβλέποντα της παρούσας πτυχιακής εργασίας Μανόλη Στεφανάκη που με καθοδήγησε στην προκαταρκτική ενασχόλησή μου με αυτήν μέχρι την υποβολή της για την εκπόνηση της πτυχιακής στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Την Τριμελής επιτροπή αποτέλεσαν ο Μανόλης Στεφανάκης, ο Δημήτρης Παλαιοθόδωρος και Σπύρος Συροπούλος που τους ευχαριστώ θερμά για την στήριξή τους καθ' όλη την διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω τις θερμές μου ευχαριστίες στην οικογένεια μου που στάθηκαν δίπλα μου και με στήριξαν από την αρχή του μεταπτυχιακού έως την ολοκλήρωση του. Καθοριστική βοήθεια ήταν αυτή της Κωστούλας Κωνσταντινίδη που βρέθηκε στο πλευρό μου σ' όλη την διάρκεια της αναζήτησης βιβλιογραφίας στην βιβλιοθήκη της αρχαιολογικής υπηρεσίας της Ρόδου καθώς ήταν υπεύθυνη για την ομαλή διατήρηση της ορθής λειτουργίας. Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλω σ' όλο το φιλικό μου περιβάλλον για την ηθική υποστήριξη τους η οποία ήταν βοηθητική για την ολοκλήρωση της έρευνας αυτής.

Εισαγωγή

Θεωρητικό πλαίσιο.

Ο θάνατος και οι ταφικές πρακτικές.

Ο Freud το 1919 έγραψε ότι οι άνθρωποι έχουμε μια παράξενη συμπεριφορά σε ότι αφορά τον θάνατο, την αντίδραση μας στον θάνατο και την ανεπάρκειά μας στην γνώση για τη ζωή μετά τον θάνατο. Τα ίδια ερωτήματα φαίνεται να ταλανίζουν και τους ανθρώπους της αρχαιότητας. Η πρώτη αρχαία πηγή για τις πρακτικές του θανάτου αντλείται από τον Όμηρο, αποκαλύπτοντας λεπτομερώς την διαδικασία πρόθεσης και εκφοράς του νεκρού σώματος. Οι πληροφορίες που δίνονται ταυτοποιούνται από τις απεικονίσεις πάνω σε αγγεία της στιγμής του θανάτου, της πρόθεσης και της εκφοράς και επισφραγίζονται με τις ανασκαφές και την εύρεση στοιχείων που επιβεβαιώνουν τις πρακτικές αυτές. Φαίνεται οι διαδικασίες αυτές να είναι γνωστές και να εφαρμόζονται πριν τον Τρωικό πόλεμο. Το θέμα του θανάτου φαίνεται να απασχολούσε τους ανθρώπους τις αρχαιότητας και να φρόντιζαν τα νεκρά σώματα με εξαιρετη προσοχή, διότι σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους θα μπορούσαν να συνεχίσουν την ζωή τους στον Κάτω Κόσμο και η ψυχές τους θα έβρισκαν έτσι την αιώνια ηρεμία.¹

Ανά συχνά χρονικά διαστήματα το θέμα του θάνατο απασχόλησε πολλούς μελετητές είτε σε αρχαιολογικό επίπεδο είτε σε κοινωνικό αλλά και ψυχικό επίπεδο. Ο Καλλίνος θεωρεί ότι ο θάνατος στον πόλεμο φέρνει φήμη και θαυμασμό ενώ ο «ειρηνικός» θάνατος (στο σπίτι και σε μεγάλη ηλικία) είναι λιγότερο ανταμειβόμενος.² Ο Ανακρέων³ τονίζει ότι ο θάνατο είναι αναπόφευκτος και ο Σιμωνίδης αναφέρεται στον πόνο και την θλίψη που προκαλεί ο θάνατος.⁴ Κατά τον Πλάτωνα ο θάνατος δεν είναι τίποτα άλλο, παρά ο διαχωρισμός δυο πραγμάτων του σώματος από την ψυχή.⁵ Θα ήταν όμως άωφελο να συνεχίσω μια ατέρμονη συζήτηση πάνω στο θέμα του θανάτου γενικά. Θέμα μας εδώ είναι να αποκαλυφθούν οι

¹ Garland 1985, 1-12

² Καλλίνος, Ελεγείες (1-21)

³ Ανακρέων, Ανακρεόντεια, απόσπασμα 43 στο: Στεφανακοπούλου, Τσιτσιρίδη, Αντζούλη, Κριτσέλη (επιμ.) Ανθολογίες, Ανθολογία Αρχαία Ελληνικής Γραμματείας, σ. 395

⁴ Σιμωνίδης, Δανή, απόσπασμα 44 στο: Στεφανακοπούλου, Τσιτσιρίδη, Αντζούλη, Κριτσέλη (επιμ.) Ανθολογίες, Ανθολογία Αρχαία Ελληνικής Γραμματείας, σ. 543

⁵ Πλάτων, Γοργίας 524 Β «ὁ θάνατος τυγχάνει ὧν, ὡς ἔμοι δοκεῖ, οὐδὲν ἄλλο ἢ δυοῖν πραγμάτων διάλυσις, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, ἀπ' ἀλλήλων· ἐπειδὴν δὲ διαλυθῆτον ἄρα ἀπ' ἀλλήλων» Για το θέμα βλ και Garland 1985, 77-66

πρακτικές του θανάτου και να καταγραφούν έθιμα ταφής της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου και ειδικότερα των γυναικείων ταφών.

Ήδη από την Εποχή του χαλκού οι ταφές αποδεικνύουν την χρήση καύσης, ατομικών ταφών, ταφές απλές ή λακκοειδείς και έκαναν χρήση επιτάφιων σημάτων με μεγάλα αγγεία. Υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στην μορφολογία των ταφών της υπομυκηναϊκής και της πρωτογεωμετρικής περιόδου, αποδεικνύοντας έτσι, την αδιάσπαστη συνέχεια της ιστορίας του ελληνικού επιτάφιου μνημείου. Κατά την Γεωμετρική περίοδο, αποδεικνύεται συχνά το φαινόμενο επαναχρησιμοποίησης πρωιμότερων ταφών. Παρατηρείται επίσης, ότι στις προγενέστερες ταφές έκαναν ανέγερση περιβόλων και συχνά έκαναν αποθέσεις προσφορών σ' αυτές. Από αυτό συμπεραίνεται ο σεβασμός που έδειχναν για τους προγόνους τους στις υπό μελέτη περιοχές και περιόδους. Οι καύσεις ήταν δευτερογενείς στις περισσότερες περιοχές. Δηλαδή, η διαδικασία της αποτέφρωσης γινόταν κάπου αλλού και η τέφρα συλλεγόταν και την τοποθετούσαν σε αγγείο και έπειτα αυτό σε κυκλικό λάκκο, με λιθεπένδυση στα τοιχώματα.

Το τεφροδόχο αγγείο έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές κατά τη Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική περίοδο. Ωστόσο, η καύση δεν αποτελεί πρωτοπορία της περιόδου.⁶ Μάρτυρας της παραπάνω άποψης είναι ο Όμηρος που μέσα από τα έργα του αποδεικνύεται ότι οι νεκροί πάντα καίγονταν και τα οστά τους τοποθετούνταν σε αγγείο το οποίο το απόθεταν σε τύμβο, που το ονόμαζε σήμα. Ο Όμηρος στην Ιλιάδα αναλύει στην Ραψωδία Ψ και Ω την ταφή του Πατρόκλου σε νεκρική πυρά και έπειτα την ταφή του Έκτορα. Σε αυτό το σημείο φανερώνονται οι δοξασίες που δέχονταν οι πολεμιστές ως νεκροί. Φαίνεται ότι γίνονταν και επικήδειοι αγώνες προς τιμήν των νεκρών ηρώων που ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο της Γεωμετρικής εποχής. Τέτοιοι αθλητικοί ή μουσικοί επικήδειοι αγώνες απεικονίζονται σε πολλά γεωμετρικά ταφικά αγγεία. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι τότε οι άνθρωποι λάτρευαν τους νεκρούς και θεοποιούσαν τους επιφανείς άνδρες μετά το θάνατό τους, θα πρέπει να δεχτούμε ότι οι αγώνες αυτοί άρχισαν σταδιακά να τελούνται σε τακτά διαστήματα, σαν ένα είδος λατρευτικής γιορτής προς τιμήν του «αποθεωμένου» πλέον νεκρού. Πάντως, όπως επισημαίνει ο Rohde, η λατρευτική διάσταση αυτών των επικήδειων αγώνων θεμελιώθηκε σε μια εποχή κατά την οποία οι άνθρωποι θεωρούσαν ότι η ψυχή του νεκρού συμμετέχει συνειδητά και «ικανοποιούνται» από εκδηλώσεις των συγγενών και συνεπώς οι αγώνες δε γίνονταν αποκλειστικά για να απαλύνουν οι ζωντανοί τον πόνο τους από τον

⁶ Kurtz- Boardman 1994, 33-6

θάνατο των συγγενών τους, αλλά κυρίως για να αγαλλιάσει η ψυχή του νεκρού ήρωα.⁷ Έτσι, οι επιτάφιοι αγώνες, από οικογενειακές υποθέσεις, εξελίχθηκαν σε πανηγυρικές εκδηλώσεις ολόκληρης της κοινωνίας και από τον 7^ο αιώνα υποχώρησαν προς όφελος των πανελληνίων αγώνων.

Κατά τον 8^ο αιώνα παρατηρείται η «δημογραφική» αλλαγή των νεκροταφείων, από εντός των συνόρων των πόλεων μεταφέρονται σε σημεία απομακρυσμένα από τα όρια της πόλης. Οι περισσότεροι ιστορικοί παρατηρούν την μείωση των γεννήσεων και την δραματική αύξηση των θανάτων και ειδικότερα σε βρεφικές ηλικίες.⁸ Η θέση ταφής ενός ατόμου ή μιας ομάδας εξαρτώνται άμεσα από τις θρησκευτικές ή τις μεταθανάτιες δοξασίες, πιστεύω και αντιλήψεις της κοινωνίας που ανήκουν. Προγενέστερα, και συγκεκριμένα στην εποχή του Χαλκού οι ταφές γίνονταν εσωτερικά του οίκου, κάτω από το δάπεδο και μέσα στις αυλές. Στους ιστορικούς χρόνους, παρατηρείται η ύπαρξη νεκροταφείων σε ξεχωριστούς χώρους από τον τόπο κατοικίας τους. Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, διαπιστώνεται τα νεκροταφεία να βρίσκονται πολύ κοντά στις οικίες. Ωστόσο, από τα αρχαϊκά χρόνια και μετά γίνεται συστηματοποίηση και οργανώνονται τα νεκροταφεία εκτός των τειχών κατοίκησης. Αυτό όμως, δεν διαπιστώνεται στην Κρήτη και στη Σπάρτη όπου διατηρούταν η συνήθεια ταφής εντός των ορίων της πόλης για να μπορούν οι συγγενείς να έχουν άμεση σχέση με τους νεκρούς τους.⁹

Οι κύριοι τύποι ταφών διακρίνονται στις ακόλουθες κατηγορίες: απλοί λάκκοι, θαλαμοειδείς, θολωτοί, λακκοειδής, οι κιβωτιόσχημοι και οι κτιστοί. Οι θαλαμοειδείς, αποτελούν τους τάφους που είχαν την μορφή υπογείων δωματίων, σκαμμένοι στις πλαγιές υψωμάτων και τους προσέγγιζε κανείς συνήθως από δια μέσου ενός μακρύ κατηφορικού δρόμου και μετά την ταφή έφραζαν το άνοιγμα με ξερολιθιά.¹⁰ Οι θολωτοί είχαν κι αυτοί δρόμο, θύρα και θάλαμο, αλλά οι δρόμοι ήταν οριζόντιοι συνήθως, κι όχι επικλινείς. Το άνοιγμα και ο θάλαμος ήταν οικοδομημένοι με ογκόλιθους και στο δάπεδο υπάρχουν λάκκοι που χρησίμευαν για τις εναποθέσεις των σωμάτων. Ο τύπος αυτών των ταφών φαίνεται να προέρχεται από τα μυκηναϊκά χρόνια και να συνεχίζεται κυρίως στη γεωμετρική εποχή. Οι λακκοειδείς, είναι απλοί τάφοι που αποτελούνται από ένα μακρόστενο κάθετο όρυγμα που σκεπάζονταν ύστερα από την ταφή με ακατέργαστες λίθινες πλάκες. Οι κιβωτιόσχημοι έχουν

⁷ Rohde 1897, ch.5n.115

⁸ Morris 1989, 302

⁹ Σταμπολίδης 2004, 116-8

¹⁰ ThesCra VIII Add. VI 1e, 368

παραλληλόγραμμη εσωτερική επένδυση από λίθινες ή πλίνθινες πλάκες.¹¹ Η κατασκευή του κτιστού τάφου ειδικά του 6^{ου} αιώνα, ήταν παρόμοια με την οικιστική αρχιτεκτονική. Οι κτιστοί τάφοι συνήθως βρίσκονταν πάνω από τον λάκκο, που γινόταν επίχωση, ή θεμελίωση από πλίνθους ή λίθους.

Οι πρακτικές που εφαρμόζονται είναι οι ενταφιασμοί οι οποίοι διαχωρίζονται στους απλούς και στους εγχυτρισμούς (την τοποθέτηση σκελετού ή σκελετών σε αγγείο συνήθως σε πίθο) και η πρακτική της καύσης. Σε αυτό το σημείο καλό θα είναι να ειπωθεί ότι οι εγχυτρισμοί εμφανίζονται κυρίως στην περιφέρεια των κέντρων των νεκροπόλεων και επιλέγονται για την πρακτική αυτή συγκεκριμένα ηλικιακά σύνολα και φύλα (έφηβοι κάτω των 18 χρόνων και γυναίκες ενήλικες). Συνήθως, οι καύσεις πραγματοποιούνταν σε διαφορετικό χώρο και έπειτα συλλέγονταν τα αποτελέσματα της καύσης σε τεφροδόχο αγγείο κατά την Γεωμετρική περίοδο, ενώ κατά την Αρχαϊκή οι καύσεις γίνονται πρωτογενείς. Στις περιπτώσεις της Ρόδου παρατηρείται διαφορετική πρακτική, με την χρήση των πρωτογενών καύσεων, δηλαδή καύση και ταφή γίνονταν μέσα στον ίδιο λάκκο-όρυγμα από τον 8^ο αιώνα π.Χ.¹² Τα καμένα δάπεδα και τοιχώματα των λάκκων με πρωτογενείς καύσεις μαρτυρούν αρκετές φορές την ένταση και το μέγεθος των πυρών.

Όσον αφορά τους ενταφιασμούς δεν υπάρχει αυστηρός κανόνας προσανατολισμού των σωμάτων, αλλά οι πιο συχνές στάσεις των σωμάτων βρίσκονταν σε ύπτια και σε συνεσταλμένη θέση. Το μέγεθος των ταφών καθορίζεται από το ύψος των νεκρών και σε αρκετές περιπτώσεις υπήρχαν ίχνη φέρετρων ξύλινων (φέρετρα από τον Κεραμεικό) τα οποία διασώζονται σπάνια λόγω της μη διατήρησής τους στο χρόνο αλλά και από τις ευφλεκτότητας του ως υλικό. Αρκετές μελέτες έχουν γίνει γύρω από την ενδυμασία των νεκρών σωμάτων. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανασυρθούν τα ίχνη υφάσματος από τις ταφές λόγω του φθαρτού υλικού των υφασμάτων. Ωστόσο, μάρτυρες της ύπαρξης νεκρικών ενδυμάτων είναι τα αγγεία με τις εικονογραφήσεις νεκρικών σωμάτων που σε αρκετές περιπτώσεις φαίνεται να έχουν ποικιλία χρωμάτων, σε ελάχιστες περιπτώσεις σε κατάλοιπα στους τάφους και από την ύπαρξη πορπών και περονών που σηματοδοτούν την στήριξη των υφασμάτων.¹³

¹¹ ThesCra VIII Add. VI 1e, 370

¹² Gates 1983, 22-4

¹³ Kampen -Lulof 2011, 61, 85, 102

Ας περάσουμε στην τελετουργία της ταφής ξεκινώντας με την πρόθεση, δηλαδή την έκθεση του νεκρού σε «προσκύνημα» που εικονίζεται σε αγγεία ήδη από τον 8^ο αιώνα π.Χ (εικ.1). Αυτή η διαδικασία του προσκυνήματος του νεκρού διαρκούσε μια μέρα. Οι νεκροί τοποθετούνταν πάνω σε κλίνη, σκεπάζονταν από ύφασμα και τους πλαισιώναν οι θρηνωδοί. Οι λέβητες κάτω από την κλίνη που απεικονίζονται αρκετές φορές στα αγγεία, παραπέμπει στο λουτρό των νεκρών, το οποίο αποκλειστικά γινόταν από γυναίκες. Εκτός από το λουτρό, οι θρηνωδοί έντυναν τον νεκρό, τον στολίζουν και συντελούσαν έτσι στον καθαρισμό της ψυχής του θανόντα.¹⁴

Η εκφορά, η μεταφορά του νεκρού δηλαδή από τον χώρο της πρόθεσης στον χώρο της ταφής, γινόταν την τρίτη μέρα και υπάρχουν μαρτυρίες σε αγγεία της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου. Οι νεκροί μεταφέρονταν με άμαξα πάνω σε κλίνη και οι ακόλουθοι της πομπής εκτός από τις θρηνωδούς ήταν και οπλισμένοι άνδρες. Αρκετές φορές έχουν βρεθεί άμαξες (εικ.2) και άλογα στο εσωτερικό των ταφών αποκαλύπτοντας έτσι την θυσία των ζώων στου επιφανής των κοινωνιών.

Μετά την εκφορά των νεκρών τελόντουσαν τα νεκρόδειπνα και αυτό επιβεβαιωνόταν με την εύρεση σιδερένιων οβολών, κρεάργων και οστών ζώων στο εσωτερικό των ταφών. Τα απαραίτητα για τους δείπνους τα οργάνωναν οι γυναίκες και δεν γίνεται απόλυτα σαφές αν μπορούσαν να συμμετάσχουν κι εκείνες στον δείπνο ή απλώς ο ρόλος τους βρισκόταν μόνο στην οργάνωση του δείπνου. Είναι ένα ερώτημα που θα μας απασχολήσει και παρακάτω στην παρούσα μελέτη. Από τις αρχαίες πηγές ενημερωνόμαστε ότι οι νεκροί φαίνεται να παρευρίσκονται στο δείπνο και ο κύριος σκοπός της ύπαρξής τους είναι η ικανοποίηση και η ευχαρίστηση των νεκρών και συγκεκριμένα των ψυχών τους.¹⁵

Στόχος και σκοποί της έρευνας.

Οι πρώτες ανασκαφές στην Ρόδο έγιναν το 1868 ωστόσο, οι συστηματικότερες μελέτες για τις νεκροπόλεις του νησιού ξεκίνησαν το 1916 από το Ιταλικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Στις σχετικές δημοσιεύσεις, η διατύπωση απόψεων για το φύλο των νεκρών των

¹⁴Θέματα εκφοράς και πρόθεσης στον Όμηρο, Ιλιάδα Ραψωδία Ψ, Ραψωδία Ω. Για το θέμα βλ. και Σταμπολίδης 2014, 65-7

¹⁵ Το νεκρόδειπνο συναντάται για πρώτη φορά στον Όμηρο, Ιλιάδα, Ραψωδία Ω. Ανάμεσα στον Πρίαμο και τον Αχιλλέα.

περιόδων βάσει των κτερισμάτων τους δεν πραγματοποιήθηκε. Το ίδιο συμβαίνει και στις περισσότερες νεκροπόλεις της Κρήτης που οι πρώτη ανασκαφή που ανέδειξε Γεωμετρική ταφή χρονολογείται το 1931.

Στο πλαίσιο των παραπάνω, προέκυψε η ανάγκη της παρούσας έρευνας, η οποία μελετά ταφές της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου της Ρόδου και της Κρήτης. Συγκεκριμένα έχει ως στόχο την ταυτοποίηση των γυναικείων ταφών με σκοπό την ανάδειξη κτερισμάτων- δεικτών που συνόδευαν γυναικείες ταφές. Ακόμα, προέκυψε η ανάγκη να μελετηθούν οι ταφικές πρακτικές που ακολουθούνταν για τις γυναικείες ταφές στα υπό μελέτη νησιά των επίμαχων περιόδων.

Το χρονικό πλαίσιο της μελέτης καθορίστηκε ως προς το ανώτερο όριό της ο 12^{ος} αιώνας με την αρχή της Γεωμετρικής περιόδου έως τον 5^ο αιώνα που αποτελεί το κατώτερο όριό της με την λήξη της αρχαϊκής εποχής. Σκοπός της επιλογής των δύο αυτών χρονικών περιόδων ήταν να αναδειχθούν οι διαφορετικοί τύποι ταφικών πρακτικών αλλά και η διερεύνηση των τύπων των κτερισμάτων που συνόδευαν την γυναικεία πληθυσμιακή ομάδα των νησιών.

Τοπικά επιλέχθηκαν η Ρόδος και η Κρήτη ως δυο ζωτικά, γειτνιάζοντα κέντρα των περιόδων αυτών, με ομοιότητες και διαφορές ταφικών εθίμων αλλά και διερεύνηση των τύπων των κτερισμάτων που χρησιμοποιούνται για τις γυναικείες ταφές. Στόχοι της έρευνας, προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός είναι η συγκέντρωση ενδεικτικών ταφών ανά περιοχή, χρονική περίοδο και η αξιολόγηση των ευρημάτων. Η κατηγοριοποίηση των κτερισμάτων και ο συνδυασμός αυτών οδηγούν στην ταυτοποίηση των γυναικείων ταφών.

Μεθοδολογία της έρευνας.

Η μεθοδολογία της έρευνας βασίστηκε σε βιβλιογραφική έρευνα με δημοσιευμένες ταφές των περιοχών. Πραγματοποιήθηκε ανάλυση του περιεχομένου ανά περιφέρεια, περιοχή, νεκροταφείο και τάφο, όπου ήταν εφικτό και θεωρήθηκε απαραίτητο η δημιουργία καταλόγων ως συγκέντρωση των αποτελεσμάτων της βιβλιογραφικής έρευνας. Φωτογραφικό υλικό χρησιμοποιήθηκε μόνο στις περιπτώσεις που υπήρχαν διαθέσιμες δημοσιευμένες εικόνες. Η ραχοκοκαλιά της εργασίας αποτελούν οι κατάλογοι που γίνονται συνεχείς

αναφορές στην έρευνα και πάνω στους οποίους στηρίζεται η εργασία και τα συμπεράσματά της. Τα διαθέσιμα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα καταγράφονται συνολικά, με λεπτομερή σχολιασμό των κτερισμάτων τους, των τύπων των ταφών, των εθιμοτυπικών, την χρονολόγηση και τον αριθμό των νεκρών στο εσωτερικό τους και παρατίθενται στο λήμμα των καταλόγων.

Περιορισμοί της έρευνας.

Η μελέτη που ακολουθεί δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί εξαντλητική. Δεν κατέστη δυνατόν να μελετηθούν όλες οι νεκροπόλεις και τα ταφικά σύνολα. Το Αρχαιολογικό Δελτίο έχει ελλείψεις αναφορές, σε αρκετές περιπτώσεις δεν υπάρχουν δημοσιεύσεις, δεν εικονίζεται απαραίτητα το σύνολο των ευρημάτων και από το 2006 έχει σταματήσει η έκδοσή τους. Όσον αφορά το νησί της Ρόδου η βιβλιογραφική έρευνα βασίστηκε στο περιοδικό *Clara Rhodes* όπου έγιναν οι δημοσιεύσεις των νεκροπόλεων. Από την άλλη το νησί της Κρήτης λόγω του μεγάλου εύρους του αλλά και των πολλών αρχαιολογικών καταλοίπων δεν μπόρεσε να μελετηθεί διεξοδικά. Οι νεκροπόλεις του νησιού αποτελούν πολυπληθές σύνολο, που δεν ήταν εφικτό να εμποτευθούν όλες στην παρούσα έρευνα. Τα δυο εξεταζόμενα νησιά σε αρκετές περιπτώσεις, οι νεκροπόλεις τους παραμένουν αδημοσίευτες και δεν κατέστη δυνατή η αναφορά σ' αυτές. Κατ' εξαίρεση χρησιμοποιήθηκαν τρεις αδημοσίευτες ταφές από το νεκροταφείο της Ελεύθερνας εξαντλώντας αναφορές από τον ίδιο τον αρχαιολόγο μελετητή Ν. Χρ. Σταμπολίδη σε βιβλία του και καταλόγους.

Όπως προέκυψε από την βιβλιογραφική έρευνα δεν υπήρξαν μελέτες που να έχουν ερευνήσει την ταυτοποίηση των φύλων των νεκρών και των ηλικιακών συνόλων τους στις περισσότερες νεκροπόλεις της Ρόδου και της Κρήτης. Προσεγγίσεις τέτοιων ερευνών συναντώνται μόνο στο νησί της Κρήτης καθώς έχουν ερευνηθεί ανθρωπολογικά. Συμπερασματικά, παρατηρείται ότι η μελέτη των οστεολογικών υπολειμμάτων εκλείπουν από τα περισσότερα νεκροταφεία και ειδικά από τις ανασκαφές που έγιναν πριν το 1980. Ένας ακόμη προβληματισμός, αντιμετωπίστηκε με την απουσία μελετών ταυτοποίησης φύλων των νεκρών με βάση τον κτερισμό τους. Εξαιτίας αυτού, μελετήθηκαν διεξοδικά οι εργασίες της Α. Strömberg, του C. G. Styrenius και της Ο. Βιζυηνού που ερευνούν τα κτερίσματα ως τεκμήριο διάκρισης των φύλων των νεκρών. Η παρούσα έρευνα δεν περιορίζεται σε

συγκεκριμένη ομάδα γυναικών και ούτε σε συγκεκριμένα ηλικιακά σύνολα. Συμπεριλαμβάνει τις ταφές οι οποίες με βάση τον κτερισμό τους μπορούν να ταυτιστούν με γυναικείες.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί να αποτελέσει ένα βασικό εργαλείο και μια πρώτη «δεξαμενή» αναφοράς για την μελέτη των κτερισμάτων ως τεκμήρια για την διάκριση του γυναικείου φύλου και με απώτερο σκοπό να λειτουργήσει ως μοντέλο για την μελέτη γυναικείων ταφών γενικότερα.

Δομή της εργασίας.

Η εργασία χωρίζεται σε 5 κεφάλαια όπου το πρώτο κεφάλαιο αφορά τις ταφικές πρακτικές της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου της Ρόδου και της Κρήτης και αποκαλύπτει τα κτερίσματα, δείκτες των γυναικείων ταφών. Το δεύτερο κεφάλαιο βασίζεται στην παρουσίαση και συζήτηση των ταφικών ευρημάτων από την Ρόδο και την Κρήτη αποκαλύπτοντας τις γυναικείες ταφές. Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στα δυο νησιά αλλά και τις αλληλεπιδράσεις που φανερώνονται σε σχέση τους με την Ανατολική Μεσόγειο. Το τελευταίο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην παρουσίαση μεμονωμένων γυναικείων ταφών της Μεσογείου. Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με την εξαγωγή συμπερασμάτων, βάσει της παρουσίασης και συζήτησης των προηγούμενων κεφαλαίων σε συνάρτηση με τους καταλόγους του Παραρτήματος 1.

1^ο Κεφάλαιο

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστούν οι ταφικές πρακτικές της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου της Ρόδου και της Κρήτης καθώς και τα κτερίσματα που συνοδεύουν τις ταφές με σκοπό την ταυτοποίηση του φύλου των νεκρών. Ποιες από τις πρακτικές ταφών διαπιστώνονται σε γυναικείες ταφές; Υπάρχει η διάκριση των τύπων των ταφών σε συνάφεια με το φύλο τους; Ποιοι γυναικείοι τάφοι κτερίζονταν; Οι γυναίκες ‘απολάμβαναν’ τις τελετουργικές πρακτικές ή ήταν μόνο προνόμιο των αντρών; Ποια ήταν τα κτερίσματα που αποδεικνύουν την ύπαρξη γυναικών μέσα στους τάφους; Όλα αυτά τα ερωτήματα θα τεθούν σε έρευνα ώστε να δοθούν ασφαλή συμπεράσματα για την ύπαρξη γυναικείων ταφών στις υπό μελέτη περιοχές.

1.1 Ταφικές πρακτικές της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου της Ρόδου.

Κατά την γεωμετρική περίοδο εισάγεται στην Ρόδο το έθιμο της καύσης των νεκρών. Η τελετουργία αυτή άρχιζε με την εναπόθεση των σωμάτων σε πυρές ή σε χώρους διαμορφωμένους γι’ αυτό τον σκοπό. Κατόπιν, τα αποτελέσματα της καύσης μεταφέρονταν σε κάλπες ή σε τεφροδόχα αγγεία και έπειτα τοποθετούνταν σε τάφους. Από τον 8^ο αιώνα π.Χ όμως, η πρακτική αυτή δίνει την θέση της στους «Area di cremazione con pozzetti» δηλαδή, στους τάφους- αποτεφρωτήρια. Πιο απλά, οι δευτερογενείς καύσεις δίνουν την θέση τους στις πρωτογενείς και έτσι διαμορφώνεται το νέο είδος ταφικής πρακτικής στις περιοχές Κάμιρο, Ιαλυσό και Βρουλιά.¹⁶ Οι πρωτογενείς καύσεις λοιπόν, συναντώνται πρώτη φορά στην Ιαλυσό (εικ.3) από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ, το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ και το πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Όταν δεν εφαρμόζονταν οι καύσεις στην γεωμετρική εποχή γινόταν η χρήση του ενταφιασμού, χρησιμοποιώντας ως τύπο τους λακκοειδείς τάφους.¹⁷ Στην Κάμιρο, οι καύσεις συνεχίζονται και μετά το 525 π.Χ και το 550 π.Χ οι νεκροί ενταφιάζονταν σε κιβωτιόσχημους τάφους με οξυκόρυφη οροφή. Οι ανασκαφές του 1924-1928 στο κτήμα Λαγού απέδειξαν ότι στην περιοχή υπήρχαν κιβωτιόσχημοι λάκκοι-ορύγματα λαξευμένα στον ασπρόπηλο της περιοχής (εικ.4). Οι τεθεώντες καίγονταν στο

¹⁶ ΑΔ 23 1968, Α, 77- 97, Desborough 1952, 227, Kurtz- Boardman 1994, 163-5.

¹⁷ ΑΔ 23 1968, Α, 76- 80

εσωτερικό των λάκκων μαζί με τα κτερίσματά τους και τα υπολείμματα της καύσης θάβονταν στον ίδιο λάκκο, δεν μεταφέρονταν σε άλλο τόπο για να ολοκληρωθεί η ταφή.¹⁸ Στην Βρουλιά, οι πρωτογενείς καύσεις, χρησιμοποιήθηκαν περισσότερες από μια φορές και φαίνεται ότι τη θέση τους όριζαν οι επίπεδες πλάκες στην επιφάνεια του εδάφους. Αποκαλύφθηκε ωστόσο, και ομαδικός τάφος, με τέσσερις ενταφιασμούς αντρών που συνοδεύονταν με όπλα που φαίνεται να πέθαναν σε μάχη υπερασπίζοντας την κοινότητάς τους.

Από την έρευνα προκύπτει ότι στο νησί της Κρήτης και της Ρόδου παρατηρείται το φαινόμενο της επαναχρησιμοποίησης των ίδιων τύπων ταφών με αυτούς της μυκηναϊκής περιόδου έως το τέλος της εποχής του Χαλκού. Οι θάλαμοι εντοπίζονται πιο μικροί και αντικαθιστούν τον επιμήκη δρόμο, με λακκοειδή προθάλαμο. Τέτοια παραδείγματα ήρθαν στο φως από πρόσφατες έρευνες σε τάφους στο θέατρο της Λίνδου¹⁹ και στην Αγία Αγάθη.²⁰ Επίσης, οι πολλαπλοί χρήσεις των ταφών των μυκηναϊκών χρόνων αντικαθίσταται με μεμονωμένες ταφές.

Η πιο δημοφιλής μέθοδος ταφής, τον 6^ο αιώνα π.Χ ήταν ο ενταφιασμός, στις νεκροπόλεις της Ρόδου, χωρίς ωστόσο να αποτελεί τον μοναδικό τύπο ταφής. Στην Ιαλυσό υπήρχαν κιβωτιόσχημοι τάφοι και μονολιθικές σαρκοφάγοι με αετομάτικα σκεπάσματα, τύπος που διατηρείται και τον 5^ο αιώνα π.Χ. Οι σαρκοφάγοι τάφηκαν με φροντίδα υψηλή καθώς, αρκετές φορές ο εσωτερικός τους κόσμος ήταν καλά σφραγισμένος με μαρμαροκονία, ενώ στο εξωτερικό βρέθηκαν σειρές από πλάκες πάνω από τα σκεπάσματα και κατά μήκος των πλευρών που προσέφεραν επιπλέον προστασία. Στην Κάμιρο οι σαρκοφάγοι ήταν λίθινες ή πήλινες και οι καλύτερες ταφές του 6^{ου} αιώνα βρίσκονται σε μικρούς θαλαμοειδείς τάφους. Οι νεκροί εντοπίζονταν πάνω σε δυο ή τρία θρανία, λαξευμένα στα τοιχώματα των τετράγωνων θαλάμων. Βρίσκονταν άλλοτε σε πίθο και άλλοτε σε πήλινη σαρκοφάγο. Εδώ είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι η μακρά χρήση θρανίων γίνεται στους Ελληνιστικούς χρόνους. Οι θαλαμωτοί τάφοι συνηθίζονται κυρίως στην Κάμιρο και στην Κυμισάλα αντίθετα, αυτός ο τύπος ταφής απουσιάζει από την Ιαλυσό και τη Βρουλιά. Στην Κάμιρο και στην Κυμισάλα οι νεκροπόλεις βρίσκονται σε πλαγιές των λόφων, όπου η διάνοιξη θαλαμοειδών τάφων ευνοούνταν ενώ στην Ιαλυσό οι τάφοι βρέθηκαν διάσπαρτοι

¹⁸ ΑΔ 48 (1993) 1998, Β2, 528-36.

¹⁹ Βλ. ΑΔ 2013, Χρονικά υπό εκτύπωση.

²⁰ Ζερβάκη 2011, 775- 776, εικ. 4 και 10.

στην πεδινή έκταση. Κατά τον 5^ο αιώνα παρατηρείται η επικράτηση κιβωτιόσχημων τάφων λόγω της πεδινής έκτασης του οικοπέδου Λαγγόνι.²¹

Οι τάφοι της Καμίρου και της Ιαλυσού στην Αρχαϊκή εποχή φανερώνουν διαφοροποιήσεις από τις ταφές της γεωμετρικής περιόδου. Οι εγχυτρισμοί και οι απλοί λάκκοι σχεδόν στην πλειοψηφία τους παραμένουν ακτέριστοι ή το περιεχόμενό τους ήταν πολύ φτωχό. Κατά την γεωμετρική εποχή οι εγχυτρισμοί ακολουθούνταν ως πρακτική ταφής για τα βρέφη, τα παιδιά και τους εφήβους. Οι εγχυτρισμοί περιέχονταν μέσα σε ανάγλυφους ροδιακούς πίθους²² ή πίθοι απλής μορφής, υδρίες και αμφορείς.²³

Η αρχαϊκή εποχή στην νεκρόπολη της Καμίρου (εικ.5) μπορεί να χαρακτηριστεί μικρότερη σε χρονική έκταση απ' ό τι της Ιαλυσού. Συγκεκριμένα, καλύπτει το χρονικό φάσμα από τα μέσα του 7^{ου} έως τις αρχές του 6^{ου} αιώνα που χαρακτηρίζεται ως ανατολίζουσα περίοδος. Η περίοδος αυτή προκύπτει από τα πολλά ανατολικά αγαλματίδια, από τους ροδίτικους ανάγλυφους πίθους, τα μικρά περίτεχνα αγγεία, τα κοσμήματα που φαίνεται να είναι επηρεασμένα από την ανατολή.²⁴

Παρόλο που η χρονική διάρκεια ζωής της αρχαϊκής περιόδου είναι μικρή βάση της χρονολόγησης των ευρημάτων, 650-550 π.Χ προκύπτουν πολλά παραδείγματα ταφών. Η κύρια πρακτική είναι οι απλές ταφές για τους ενήλικες και οι εγχυτρισμοί για τα παιδιά. Όπως αναφέρθηκε η κτέριση στους ενήλικες μειώνεται σε αντίθεση με τους εγχυτρισμούς των παιδιών που φέρουν πλούσιες κτερίσεις. Τα αγγεία που συνοδεύουν τους νεκρούς είναι κυρίως συμποτικά οινοχόες, κρατήρες, κύπελλα, λύχνοι, λήκυθοι και αρύβαλλοι που αρκετά από αυτά φαίνεται να εισάγονται από την Κόρινθο.²⁵

Στο οικόπεδο Δρακίδη, το 1925, ανασκάφηκε πλήρη σαρκοφάγος που περιείχε τον σκελετό ενός ενήλικα μάλλον αντρικού φύλου. Στο εξωτερικό της σαρκοφάγου βρέθηκαν μια κύλικα διακοσμημένη με πολεμιστές και ιππότες και ένας αμφορέας χωρίς λαβές που απεικονίζονται ζώνες με πολεμιστές που φορούν κράνη, ασπίδες και σπαθιά, στρέφοντας το κεφάλι και την ασπίδα προς τα πίσω. Το πάνω μέρος του αμφορέα είναι διακοσμημένο από φύλλα κισσού. Βρέθηκε ακόμη, μια μαρμάρινη σαρκοφάγος με αδιευκρίνιστο φύλο του

²¹ Jacopi 1931, 10, εικ. 1, 2, 4.

²² Simantoni- Bournia 2004, 49- 62.

²³ Jacopi 1929: πιν. IV

²⁴ Brisart 2010, 3

²⁵ Brisart 2010, 7

νεκρού στο οικόπεδο Τσαμπίκου το 192 και εξωτερικά αυτού βρέθηκαν ένας αμφορέας, μια λήκυθος και μια κύλικα και εσωτερικά βρέθηκε στο αριστερό χέρι ένα χρυσό δαχτυλίδι. Στην μαρμάρινη αυτή σαρκοφάγο ενδέχεται να έχει δείκτες γυναικείους καθώς συνδυάζει κεραμική πλούσια μαζί με χρυσό δαχτυλίδι. Η άλλη σαρκοφάγος πάλι από το ίδιο οικόπεδο περιείχε έναν ενήλικα και εξωτερικά βρέθηκαν: ένα εγχειρίδιο και τρία ομοιώματα βοδιού ή γουρουνιού από μπρούτζο. Στο εσωτερικό αποκαλύφθηκαν τρία αλάβαστρα και ένα χρυσό δαχτυλίδι με λίθο από σχήμα δάφνης.²⁶ Μια σαρκοφάγος που μπορεί να θεωρηθεί γυναικεία είναι από το οικόπεδο Λαγκόνη (Α.Κ: 12) που περιείχε σκύφο, δυο γυναικεία προσωπεία, τέσσερις λίκηθους, κάτοπτρο, δυο αλάβαστρα, πυξίδα και κύπελλο.

Στο νησί της Ρόδου, στις υπό μελέτη περιόδους δεν διαπιστώθηκε κάποιο είδος ταφής αποκλειστικός για γυναικείες ταφές. Διαπιστώνονται ωστόσο, γυναικείοι δείκτες σ' όλους τους τύπους ταφών που έχουν ανασκαφεί στις νεκροπόλεις του νησιού. Οι τύποι που έχουν ανασκαφεί και κατατάσσονται στις περιόδους που ερευνώνται είναι οι λαξευτοί τάφοι, με θολωτή οροφή ή απλή ή ελικοειδείς, οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι νεκρικές πυρές, οι χώροι αποτέφρωσης σε λάκκους- ορύγματα, οι ταφές σε πίθους, οι σαρκοφάγοι και οι απλές ταφές. Κατά την γεωμετρική περίοδο διαπιστώνεται ως κύρια ταφή η πρωτογενής καύση, σε λάκκους- ορύγματα «Area di cremazione con pozzetti».

Τον 7^ο αιώνα αποκαλύπτονται 35 ενταφιασμοί, 30 νεκρικές καύσεις ενηλίκων, 2 εγχυτρισμοί σε ενήλικες και 43 εγχυτρισμοί για παιδιά. Οι Ιταλοί ανασκαφείς αποκάλυψαν 148 καύσεις εκ των οποίων οι 45 χρονολογούνται στο 625- 525 π.Χ στην περιοχή της Καμίρου. Στην Κάμιρο όπως έχει αναφερθεί συνεχίζονται οι αποτεφρώσεις και οι ενταφιασμοί στον ίδιο τόπο έως το πέρας του 525 π.Χ. Διαπιστώνονται 8 καύσεις στην Κάμιρο και καμία στην Ιαλυσό.²⁷ Όσον αφορά λοιπόν, τις πρακτικές ταφών της αρχαϊκής περιόδου στην Ρόδο δεν συμπεραίνεται ένα είδος ταφής για τις γυναίκες καθώς, κάθε νεκρόπολη εφαρμόζει διαφορετική πρακτική παρατηρώντας γυναικείους δείκτες σε όλα τα ήδη ταφών.

²⁶ *Cl. Rh. III* 1936, 270-2

²⁷ Gates 1983, 22

1.2 Ταφικές πρακτικές της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου της Κρήτης.

Η Κρήτη φαίνεται να έχει στενές σχέσεις με το παρελθόν της και παρατηρείται μια συνέχεια των πρακτικών από τους μινωικούς και μυκηναϊκούς χρόνους. Η χρήση πιθοταφών είχαν ξεκινήσει από την μινωική περίοδο κυρίως στην ανατολική Κρήτη και κατά την γεωμετρική περίοδο διαπιστώνεται η επαναχρησιμοποίηση της πρακτικής αυτής.²⁸ Ταφικούς πίθους, σε λαξευτούς θολωτούς τάφους συναντώνται πρώτη φορά στην περιοχή Κρυά Σητείας και ήταν το πρώτο νεκροταφείο που έδωσε ίχνη καύσης κατά την γεωμετρική περίοδο.²⁹ Στην περιοχή Απτέρα βρέθηκαν πιθοταφές του 8^{ου} και 7^{ου} αιώνα π.Χ και επίσης στις περιοχές Μεσελέρι Ιεράπετρας, στη θέση Πέτρου Φραγμένο, πιθοταφές υστερογεωμετρικών χρόνων.³⁰ Στο νομό Ηρακλείου, στη θέση Κουνάβοι εμφανίζονται εγχυτρισμοί σε κάλπες τοποθετημένοι σε αβαθή λαξεύματα.³¹ Στην Φαλάσαρνα εντοπίστηκαν πιθοταφές μέσα σε κιβωτιόσχημους τάφους και κατατάσσονται χρονολογικά στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.³² Ακόμη, εντοπίστηκαν πιθοταφές στο Καστέλου Βαρύπετρου κατά την υστεροαρχαϊκή εποχή.³³

Οι μεταγενέστερες δραστηριότητες λατρείας σε πρώιμες ταφές, η εύρεση δηλαδή αρχαϊκή κεραμικής σε μινωικούς τάφους επιβεβαιώνεται στην Αχλαδιά στην ανατολική Κρήτη, στην Αγία Μαρίνα δυτικά του Ηρακλείου και στην πεδιάδα της Μεσαράς. Σε ταφή του Μόχλου φαίνεται να έγιναν προσφορές κατά τον 7ο αιώνα π.Χ και στην πεδιάδα του Λασιθίου είχαν τοποθετηθεί γεωμετρικά χάλκινα ειδώλια.³⁴ Σε αυτό το σημείο η Κρήτη διαφοροποιείται με την ηπειρωτική Ελλάδα, όπως η Αττική, η Μεσηνία και η Αργολίδα. Στην Κρήτη λοιπόν, οι μεταγενέστερες αποθέσεις σε τάφους αιτιολογούνται ως μια προσωπική λατρεία σ' ένα τάφο που αντιπροσώπευε το παρελθόν και όχι μια πολιτική πρακτική, ήταν μεμονωμένες πρακτικές κι όχι οργανωμένες κοινωνικά.

Ορισμένοι από τους τάφους της Υπόμινωικης και Πρωτογεωμετρικής περιόδου περιέχουν μόνο ταφές ή μόνο καύσεις και άλλοι και καύσεις και ταφές. Η τυπική ταφή της Γεωμετρικής περιόδου είναι οι καύσεις τοποθετημένες σε θολωτούς τάφους. Στο νεκροταφείο

²⁸ Rethemiotakis 2014, 46-7.

²⁹ ΑΔ 31 (1976) 1984, Β2, 381-2.

³⁰ Pilz- Seelentag 2011, 244.

³¹ ΑΔ 53, (1998) 2004, Β3, 845-7.

³² Πλάτων 1953, 485-6

³³ ΑΔ 25 (1970) 1973, Β2, 468.

³⁴ Melissa (2008) 2010, 170-8

της Έλτυνας για παράδειγμα οι καύσεις υπερτερούν αριθμητικά έναντι των θολωτών ταφών, εντοπίστηκαν 40 καύσεις και 15 ταφές. Οι θανόντες τοποθετούνταν σε συνεσταλμένοι στάση όπως τους τοποθετούσαν και στους προϊστορικούς χρόνους. Ωστόσο, τα τεκμήρια που φανερώνονται από τα κτερίσματα των θολωτών ταφών αποδεικνύουν ότι την πρακτική αυτή δεν την χρησιμοποιούσαν στην τάξη των πολεμιστών καθώς δεν έχουν εντοπιστεί σ' αυτές τις ταφές όπλα, οβελοί και ξίφη.³⁵ Άρα, οι θολωτές ταφές της Έλτυνα αν άνηκαν σε ενήλικα το περιεχόμενό τους ήταν γυναικείο.

Στις ταφές τοποθετούσαν σε αγγεία κοντά στο κρανίο ή στα τοιχώματα της ταφής, τις υγρές προσφορές που έκαναν στους νεκρούς. Στα πλευρά βρίσκονταν οι περόνες και οι πόρπες που συγκρατούσαν το ένδυμα και τα μαλλιά. Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι στην γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο οι νεκροί θάβονταν ντυμένοι. Αυτό αλλάζει κατά την κλασική εποχή που οι τεθεώντες συνηθιζόταν να τοποθετούνται γυμνοί μέσα σε σάβανο.³⁶

Η εύρεση πάνω από την τέφρα ζεύγος περονών σε χιαστή θέση φανερώνει ένα είδος ταφικής πρακτικής της Κρήτης. Ο σχηματισμός αλλά και η έλλειψη καύσης ενισχύουν το πόρισμα ότι χρησιμοποιήθηκαν οι περόνες αυτές για την στερέωση του «πουγκιού» μέσα στο οποίο ήταν τοποθετημένη η τέφρα του νεκρού. Αυτό διαπιστώνεται και στο βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού.³⁷ Εντυπωσιακή είναι σε αρκετές περιπτώσεις η νεκρολατρεία. Έχουν βρεθεί ιδιόρρυθμα λεκανοειδή ρυτά που χρησίμευαν στην διοχέτευση υγρών μέσα στους πίθους με τα οστά. Άλλο χαρακτηριστικό νεκρικών πρακτικών ήταν η χρήση κειμηλίων ως κτερίσματα. Αρκετές είναι οι φορές που εντοπίζονται σε γεωμετρικές και αρχαϊκές ταφές κτερίσματα που χρονολογούνται προγενέστερα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου. Η χρονολογική αυτή διαφορά των αντικειμένων αυτών μπορεί να οφείλεται στον ρόλο τους ως κειμήλια ή ως αντικείμενα προίκας των γυναικών. Το φαινόμενο αυτό γίνεται ευδιάκριτο σε γυναικείες ταφές όπως η πλούσια γυναικεία ταφή της αθηναϊκής αγοράς και από την πριγκίπισσα της Σαλαμίνας της Κύπρου.

Με την εύρεση σιδερένιων οβελών, κρεάργων και οστών ζώων στους θολωτούς τάφους αποδεικνύεται το έθιμο των νεκρόδειπνων. Υπεύθυνες για την πραγματοποίηση των δείπνων αυτών ήταν οι γυναίκες.³⁸ Με αναφορές στις αρχαίες πηγές, τα νεκρόδειπνα

³⁵ Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 190- 1

³⁶ Kurtz- Boardman 1971, 207

³⁷ ΑΕΚ 2 (2010) 230-40

³⁸ Οι γυναίκες είχαν ενεργή δράση για την πραγματοποίηση των νεκρώσιμων τελετών. Ήταν κυρίαρχες και στην διαδικασία της πρόθεσης και της εκφοράς. Garland 2001, 37

επισφραγίζουν την ύπαρξή τους ως εθιμοτυπικό που ακολουθούσαν οι συγγενείς των νεκρών. Ο Λουκιανός, επισημαίνει με το νεκρόδειπνο την λήξη της νηστείας που έκαναν οι συγγενείς των νεκρών την τρίτη μέρα από τον θάνατο των συγγενών τους.³⁹ Θεωρούσαν ότι η ψυχή του νεκρού συμμετέχει συνειδητά και 'ικανοποιούνται' από αυτές τις τελετουργικές πρακτικές που έκαναν οι συγγενείς τους. Το έθιμο των νεκρόδειπνων αποκαλύπτεται στα νεκροταφεία των δυο νησιών και συγκεκριμένα στην Ιαλυσό της Ρόδου, στο οικόπεδο Τσαμπίκου LVIII, που η ταφή περιείχε γυναικείους δείκτες (Α.Κ: 43).

Συμπεραίνεται, ότι στην Κρήτη στις υπό μελέτη περιόδους εμφανίζονται τρεις πρακτικές ταφών. Οι καύσεις, οι εγχυτρισμοί και οι απλές ή αλλιώς «ανοιχτές ταφές». Οι καύσεις φαίνεται να προορίζονταν κυρίως για άντρες ενήλικες και σπανιότερα για γυναίκες. Υπάρχουν διαπιστωμένες δυο ομάδες καύσεων αυτές που συντελούνται μέσα σε όρυγμα (λάκκο) ή και σε λίθινα περιφράγματα και αυτές που πραγματοποιούνταν απευθείας πάνω στο έδαφος. Οι πρακτικές αυτές γίνονται γνωστές μέσω των εικονογραφιών των αγγείων και των αρχαίων πηγών.⁴⁰ Οι νεκροί καίγονταν πάνω στην ξύλινη κατασκευή με τα προσωπικά τους αντικείμενα και με τα κτερίσματά τους και ακολουθούν το ταφικό τελετουργικό τρόπο που περιγράφεται από τον Όμηρο στην Ιλιάδα στις ραψωδίες Ψ και Ω. Μετά την ολοκλήρωση της καύσης τα οστά και κάποια προσωπικά αντικείμενα συλλέγονταν σε τεφροδόχες κάλπες και κατόπιν τοποθετούνταν σε λαξευτό θαλαμωτό τάφο ή στο κράσπεδο του τύμβου της πυράς.

Ο ενταφιασμός χωρίζεται σε δύο τύπους: τον εγχυτρισμό, δηλαδή ένας ή περισσότεροι νεκροί μέσα σε πήλινα αγγεία. Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι χρησιμοποιείται για συγκεκριμένα ηλικιακά σύνολο και φύλα: συνήθως για ανήλικους κάτω των 18 ετών καθώς και για ενήλικες γυναίκες. Οι απλές ταφές πάνω στο έδαφος ή σε αβαθή λάκκο είναι συχνές σε αυτές τις περιόδους στην Κρήτη. Οι περισσότερες από αυτές είναι ακτέριστες και ανήκουν συνήθως σε γυναίκες και σπανιότερα σε ανηλικούς παντός φύλου. Ο προσανατολισμός των απλών ταφών ποικίλει, έχουν τοποθετηθεί συνήθως Α-Δ ή Β-Ν. Όσοι, όμως, από τις απλές τις ταφές είναι κτερισμένοι πλούσια ανήκουν συνήθως σε γυναίκες και έχουν προσανατολισμό Β-Ν.

³⁹ Λουκιανός, Περί πένθους, στ. 24. Για το θέμα βλ. και Σταμπολίδης 2014, 79-81, . Ο Erickson θεωρεί ότι τα νεκρόδειπνα ήταν έθιμο κυρίως της Ελληνιστικής περιόδου στην Κρήτη. Pilz- Seelentag 2011, 223

⁴⁰ Σταμπολίδης 2004, 120

Η Κρήτη τον 7^ο αιώνα π.Χ άρχισε να γνωρίζει εξαιρετικό πλούτο όσον αφορά τα κτερίσματα αλλά και τα ταφικά μνημεία. Ένα καλό παράδειγμα είναι το πολυδάπανο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας με την πλούσια κοινότητα και τα πέτρινα μνημεία. Σύμφωνα με τον Αντώνη Κοτσώνα⁴¹ και τον Erickson,⁴² οι ταφικές τελετουργίες άλλαξαν κατά τα έτη 600-575 π.Χ. Ο Erickson σημείωσε ότι τα μεγάλα ταφικά μνημεία του 7^{ου} αιώνα π.Χ. στην Ελευθέρα και τον Πρινιά υπέστησαν αλλαγές σε μεμονωμένες ταφές. Η ποσότητα των ταφών μειώθηκε και τα κτερίσματα ήταν λίγα αγγεία και κατά τόπους ένα είδος εισηγμένου κρατήρα. Επίσης, οι πιθοταφές του 600 π.Χ ανταποκρίνονταν σε πολύ φτωχό κοινό και εμφανίζονται στην άκρη του νεκροταφείου. Συστάδες ταφών κάνουν την εμφάνισή τους και χρησιμοποιούνται μέχρι το πρώτο τέταρτο του 4^ο αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με τον Erickson , ο βασικός τύπος ταφής του 6^{ου} έως του 4^{ου} αιώνα σ' όλη την Κρήτη ήταν οι πιθοταφές.⁴³

Γενικά, λίγες είναι οι νεκροπόλεις που έχουν ανασκαφεί του 6^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Δυστυχώς, κανένας από τους τάφους που ανήκουν σ' αυτή την περίοδο δεν είναι πλήρης και δεν μπορούν να δώσουν συμπεράσματα ασφαλή για τις ταφικές πρακτικές εκείνης της περιόδου.⁴⁴ Οι κρητικές επιγραφές αρχίζουν σποραδικά τον 7ο π.Χ. αιώνα π.Χ., ενώ υπάρχει μόνο ένα παράδειγμα από τον 6ο αιώνα π.Χ., ένα ταφικό μνημείο το 520 π.Χ. στη Χερσόνησο και μόνο λίγες βρέθηκαν να ανήκουν στον 5ο αιώνα π.Χ. Η μια είναι από την Γόρτυνα και δύο από την Κυδωνία που αναγράφουν γυναικεία ονόματα.⁴⁵

Συνοπτικά, κατά την Αρχαϊκή περίοδο στην Κρήτη, χρησιμοποιούνται κυρίως οι πιθοταφές που ακολουθούν τα πρότυπα από την εποχή του Σιδήρου που είναι γνωστές στο δυτικό και στο κεντρικό μέρος του νησιού. Από την ύστερη αρχαϊκή εποχή φαίνεται τα ταφικά μνημεία να χρησιμοποιούν τον μαλακό ασβεστόλιθο. Η εμφάνιση των σαρκοφάγων στην Κρήτη, σε αντίθεση με την Ρόδο, εισέρχονται κατά την κλασική περίοδο. Οι σαρκοφάγοι γενικά, φαίνεται να χρησιμοποιούνται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Τα μεγάλα ταφικά μνημεία του 7^{ου} αιώνα π.Χ. στην Ελευθέρα και τον Πρινιά υπέστησαν αλλαγές σε μεμονωμένες ταφές και εικόνα αυτή αλλάζει ξανά κατά την Ελληνιστική περίοδο που επανέρχονται οι πλούσιες ταφές.⁴⁶

⁴¹ Kotsonas 2002, 37- 74

⁴² Erickson 2010, 37

⁴³Erickson 2010, 45. Βλ. και Pilz- Seelentag 2011, 244

⁴⁴ Pilz- Seelentag 2011, 219-20

⁴⁵ Pilz- Seelentag 2011, 226

⁴⁶ Pilz- Seelentag 2011, 224-5

Μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά ότι όλοι οι νεκροί παντός φύλου και ηλικίας θάβονταν με τιμές καθώς στην αρχαιότητα το νεκρό σώμα ήταν σεβάσμιο και πίστευαν ιδιαίτερα στην μεταθανάτια ζωή. Είτε ο θάνατος προερχόταν λόγω ηλικίας, είτε από κάποια μάχη, θα ακολουθούσαν το ίδιο μοτίβο αποχαιρετισμού και πένθους.⁴⁷ Ανάλογα όμως, με το οικονομικό υπόβαθρο και την κοινωνική προέλευση των θανόντων και των συγγενών τους, δέχονταν τα αντίστοιχα κτερίσματα. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές αλλά και από τις εικονογραφίες πάνω από τα αγγεία φαίνεται ότι η διαδικασία της εκφοράς και της πρόθεσης γινόταν ανεξαρτήτου φύλου. Η πρόθεση, δηλαδή η έκθεση του νεκρού σε «προσκύνημα» εικονίζεται σε αγγεία ήδη από τον 8^ο αιώνα π.Χ. αυτή η διαδικασία του προσκυνήματος του νεκρού διαρκούσε μια μέρα.⁴⁸ Οι τεθεώντες τοποθετούνταν πάνω σε κλίνη και σκεπάζονταν από ύφασμα και τους πλαισιώναν οι θρηνωδοί. Οι λέβητες κάτω από την κλίνη που απεικονίζονται αρκετές φορές στα αγγεία, παραπέμπει στο λουτρό των νεκρών, το οποίο αποκλειστικά γινόταν από γυναίκες. Εκτός από το λουτρό, οι θρηνωδοί έντυναν τον νεκρό, τον στολίζουν και συντελούσαν έτσι στον καθαρισμό της ψυχής του θανόντα.

Η εκφορά, η μεταφορά του νεκρού δηλαδή από τον χώρο της πρόθεσης στον χώρο της ταφής, γινόταν την τρίτη μέρα και υπάρχουν μαρτυρίες σε αγγεία της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου. Οι νεκροί μεταφέρονταν με άμαξα πάνω σε κλίνη και οι ακόλουθοι της πομπής ήταν οι θρηνωδοί.⁴⁹ Αρκετές φορές έχουν βρεθεί άμαξες και άλογα στο εσωτερικό των ταφών, τέτοια παραδείγματα μας έρχονται από το Λευκαντί, στον Μαραθώνα, στην Σαλαμίνα της Κύπρου και αλλού.⁵⁰

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο δεν θα μπορέσει να παραληφθεί ένα ιδιαίτερο έθιμο ταφής που γινόταν αποκλειστικά σε γυναίκες Αιγιακού κόσμου. Αυτό το έθιμο ή πρακτική ταφής που γινόταν αποκλειστικά στις γυναίκες που πέθαναν την ώρα του τοκετού. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι μια αδημοσίευτη ταφή από το νεκροταφείο της Ελεύθερνας που ανάμεσα στα σκέλη του γυναικείου σκελετού βρέθηκε το νεκρό νεογνό.⁵¹ Αντίθετα, οι γυναίκες που κυοφορούσαν καίγονταν και τοποθετούνταν σε τεφροδόχα αγγεία. Αυτό αποδεικνύεται από την πλούσια γυναικεία ταφή της Αττικής.⁵² Από αυτό συμπεραίνεται ότι η στιγμή του

⁴⁷ Morris 1987, 299-301

⁴⁸ Rombos 1988, 77- 91

⁴⁹ Σταμπολίδης 2012, 367-87

⁵⁰ Σταμπολίδης 2014, 65-7

⁵¹ Aggelarakis 2005, 198- 9

⁵² Liston- Papadopoulos 2004, 7- 38

θανάτου, η ηλικία και τα αίτια παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ταφή και στην απόδοση τιμών.⁵³

1.3 Τα κτερίσματα, δείκτες των γυναικείων ταφών.

Στόχος της έρευνας είναι μέσω των κτερισμάτων να οριστεί το φύλο των ενταφιασμένων, εκεί που οι οστεολογικές εξετάσεις απουσιάζουν. Τα κτερίσματα είναι ένας δείκτης απόδειξης του περιεχομένου των ταφών; Για ορισμένους μελετητές δεν είναι το ασφαλέστερο μέσο με το οποίο ο ερευνητής μπορεί να προβεί σε ασφαλή συμπεράσματα. Οι επιστήμες όπως και οι κοινωνίες εξελίσσονται και το σημαντικότερο σ' αυτή την περίπτωση είναι η σχετικά νέα επιστήμη που εξετάζει το οστεολογικό υλικό των νεκρών και μέσω του DNA αποκαλύπτονται το φύλο, η ηλικία, οι διατροφικές συνήθειες, οι καθημερινές ασχολίες ακόμη και ο λόγος του θανάτου (π.χ αν ήταν πολεμιστής και είχε πεθάνει την ώρα της μάχης ή αν ήταν γυναίκα και πέθανε την ώρα του τοκετού). Η σκελετική ανάλυση δίνει έγκυρες πληροφορίες για το φύλο των νεκρών από ότι μια απλή θεωρητική εξέταση των κτερισμάτων.

Ωστόσο, η αξιολόγηση του φύλου, δηλαδή ο προσδιορισμός του βιολογικού φύλου από τα ανθρώπινα υπολείμματα παρουσιάζει αναμφισβήτητες δυσκολίες. Όπως αναφέρει ο ανθρωπολόγος Αγγελαράκης το έργο της ταυτοποίησης καθίσταται δύσκολο διότι πολλές πληροφορίες χάνονται από τις θερμικές αλλοιώσεις που δέχονται τα οστά από την επαφή με την πυρά. Επίσης, ένας άλλος παράγοντας που επιβαρύνει το έργο της ανάλυσης του σκελετικού υλικού είναι ότι αρκετές πυρές, όπως για παράδειγμα οι νεκροπόλεις της Κρήτης και της Ρόδου, σε αρκετές περιπτώσεις οι καύσεις δεν είναι πρωτογενείς.⁵⁴ Αυτό σημαίνει ότι, μετά την καύση στην νεκρική πυρά, οι τεθειώντες μεταφέρονταν και θάβονταν σε άλλο τόπο, συνήθως σε θολωτούς ή κιβωτιόσχημους τάφους. Όμως, σε νεκροπόλεις όπως στην Ιαλύσσο της Ρόδου που οι πυρές και ο χώρος ταφής ήταν ίδιος, μια μελέτη ταυτοποίησης οστεολογικού υλικού θα ήταν περισσότερο εφικτή.

Η μέθοδος που θα παρουσιαστεί στην παρούσα μελέτη θα βασιστεί σε μεγάλο μέρος της σε δείκτες φύλου, όπου δεν έχουν γίνει αναλύσεις οστών. Αυτοί οι δείκτες θα θεωρηθούν τα κτερίσματα που τους συνοδεύουν και το μέγεθος των οστών. Σε πολλές περιπτώσεις, εκεί

⁵³Liston- Papadopoulou 2004, 18-9, Aggelarakis 2005, 198-9, Σταμπολίδης 2008, 112

⁵⁴ Aggelarakis 2005, 20-4

που οι οστεολογικές εξετάσεις απουσιάζουν, τα κτερίσματα είναι αυτά που οδηγούν τον εκάστοτε ερευνητή στην απόδειξη του γένους του νεκρού. Ως προς τις πρακτικές που ακολουθούν οι γυναικείες ταφές ποικίλουν ανάλογα με την χρονική περίοδο της ταφής, την κοινωνική της τάξη, το οικογενειακό της περιβάλλον, την θέση τους σε συνάφεια με τον τόπο καταγωγής τους, το ηλικιακό τους φάσμα ακόμη και αν ήταν μητέρες, άγαμες ή γυναίκες που πέθαιναν την ώρα του τοκετού.

Αναλύοντας τα κτερίσματα των πρωτογεωμετρικών ταφών σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο διαπιστώνεται ότι είναι περισσότερα αριθμητικά. Οι άντρες συνοδεύονται από όπλα και συγκεκριμένα ένας πρωτογεωμετρικός αντρικός τάφος θα περιείχε αιχμές δόρατος, αμφορείς με λάβες στο λαιμό, μαχαίρια, κάρθαρους, ασπιδόσχημες πόρπες, ληκύθους, οινοχόες, πυξίδες, σκύφους. Μια γυναικεία ταφή θα περιείχε αμφορείς με λαβές στη κοιλία, οικιακά σκεύη, πόρπες, λέβητες, κάρθαρους, ληκύθους, οινοχόες, κρατήρες, υδρίες, κύπελλα, ασκούς, αγγεία με μορφές γυναικείες ή πουλιά, καρφίτσες, περιάπτα, σκουλαρίκια, δαχτυλίδια, αγνύθες, σφονδύλια, σφηκωτήρες, αδράχτια, αμφορείς κωνικός με τριποδική βάση, μαστούς που είναι αγγείο πόσης σε σχήμα γυναικείου στήθους. Θεωρούνται ως γυναικείοι δείκτες οι αρύβαλλοι, συνοδευόμενοι από πόρπες, περόνες, οικιακά αγγεία, καρφίτσες και δαχτυλίδια. Τα εγχειρίδια θα μπορούσε κανείς να πει ότι είναι απόδειξη αντρικής ταφής. Ωστόσο, κάτι τέτοιο θεωρείται ανακριβές καθώς σε αρκετές ταυτοποιημένες γυναικείες ταφές έχουν βρεθεί όπλα, όχι ως γυναικείο σύμβολο, όπως είναι τα υφαντικά βάρη ή οι σφηκωτήρες, αλλά ως ένδειξη τιμής προς την νεκρή γυναίκα.⁵⁵

Από την άλλη, η χρήση αρυβάλλων, αγγείων δηλαδή που περιείχαν αρωματικά έλαια δεν ταυτοποιούν το φύλο του νεκρού από μόνα τους αφού περιέχονται και σε αντρικές και σε γυναικείες ταφές. Το ίδιο συμβαίνει και με την χρήση των ληκύθων. Ακόμη, υπάρχουν ταφές που συνοδεύονται από σπαθί και οικιακό σκεύος. Τα οικιακά σκεύη κακώς συνδυάζονται μόνο σε γυναικείες ταφές καθώς έχει αποδειχθεί ότι συνοδεύουν παιδικές αλλά και αντρικές ταφές. Συχνά, περιείχαν τρόφιμα και συμβόλιζαν κάποια διατροφική συνήθεια και όχι σύμβολο γυναικείας ύπαρξης και κατοχής. Άρα αρύβαλλοι, οικιακά σκεύη, λήκυθοι και πυξίδες δεν θεωρούνται από μόνα τους ως θηλυκοί δείκτες. Επιπροσθέτως, τα δαχτυλίδια δεν ταυτοποιούν το φύλο του ενταφιασμένου εντοπίζονται σε γυναικείες, σε αντρικές αλλά και παιδικές ταφές. Ενδείξεις γυναικείας ταφών μπορούν να θεωρηθούν οι αδρατότες σπείρες.

⁵⁵ Stromberg 1993, 43-5

Οι μελετητές C. G Styrenius και η A. Stromberg που μελέτησαν ταφές τέφρας του Κεραμικού, όρισαν κάποιους δείκτες φύλων με βάση τα κτερίσματα που έχουν βρεθεί ανά τάφο σε σύγκριση με τα ταυτοποιημένα σκελετικά κατάλοιπα. Ο C. G Styrenius όρισε αντρικές ταφές εκείνες όπου περιείχαν: όπλα και αμφορέα με λαβές στο χείλος και ως γυναικείες εκείνες που είχα έναν τεφροδόχο αμφορέα με λαβές στην κοιλία ή στον ώμο, “τη χύτρα”, τον κάλαθο, την περόνη, το δαχτυλίδι, την πήλινη χάντρα και το σφοδύλι.⁵⁶ Η A. Stromberg από την άλλη έδωσε ως δείκτες ανδρικής ταφής όσα προανέφερε ο Styrenius και επιπλέον, πρόσθεσε τα εργαλεία και τον αμφορέα με λάβες στον λαιμό. Σύμφωνα με την άποψη του Styrenius ως γυναικείοι δείκτες δεν ταυτίστηκαν οι τεφροδόχοι αμφορείς με λαβές στην κοιλία ή στον ώμο και θεώρησε το δαχτυλίδι και την χύτρα γυναικείους δείκτες. Όρισε ως γυναικεία τεκμήρια ακόμη, τον σφηκωτήρα, τα ασυνήθη αγγεία και τα ειδώλια.⁵⁷

Ορισμένοι τύποι κτερισμάτων φανερά κατά την Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο προσφέρονταν ανεξαρτήτου ηλικίας και φύλου. Αυτά είναι οι οινοχόες, τα κύπελλα, οι σκύφοι, πρόχοι και κάνθαροι. Τα κύπελλα όμως, σε νεκροπόλεις της Αττικής, βρίσκονται συχνά σε εγχυτρισμούς, οι οποίοι αποδίδονται σε παιδιά.⁵⁸ Αν ληφθούν υπόψιν τα νεκροταφεία της Αττικής, Αργολίδας και Εύβοιας τα θήλαστρα περιέχονται σε παιδικές ταφές και θεωρούνται τεκμήρια παιδικής ταφής. Αν όμως εμφανίζονται σε ταφές ενηλίκων τότε τα θήλαστρα θεωρούνται γυναικείοι δείκτες (A.K: 67, 69, 82, 83, 87). Οι λεκάνες, οι πυξίδες από την άλλη θεωρούνται γυναικεία κτερίσματα. Οι περόνες δεν έχουν εντοπιστεί σε καμία ανδρική ταφή σ’αυτές τις περιοχές, όπως, και οι σφηκωτήρες τα οποία εντοπίζονται και σε ταφές γυναικείες και παιδιών. Τα εγχειρίδια ωστόσο, προσφέρονται στην Αττική παντός ηλικίας και φύλου.

Στο υπό μελέτη νησί της Ρόδου, υπάρχει μια ταυτοποιημένη γυναικεία ταφή που να περιείχε εγχειρίδια (A.K: 41) και στην Κρήτη στους τάφους (A.K : 64, 69, 77, 80, 81, 83, 91, 92). Οι πόρπες και τα δακτυλίδια έχουν βρεθεί και σε ανδρικές ταφές αλλά μεμονωμένα το ένα από το άλλο, δεν βρέθηκαν δηλαδή πόρπες και δακτυλίδι σε ταυτοποιημένη αντρική ταφή. Ο συνδυασμός τους μπορεί να θεωρηθεί δείκτης γυναικείας ταφής στις υπό μελέτη περιοχές (A.K: 68, 71, 77, 82, 83, 92, 96). Η μόνη εξαίρεση ανδρικής ταφής που περιέχει συνδυασμένα πόρπη και δαχτυλίδι είναι στην Αργολίδα.⁵⁹ Περιδέραια προσφέρονται σε όλα

⁵⁶ Stromberg 1993, 34-8

⁵⁷ Stromberg 1993, 34-8

⁵⁸ Βιζυηνού 2011, 296

⁵⁹ Courbin 1974, 16

τα ηλικιακά φάσματα και φύλα, αυτό επιβεβαιώνεται από τις εικονογραφήσεις στα πήλινα αγγεία αλλά και από τις αρχαίες πηγές (Ραψωδία Ο, στην Οδύσσεια, στίχους 459-463 ο Εύμαιος ο χοιροβοσκός του Οδυσσέα φέρεται να φοράει όρμο που ήταν είδος περιδεραιού). Στα ταφικά ευρήματα αποδεικνύεται ότι ήταν ο πιο συνηθισμένος τύπος περιδεραιού στον Αιγιακό χώρο ήδη από τη Νεολιθική περίοδο.

Ένας ακόμη, δείκτης γυναικείων ταφών που συναντάται ανεξαρτήτως περιοχής είναι ο πολύ μεγάλος αριθμός αγγείων. Οι αντρικές ταφές κατά προσέγγιση περιέχουν, ένα έως τρία αγγεία κατά μέσο όρο, ενώ των γυναικών 2-21 αγγεία. Ακόμη, τα μεμονωμένα και σπάνια κτερίσματα κεραμικής αποτελούν τεκμήριο θηλυκό αν και εφόσον η ταφή ήταν ταυτοποιημένη με ενήλικα κι όχι με παιδί (π.χ Α.Κ 22, φαγεντιανή πυξίδα, Α.Κ: 72 κέρνος). Κατά την αρχαϊκή περίοδο, σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες η τοποθέτηση στλεγγίδων σε ταφές θεωρείται και γυναικείο κτέρισμα (Α.Κ 53). Από μερικούς μελετητές έως και τώρα η χρήση στλεγγίδων αποτελούσε ανδρικό κτέρισμα καθώς συνόδευαν αθλητές. Ήταν ανάγκη των συγγενών των νεκρών να εξυψώσουν τον νεκρό αθλητή, στη σφαίρα του νικητή και του αθλητή. Ωστόσο, πλέον δεν αποκλείεται η στλεγγίδα να κτέριζε και γυναικείες ταφές ως σύνεργο καλλωπισμού.⁶⁰ Τα πόπανα ή αλλιώς κουλούρες είναι απομιμήσεις μικρών άρτων, συνοδεύουν γυναικείες ταφές. Μοιάζουν σαν υφαντικά βάρη αλλά δεν ονομάζονται αγνύθες λόγω του μεγέθους τους. Τέτοια παραδείγματα έχουμε και στα δύο υπό μελέτη νησιά (Α.Κ: 27, 28, 31, 32, 65)

Κατά την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο αν γινόταν καύση ενηλίκου και στο εσωτερικό του τεφροδόχου αγγείου υπήρχε περόνη συνδυασμένη ή με χύτρα, ή με σφονδύλι, ή με δακτυλίδι, ή με πυξίδα ή με ειδώλιο τότε η ταφή θεωρείται γυναικεία (Α.Κ: 14, 17, 41, 43, 65, 67, 68, 71, 77, 87). Από αυτό συμπεραίνεται ότι οι ανώτεροι δείκτες αν υπάρχουν συνδυαστικά και το περιεχόμενο των καύσεων είναι ενήλικες η ταφή θα θεωρείται γυναικεία στα υπό μελέτη νεκροταφεία της Ρόδου και της Κρήτης. Μια ακόμη πληροφορία που αποσπάται από την μελέτη τριών νεκροπόλεων (Κεραμικού, Αργολίδας και Λευκαντί) είναι ότι οι αμφορείς με λαβές στην κοιλιά ως τεφροδόχο αγγείο μπορεί να περιείχε γυναίκα ή και παιδί και όχι αποκλειστικά γυναίκα όπως είχε υποστηρίξει η Stromberg.⁶¹

Όταν πρόκειται για ταφές απλές ή εγχυτρισμοί κατά την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο διαπιστώνεται ότι υπάρχουν αρκετά κτερίσματα που προσφέρονται παντός φύλου και

⁶⁰ Kurtz- Boardman 1971, 208, Georgiadou 2005, 107

⁶¹ Stromberg 1993, 34-8. Βλ. και Βιζυηνού 2011, 267

ηλικίας. Αυτά είναι οι οινοχόες, τα κύπελλα, οι σκύφοι, οι αττικοί πρόχοι και οι κάνθαροι. Θεωρητικά ασφαλείς δείκτες γυναικείων ταφών μπορεί να θεωρηθούν οι πυξίδες, οι πρόχοι, ο αμφορίσκος, ο μόνωτο σκύφος, ο αρύβαλλος και τα ενώτια εφόσον η ταφή περιέχει ενήλικα. Αν πρόκειται για έφηβη γυναίκα συχνά παρατηρείται ο μεγάλος αριθμός αγγείων και πορπών. Η εξακρίβωση του περιεχομένου των γυναικείων ταφών καθίσταται δυσκολότερη διότι οι παιδικές ταφές παντός φύλου περιέχουν σχεδόν τα ίδια αντικείμενα και συχνά κάποιος μελετητής όταν απουσιάζει το σκελετικό υλικό μπορεί να προβεί σε λανθασμένα συμπεράσματα. Τέτοια κτερίσματα είναι η σκυφοειδής λεκανίς-πυξίδα, τα αντιφατικά αντικείμενα όπως είναι η συνύπαρξη ενωτίων με αιχμές δόρατος και το δακτυλίδι.

Στην παρούσα μελέτη δεν ήταν λίγες οι φορές όπου εξετάστηκαν ταφές συνύπαρξης αντιφατικών δεικτών. Στον τάφο 6 (A.K: 77), στο Κουνάβοι της Έλτυνας, ανασκάφηκε ταφή που περιείχε τέσσερα μεγάλα αγγεία, έναν κρατήρα, έναν αμφορέα, μια πυξίδα, τρεις χάλκινες πόρπες, μια περόνη, 28 πήλινες χάνδρες, ένα ξίφος, ένα οστέινο αντικείμενο, μια λαβή σκήπτρου και ένα χρυσό δακτυλίδι. Το ξίφος αποτελεί αντρικό δείκτη ταφής, αλλά σ' αυτήν την εξεταζόμενη ταφή συνδυάζεται με γυναικείους δείκτες όπως είναι το δακτυλίδι, η περόνη, οι χάντρες, το σκήπτρο και η πυξίδα. Ο τάφος II (A.K: 91) στην περιοχή Βροντά, περιείχε ένα σφηκωήρα, κομμάτια από μπρούτζινη πόρπη, κομμάτια από σιδερένια λεπίδα, λαβή από σιδερένιο αντικείμενο, μπρούτζινο θραύσμα σε σχήμα ψαριού που είχε κρίκο ανάρτησης και 10 αγγεία. Η σιδερένια λεπίδα και η σιδερένια λαβή συνδυάζεται με σφηκωτήρα και πόρπη που αποτελούν γυναικείους δείκτες. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η καύση 5 (A.K: 64), από την Κνωσό την ταφή της υστερογεωμετρικής περιόδου που περιείχε αρύβαλλο, αρυβαλλοειδή ληκύθια, χάλκινη περόνη, νευρώσεις από στέλεχος δόρατος και ένα σφονδύλι.

Αν συμπεριλάβουμε στην παρούσα έρευνα και το ερώτημα για την θέση της γυναίκειας στους ιστορικούς χρόνους και αν απολάμβαναν τις αρμόζουσες τιμές όπως αντίστοιχα και οι άντρες τότε θα προβούμε σ' ένα συμπέρασμα αντιφατικό με την επικρατούσα άποψη. Όπως γράφει η ιστορικός M.Katz «Τίποτα δεν είναι περισσότερο ανακριβές από την ιδέα της φυλακισμένης γυναίκας στην Αρχαία Ελλάδα». Η δύναμη που ασκούσαν οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας διαφαίνεται και από τους ρόλους που είχαν στις κλασικές κωμωδίες και τραγωδίες του Αριστοφάνη, Ευριπίδη, Αισχύλου, Σοφοκλή κ.λπ. Σύμφωνα με την άποψη της Scoble υπάρχουν οι γυναίκες που υπηρετούσαν ως ιέρειες όπως φαίνεται και από την παρούσα έρευνα από την ταφή της Ελεύθερνας στο κτίριο M (A.K: 96).

Ένα ακόμη στοιχείο που αποδεικνύει ότι οι γυναίκες δεν υστερούσαν στις ταφικές πρακτικές είναι τα ιδιαίτερα κτερίσματα που έχουν βρεθεί ανά καιρούς σε γυναικείες ταυτοποιημένες ταφές. Οι γυναικείες ταφές όταν κτερίζονταν παρουσιάζουν σε μεγάλη ποσότητα την χρησιμοποίηση πολύτιμων μετάλλων, όπως είναι ο χρυσός, που απηχεί στις θρησκευτικές δοξασίες και πιστεύω των ανθρώπων για την ζωή στον κάτω κόσμο και την αιώνια αφθαρσία. Ένα παράδειγμα αρχαϊκού νεκροταφείου που αποδεικνύει ότι οι γυναίκες υψηλού κοινωνικού κύρους δεν στερούνταν τις ταφικές τελετουργίες και τα εθιμοτυπικά είναι το νεκροταφείο της Σίνδου.⁶²

Οι ταφές αυτές αποδεικνύουν το υψηλό status που μπορεί να κατείχε μια γυναίκα στις υπό μελέτη περιόδους και απόδειξη είναι οι υψηλές τιμές που τους απέδιδαν με τα κτερίσματα ως νεκρές. Ακόμη και αν δεν κατείχε θέση ιέρειας, αλλά ανήκε σε οικογένεια με υψηλό κοινωνικό status, αποδεικνύεται μέσω των ταφών και των κτερισμάτων ότι δέχονταν τιμές. Τις κτερίζαν πολύτιμα αντικείμενα, μεγάλης αξίας καλλιτεχνήματα που ακόμη και σήμερα προκαλούν θαυμασμό τα καλλιτεχνήματα αυτά. Η ταφή XLV (A.K: 38) για παράδειγμα από το οικόπεδο Λαγού, που ανασκάφηκε το 1926, έφερε στο φως ένα κορίτσι ηλικίας 20 ετών περίπου, που το συνόδευαν πλούσια κτερίσματα και πολυάριθμα αγγεία, αποδεικνύοντας έτσι για ακόμη μια φορά ότι γυναικείες ταφές δεν υστερούσαν σε πλούτο από τις αντρικές.⁶³

⁶² Σταμπολίδης 2012, 93

⁶³ *Cl. Rh.* III 1936, 72- 80

2^ο Κεφάλαιο

Το παρόν κεφάλαιο βασίζεται στην παρουσίαση και συζήτηση των ταφικών ευρημάτων από την Ρόδο και την Κρήτη, όπως αυτά έχουν καταγραφεί στον κατάλογο (Παράρτημα 1) της εργασίας. Για τον λόγο αυτό συχνά γίνονται αναφορές μέσα στο κείμενο στον αριθμό καταλόγου (Α.Κ). Το νησί της Κρήτης λόγω της μεγάλης του έκτασης αλλά και των πολλών αρχαιολογικών του θέσεων, διαχωρίστηκε σε υποκεφάλαια με βάση τους νομούς του.

2.1 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές της Ρόδου.

Οι πρώτες ανασκαφές της Ρόδου, στην περιοχή της Ιαλυσού έγιναν το 1868 και 1871 από τους αρχαιολόγους Auguste Salzmann και Alfred Biliotti. Επί Τουρκοκρατίας ήταν σύνηθες το φαινόμενο των λαθραίων ανασκαφών. Αυτό το φαινόμενο, καθιστά δυσκολότερη την έρευνα των νεκροπόλεων, καθώς αρκετές πληροφορίες και αποτελέσματα των ανασκαφών έχουν αποκρυφτεί από την έρευνα. Η σημαντική και πιο οργανωμένη ανασκαφή της περιοχής έγινε από το Ιταλικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Ρόδου το 1916 έως το 1922.⁶⁴ Η νεκρόπολη της Ιαλυσού εκτείνεται στις περιοχές Μάρμαρο στα ανατολικά, Δαφνί-Ανωάκια στα νότια και στα δυτικά ο χώρος της Παναγίας της Κρεμαστής. Όπως αναφέρθηκε οι λαθραίες ανασκαφές επί τουρκοκρατίας έχουν στερήσει από το ερευνητικό πεδίο πολλές πληροφορίες και έχουν αποκρύψει την ύπαρξη κτερισμάτων από τα ταφικά σύνολα. Ωστόσο, η μέχρι τώρα ανάλυση των αρχαιολογικών καταλοίπων αποδεικνύουν την χρήση του νεκροταφείου τον 8^ο έως τον 6^ο αιώνα π.Χ. Στην περιοχή Δαφνί βρέθηκαν οι παλαιότερες ταφές, δεν υπάρχουν ενδείξεις για οργανωμένο νεκροταφείο αλλά ανασκάφηκαν μεμονωμένες ταφικές ομάδες. Η μεγαλύτερη ταφική ομάδα βρίσκεται στο λόφο Πλάτσα Δαφνίου η οποία ήταν σε χρήση από τον 8^ο έως και τον 6^ο αιώνα π.Χ. Στο οικόπεδο Δρακίδη και Τσαμπίκου βρέθηκαν συστάδες ταφών. Ως ταφικές πρακτικές χρησιμοποιούνταν οι πυρές και οι ταφές σε πίθους, με μοναδικό είδος τους κιβωτιόσχημους τάφους. Στο οικόπεδο Κουκιά και Λαγού βρέθηκαν δυο μικρά νεκροταφεία του 7^{ου} και του 6^{ου} αιώνα π.Χ και πιθανόν υπάρχουν λείψανα ταφικών ιερών. Το νεκροταφείο του Μαρμάρου χρονολογείται τον 6ο αιώνα και υπάρχουν ελάχιστες ταφές που ανήκουν στον 5^ο αιώνα π.Χ στην ίδια

⁶⁴ Gates 1983, 1-10

περιοχή. Τα τρία τεφροδόχα αγγεία που βρέθηκαν εκεί χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο.⁶⁵ Ο Desborough παρατηρεί ότι οι τάφοι 43, 44 και 45 στο Μάρμαρο υπάρχουν τα μοναδικά παραδείγματα ταφών με καύση κατά την γεωμετρική εποχή. Οι πλουσιότερες ταφές βρέθηκαν σε πρακτικές ταφών που ονομάζονται από τους Ιταλούς "area di cremazione con pozzetti" που μπορεί να αποδοθεί ως "περιοχή καύσης σε μικρούς λάκκους ή αλλιώς ορύγματα".⁶⁶

Το 1962, συνεχίστηκαν οι ανασκαφές στη Νοτιοδυτική Ακρόπολη της Ρόδου, τις πρώτες ανασκαφές τις είχε ξεκινήσει ο G. Jacori. Αποκαλύφθηκαν τάφοι οι οποίοι βρίσκονταν στη νότια πλευρά του τείχους. Ανασκάφηκαν 20 τάφοι, οι περισσότεροι των οποίων ήταν συλημένοι. Οι τάφοι αυτοί, ήταν λαξευτοί με προσανατολισμό από την ανατολή προς την δύση. Η μια από αυτές περιείχε μελανόμορφο σκύφο κορινθιακού τύπου και χρονολογείται κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Σε άλλες από αυτές βρέθηκαν όστρακα της ίδιας περιόδου. Ωστόσο, δεν αναφέρεται ούτε ο αριθμός των νεκρών, ούτε υπάρχει κάποια ισχυρή ένδειξη που τις αποδεικνύει ως γυναικείες ταφές.⁶⁷

Από τις ανασκαφές που έγιναν στην Κυμισάλα, το 1969, στη θέση Σκαλί, αποκαλύφθηκαν εννέα τάφοι εκ των οποίων οι δυο ήταν ασύλητοι και ένας εκ των δυο ανήκε στην υστεροαρχαϊκή περίοδο. Ο τάφος ήταν λαξευτός τετράπλευρος με θολωτή οροφή με προσανατολισμό από την ανατολή προς τη Δύση. Στη δυτική πλευρά βρέθηκαν οστά διαταραγμένα και στη δεξιά πλευρά του νεκρού βρέθηκαν θραύσματα αλάβαστρου. Επίσης, εντοπίστηκε λήκυθος ιωνικός, ένας αμφορίσκος, δυο μελαμβαφείς κύλικες, ένας μόνωτος κύαθος, μια μικρή τριφυλλόστομη οινοχόη, μελαμβαφής σκύφος και χιακός αμφορέας. Η κεραμική του τάφου αυτού δεν μπορεί να ορίσει το φύλο του νεκρού ή των νεκρών.⁶⁸

Στην περιοχή Σιάνα, κοντά στην Παραλία Γλυφάδα, αποκαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι. Ήταν λαξευτοί ελικοειδείς, υπέστησαν όμως ζημιές από τον εκσκαφέα για την διάνοιξη του δρόμου. Από τον τάφο 1 είχε καταστραφεί όλη η οροφή και περισυλλέχθηκαν: ένας αρυβαλλοειδής αττικός λήκυθος, δυο κοτύλες και δυο φιαλίδια. Από τον τάφο 2, που ήταν λαξευτός σε σχήμα κυκλικός περιείχε: μια αβαφή υδρία η οποία καταστράφηκε κατά την διάνοιξη του δρόμου. Ο τάφος 3, περιείχε: έναν οξυπύθμενο αμφορέα, έναν σκύφο μελαμβαφές με τέσσερα ανθέμια στον πυθμένα και στο εσωτερικό βρέθηκε το κρανίο του νεκρού. Στον τάφο 4, ο σκελετός διασώθηκε αρκετά καλά, τα κτερίσματα της ταφής ήταν:

⁶⁵ Gates 1983, 19-22

⁶⁶ ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97

⁶⁷ ΑΔ 18 (1963) 1965, Β2, 324-5

⁶⁸ ΑΔ 24 (1969) 1970, Β2, 480-1

ένας οξυπύθμενος αμφορέας, μια κοτύλη αττική και ένας οξυπύθμενος αβαφής αμφορίσκος. Οι ταφές χρονολογούνται κατά τον 5^ο- 4^ο αιώνα π.Χ. Το φύλο των νεκρών δεν μπορεί να ταυτοποιηθεί σύμφωνα με τα κτερίσματα που περιέχονται σ'αυτους.⁶⁹

Στη Μονόλιθο, που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της Ρόδου, το 1948 εντοπίστηκαν τρεις ταφές καύσεων που χρονολογούνται την αρχαϊκή περίοδο. Το έθιμο της καύσης εισάγεται στη Ρόδο τη γεωμετρική περίοδο με εξαίρεση ωστόσο των καύσεων στο Μάρμαρο. Από τον 8^ο αιώνα π.Χ, οι καύσεις σε πιθάρι αντικαθίστανται με τις ταφές που ορίζονται από τους Ιταλούς ανασκαφείς ως «Area di cremazione» που έγινε ο κατεξοχήν γεωμετρικός τύπος ταφής. Από την πυρά (Α.Κ: 1) ανασύρθηκαν πολλά καμένα κόκαλα και ένα κρανίο. Περιείχε: εννέα αριβαλλοειδείς ληκύθους ροδίτικου εργοστασίου και ανασύρθηκαν από το 3^ο στρώμα της πυράς. Τα αγγεία προέρχονται από ροδιακό εργοστάσιο και μιμούνται κορινθιακά πρότυπα. Χρησιμοποιούν ανοιχτόχρωμο πορτοκαλί με λίγο μαρμαρυγία, πηλός που είναι γνωστός στη χρήση των ροδιακών αγγείων. Τα αγγεία αυτά τοποθετούνται χρονικά από τον 7^ο έως τον 6^ο αιώνα π.Χ. Ανασύρθηκαν από τον χώρο της ανασκαφής ένα κορινθιακό αλάβαστρο χωρίς ίχνη καύσης, τρεις ληκύθους συγκολλημένες η προέλευση των οποίων είναι συροκυπριακή και εισάγονται στην Ρόδο στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Τρία πινάκια που έχουν συγγένεια με τα μηλιακά πινάκια στο σχήμα, μια ομφαλωτή φιάλη, μια κύλιξ συγκολλημένη, τρεις κοτύλες που ανήκουν στην ίδια ομάδα του τύπου κοτυλών από τον Βρουλιά με το γνωστό ελικοειδές κόσμημα, ως σφραγίδα του τοπικού εργαστηρίου, δυο δακτυλιόσχημα αγγεία, δυο πτηνόμορφα πλαστικά αγγεία, δυο σφαιρικοί ραβδωτοί αρύβαλλοι που παράλληλά τους βρέθηκαν στη Λίνδο, Βρουλιά, στις Συρακούσες, την Κάμρο και τον Τάραντα. Ένα ληκύθιο χωρίς λαβή, δυο οινοχόες, μια χάλκινη πόρπη με εγχάρακτο κόσμημα που χρονολογείται τον 6^ο αιώνα π.Χ. Δεν είναι γνωστός ο αριθμός των νεκρών της πυράς αυτής. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι πτηνόμορφα πλαστικά αγγεία συνήθιζαν να συνοδεύουν παιδικές και γυναικείες ταφές. Η χάλκινη πόρπη με το εγχάρακτο κόσμημα σε συνδυασμό με την υπάρχουσα κεραμική, με τα πτηνόμορφα αγγεία και συνυπολογίζοντας ότι τα παιδιά δεν καίγονταν σε πυρές μας βοηθάει να συμπεράνουμε την ύπαρξη γυναίκας στην πυρά αυτή.⁷⁰

Στο Παραδείσι, στην θέση Ασώματος Κρεμαστής εμφανίστηκαν 15 κιβωτιόσχημοι τάφοι και χρονολογούνται τον 6^ο αιώνα π.Χ, το έθιμο της καύσης είχε πια εγκαταλειφθεί. οι ταφές παραμένουν αδημοσίευτες.⁷¹

⁶⁹ ΑΔ 25 (1970) 1973, Β2, 517- 8

⁷⁰ ΑΔ 32 (1977) 1982, Α, 261-80

⁷¹ ΑΔ 42 (1987) 1992, Β2, 618

Στην περιοχή Παραδείσι , στο οικόπεδο Τσαμπικάκη αποκαλύφθηκαν λείψανα εξι κτιστών κιβωτιόσχημων ταφών της αρχαϊκής περιόδου. Στον τάφο 1 (Α.Κ: 2), εντοπίστηκε σκελετός σε πολύ καλή κατάσταση και το συνολικό ύψος του ήταν 1,70 μ. Στο εσωτερικό βρέθηκαν ένα μικρό αλάβαστρο, μια οστέινη σπάτουλα, ένα ασημένιο ημικυκλικό αντικείμενο, ένας οξυπύθμενος αμφορέας και μια μελανόμορφη κύλικα, θραύσματα κύλικας του τύπου "Little masters", ένας αμφορίσκος και ένα άλλο θραύσμα αμφορίσκου άβαφο. Στον τάφο 2 (Α.Κ: 3), εντοπίστηκε σκελετός ενήλικα βρέθηκε λαιμός και τμήμα ώμου μελαμβαφούς αγγείου και ένα ερυθροβαφές φιαλίδιο, θραύσματα αγγείων, μαγειρικό σκύφος, τμήμα υδρίας χείλος πινάκιου και λαβή μελανόμορφης κύλικας. Στον τάφο 4 (Α.Κ: 4), εντοπίστηκαν μόνο τα άνω και τα κάτω άκρα του ενταφιασμένου από τον τάφο αποκαλύφθηκαν: ένα κλειστό άβαφο αγγείο αμφορέας , αβαφή ακέραη υδρία, μια χύτρα και ένας δίωτος μελανόμορφος σκύφος. Από τις παραπάνω ταφές διαφαίνεται το γυναικείο στοιχείο από τα επιχρυσωμένα κρικοειδή αντικείμενα σε συνδυασμό με τα μαγειρικά σκεύη και τις χύτρες . Ήταν σύνηθες το φαινόμενο να ενταφιάζονται οι νεκροί με τα αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητα τους.⁷²

Στον Αρχάγγελο, στη συνοικία Ταξιαρχών, στο οικόπεδο Γιακουμάκη βρέθηκε αρχαϊκό νεκροταφείο με αβαθές όρυγμα με καύσεις και καμένα οστά. Στην καύση 2 περιέχει καμένα οστά και τα κτερίσματα ήταν: ένας κορινθιακός αρύβαλλος, διασκορπισμένα εγχάρακτα όστρακα, θραύσματα κύλικας τύπου Βρουλιά, τμήμα ιωνικής κύλικας, θραύσματα οινόχους. Στην καύση 3 υπήρχε στρώση καύσης χωρίς ίχνη οστών. Στο βαθύτερο στρώμα της καύσης βρέθηκαν: δυο πίθοι, τοποθετημένοι οριζόντια, με το στόμιο του ενός να εφάπτεται στο μέσον της κοιλιάς του δεύτερου. Το περιεχόμενο των πίων, ήταν προφανώς εγχυτρισμοί. Η πρακτική αυτή φαίνεται να χρησιμοποιείται για συγκεκριμένα ηλικιακά σύνολα και φύλα. Συνήθως για γυναίκες ενήλικες και για ανήλικους κάτω των 18 ετών.⁷³ Ωστόσο, το νεκροταφείο αυτό δεν επέτρεψε την διεξαγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά την πρωτογενή ή δευτερογενή καύση.⁷⁴

Στην ανασκαφή που έγινε λόγω της διάνοιξης του ορύγματος στις Επτά Βαγιές, εντοπίστηκαν δυο ταφές όπου έγινε και ανάλυση οστεολογικού υλικού.⁷⁵ Τα ανασκαφικά ευρήματα των ταφών αυτών είναι πάρα πολύ σημαντικά καθώς δίνουν πληροφορίες για την οργανωμένη εγκατάσταση στη θέση της αρχαϊας πρωτεύουσας. Οι δύο ταφές ήταν ασύλητες

⁷² ΑΔ 48 (1993) 1998, Β2, 536-9

⁷³ Σταμπολίδης 2012, 176

⁷⁴ ΑΔ 48 (1993), Β2, 540-2

⁷⁵ Τριανταφυλλίδης 2008, 210- 20

και περιείχαν ένα παιδί ηλικίας 3-4 χρόνων και έναν άντρα ηλικίας 25-30 ετών που είχαν μεταξύ τους συγγένεια. Στην παρούσα μελέτη δεν θα γίνει εκτενέστερη αναφορά αυτών των ταφών καθώς δεν πρόκειται για γυναικείες ταφές. Η ανασκαφή ωστόσο αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα για την ύπαρξη οικισμού στους ιστορικούς χρόνους σ'αυτήν την περιοχή και ενδεχομένως υπάρχουν συστάδες ταφών στην παρυφή της φυσικής κοιλάδας. Η ύπαρξη οικισμού στην θέση της πρωτεύουσας του Ροδιακού κράτους βεβαιώνεται και από τις φιλολογικές πηγές.⁷⁶ Η έλλειψη ωστόσο, μαρμάρινων επιγραφών δεν επιτρέπει την ασφαλή εξαγωγή των συμπερασμάτων γι'αυτόν τον οικισμό.⁷⁷

Στην Κάμιρο, στη θέση Κεχράκι εντοπίστηκε θαλαμοειδής τάφος με μικρό διάδρομο και ακολουθεί τον τύπο ταφής της αρχαϊκής περιόδου. Ο θάλαμος είχε τετράγωνο σχήμα με στρογγυλεμένες γωνίες και επίπεδη στέγη. Στο δυτικό τμήμα υπήρχε λάκκος ημικυκλικός. Ο τάφος αυτός (Α.Κ: 5) βρέθηκε συλημένος και περιείχε τέσσερις αστραγάλους, θραύσματα από πήλινο πίθο, δύο κορινθιακούς σφαιρικούς αρύβαλλους, ένα όστρακο από κορινθιακό αρύβαλλο, ένα όστρακο από κάλυμμα κορινθιακής πυξίδας, ένα μικρό όστρακο αρχαϊκού ροδιακού κλειστού αγγείου και ένα όστρακο από μελανόμορφη λήκυθο που έφερε γυναικεία μορφή (μαινάδας). Η χρονολόγηση των οστράκων μαρτυρεί τη χρήση του τάφου σε ύστερο χρόνο γύρω στο 500 π.Χ. Τα ευρήματα μπορούν να φανερώσουν την ύπαρξη γυναικείας ταφής, από το κάλυμμα της πυξίδας και από την μελανόμορφη λήκυθο με την γυναικεία μορφή (εικ. 6).⁷⁸

Στην Κάμιρο στο οικόπεδο Λαγκόνη αποκαλύφθηκαν οκτώ κτιστές ταφές, χωρίς στέγη "ανοιχτού τύπου", άλλες δώδεκα κτιστές με ίχνη οροφής, έξι ταφές χωρίς λάκκους, δώδεκα εγχυτρισμοί και ένας σε ακόσμητο πίθο που ήταν αποδεδειγμένες ταφές με παιδικό περιεχόμενο, μία καύση και επτά καύσης σε λάκκους-ορύγματα. Στο οικόπεδο Λαγκόνη ο τάφος IV (Α.Κ: 6) έφερε στο φως ένα ειδώλιο πήλινο με ίχνη από κόκκινο επίχρισμα, ένα βάζο, ένα σκαραβαίο, ένα χάλκινο βραχιόλι, ένα σαμιακό αλάβαστρο, έναν στάμνο, μία λήκυθος, ένα κορινθιακό αρύβαλλο, μία ροδιακή πυξίδα, έναν αμφορέα, μία οινοχόη που έφερε απεικονίσεις κατσικιών που είναι γνωστό θέμα ως κτέρισμα στο τοπικό νεκροταφείο.⁷⁹

Ο τάφος X (Α.Κ: 7) από το ίδιο οικόπεδο, περιείχε αμφορέα με διακοσμητικά φυτικά μοτίβα, μια κύλικα, ένα αλάβαστρο, έναν αρύβαλλο, μια οινοχόη, μία οινοχοίσκη και ένα

⁷⁶ Διοδ. 13, 75, 1. Στραβ. 14, 2, 10.

⁷⁷ ΑΔ 56-59 (2001-2004) 2012, Β6, 364

⁷⁸ ΑΔ 35 (1980) 1988, Β2, 546-7

⁷⁹ *CL.Rh IV* 1936, 51-2

ζεύγος από χάλκινα ενώτια.⁸⁰ Ο τάφος XIX (Α.Κ: 8) έφερε στο φως σκελετό ενήλικα που ήταν μάλλον γυναικείας ταυτότητας τοποθετημένος σε ύπτια θέση. Περιείχε δύο αλάβαστρα από γυαλί που έφεραν διακοσμητικά μοτίβα ζικ-ζακ και έξω από τον τάφο εντοπίστηκε αμφορέας.⁸¹

Ο τάφος XXII (Α.Κ: 9) αποκάλυψε κύπελλο με διακόσμηση πουλιών, ένα γυναικείο ειδώλιο αρχαϊκού τύπου, γυναικεία πήλινη προσωπίδα αρχαϊκού τύπου που έφερε σκουλαρίκια στρογγυλά στους λοβούς και έναν αμφορέα.

Στον XXIII (Α.Κ: 10) αποκαλύφθηκε μία μικρή οινοχόη, ένας κάνθαρος, ένα κύπελλο, ένα πώμα, δύο χάλκινη δίσκοι, μία ψήφος από στεατίτη και ένα περιδέριαιο από υαλόμαζα.⁸²

Ο τάφος XXV (Α.Κ: 11) στο ίδιο οικόπεδο έφερε στο φως μία πλούσια γυναικεία ταφή. Περιείχε τέσσερα γυναικεία ειδώλια, τρεις αμφορείς, δύο αλάβαστρα, ένα κύπελλο, μια πυξίδα, μία σφαιρική πυξίδα, μια γυναικεία προσωπίδα, μια μικρή οινοχόη, ένα πώμα περόνες, έναν σκύφο, δύο βραχιόλια και ένα περιδέριαιο.⁸³ Μία σαρκοφάγος από τον τάφο τάφος XXV (Α.Κ: 12) πιθανότητα να περιείχε γυναίκα. Αποκάλυψε έναν σκύφο ένα γυναικείο προσωπίο και ένα πιο μικρό, ένας σκύφος, τέσσερις λήκυθους, ένα βάζο, ένα κάτοπτρο, δυο αλάβαστρα, μια πυξίδα και ένα κύπελλο.⁸⁴

Όλες οι παραπάνω ταφές χρονολογούνται στην ύστερη αρχαϊκή εποχή στο 625 – 525 π.Χ στην περιοχή της Καμίρου. Το περιεχόμενο των άλλων τάφων σε αυτή την περιοχή που αποδίδονται σε ενήλικες δεν μπορούν να αποκαλύψουν το φύλο των νεκρών. Το μεγαλύτερο μέρος των τάφων αυτών ανήκουν σε παιδιά και συγκεκριμένα ο τύπος ταφής που χρησιμοποιούσαν, ήταν οι εγχυτρισμοί. Οι παραπάνω ταφές μπορούν να ταυτοποιηθούν σε γυναικείες καθώς ο συνδυασμός των κτερισμάτων που περιέχονται σ' αυτές επιτρέπουν το συμπέρασμα αυτό.

Στο οικόπεδο Δρακίδη, το 1925 αποκαλύφθηκαν οι τάφοι VII, VIII, XIII, XIX και XXIII που ήταν υστερογεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου (8^{ος} -7^{ος} αιώνας π.Χ). Ήταν χώροι αποτεφρώσεων ονομαζόμενοι από τους Ιταλούς ανασκαφείς ως «Area di cremazione con rozzetti». Αυτές περιέχουν κτερίσματα που εντοπίζονται συνήθως σε γυναικείους αποθέτες και θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα αρχαιολογικά κατάλοιπα ανά τάφο.

⁸⁰ *CL.Rh IV* 1936, 69-74

⁸¹ *CL.Rh IV* 1936, 90

⁸² *CL.Rh IV* 1936, 94-5

⁸³ *CL.Rh IV* 1936, 96- 103

⁸⁴ *CL.Rh IV* 1936, 236-40

Ο τάφος VII (A.K:13), βρέθηκε συλημένος και στο εσωτερικό της καύσης ανασύρθηκαν μόνο, ένα πήλινο σφονδύλι ακανόνιστου σχήματος και ένα άλλο σφονδύλι κυκλικού σχήματος.⁸⁵ Ο τάφος VIII (A.K: 14), περιείχε: ένα όστρακο αγγείου γεωμετρικού, με διακόσμηση από κάθετες παράλληλες γραμμές. Ένα σφαιρικό αγγείο διακοσμημένο με ομόκεντρους κύκλους χρώματος καφετί, κομμάτι από μπρούτζινη περόνη, κομμάτια από χάλκινη πυξίδα, μία δικωνική λήκυθος κορινθιακού τύπου από κιτρινοκόκκινο πηλό που φέρει στο σώμα διάφορα ζώα (σκυλιά ή ελάφια). Στην πίσω μεριά του αγγείου αυτού υπάρχουν ίχνη από γράμματα N, NA, A, N ίσως το όνομα του εργαστηρίου από όπου προερχόταν.⁸⁶

Ο τάφος XIII (A.K: 15), περιείχε 10 θραύσματα μπρούτζινων καρφίτσων, τέσσερα θραύσματα διαβρωμένων μπρούτζινων περονών πολύ διαβρωμένες και ένα αγγείο με δικωνικό σώμα που φέρει ίχνη καύσης.⁸⁷ Ο τάφος XIX (A.K: 16), έφερε στο φως πέντε πήλινα αγγεία ίδιου τύπου όπου φέρουν παρόμοια διακόσμηση. Ένα σώμα αμφικωνικής ληκύθου διακοσμημένη με κυκλικές ζώνες, στην πλάτη φέρει σχεδιασμένα πουλιά με σώμα τριγωνικό και καφετί χρώμα. Μια κορινθιακή πυξίδα διακοσμημένη από καφέ κυκλικές ζώνες, ένα πήλινο αγαλματίδιο, γκριζωπού χρώματος, όπου στο σώμα διαφαίνεται ένα γυναικείο στήθος και στο μέτωπό του διαγράφεται διάδημα. Ανασύρθηκαν ακόμη, ένα ακόμη αγαλματίδιο, ένα αγγείο κωνικού σχήματος από γκρι επίχρυσμα, διακοσμημένο από οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές, ένα άλλο αγγείο, μια κύλικα που ο πυθμένας της διακοσμείται από πέντε τριγωνικές ακτίνες, ένα πήλινο κωνικό σφοντύλι και άλλα έξι κωνικά σφοντύλια από τερακότα **(εικ. 7)**.⁸⁸

Στον τάφο XXIII (A.K: 17), βρέθηκαν στο εσωτερικό του μια πυξίδα από τερακότα στο καπάκι της οποίας αποτυπώνεται μια ανθρώπινη μορφή σχεδιασμένη με βάση το γεωμετρικό στυλ, η μια της πλευρά κατά μήκος είναι διακοσμημένη από τρεις κυκλικές γραμμές και η άλλη είναι διακοσμημένη με μοτίβο σκακιάρας. Ένα αγαλματίδιο δαιδαλικό με οροφωτή φενάκη, ένα πλακίδιο από επιχρυσωμένο ασήμι σε σχήμα ορθογωνίου που στο κέντρο υπάρχει σχεδιασμένο μοτίβο λουλουδιών και ένα πουλί. Ένα δαχτυλίδι ασημένιο διακοσμημένο με συρματοειδή τεχνική, έξι άλλα δαχτυλίδια από ασήμι διαφορετικού πάχους και τέλος θραύσματα από ένα μικρό μπρούτζινο δαχτυλίδι, τεμάχια από μπρούτζινες περόνες και θραύσματα κολιέ από υαλόμαζα **(εικ. 8)**.⁸⁹

⁸⁵ *Cl. Rh. III* 1936, 37

⁸⁶ *Cl. Rh. III* 1936, 37-8

⁸⁷ *Cl. Rh. III* 1936, 42

⁸⁸ *Cl. Rh. III* 1936, 46-7

⁸⁹ *Cl. Rh. III* 1936, 50-2

Στο οικόπεδο Κουκιά, το 1926 ανασκάφηκαν οι τάφοι XXXIII, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL και XLI. Ο συγκεκριμένος τύπος ταφής που χρησιμοποιείται σ' αυτές τις ταφές χρονολογείται από τους γεωμετρικούς χρόνους και βρίσκεται σε χρήση έως και την αρχαϊκή περίοδο (6^{ος} αιώνας π.Χ). Η πρακτική ταφής που ακολουθείται σ' αυτούς είναι η αποτέφρωση σε λάκκους- ορύγματα. Η αποτέφρωση και η ταφή δηλαδή, γίνεται στον ίδιο χώρο και τα αποτελέσματα της καύσης δεν μεταφέρονται σε άλλον αποθέτη. Παρατηρείται λοιπόν, πρωτογενή καύση σ' αυτές και παρακάτω θα αναλυθούν μαζί με τα κτερίσματά τους έχοντας φανερούς τους γυναικείους δείκτες και αποδεικνύοντας έτσι τον ενταφιασμό γυναικών.

Ο τάφος XXXIII (Α.Κ: 18), είναι χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους- ορύγματα και στο εσωτερικό του πιθανολογείται να περιείχε τέσσερις ή και παραπάνω ενταφιασμένους. Αποκάλυψε: ένα κορινθιακό ληκύθιο διακοσμημένο με κάθετες σκούρες ζώνες, στο λαιμό και στην κοιλιά υπάρχουν εγχαράξεις και κάτω από το λαιμό έχει σχήμα σκακίερας. Δυο κορινθιακά ληκύθια διακοσμημένα με φτερωτή σφίγγα. Ένα άλλο ληκύθιο διακοσμημένο με κάτι αδιευκρίνιστο, ίσως ένα είδος πουλιού. Ένα άλλο διακοσμημένο με έναν κόκορα και ένα άλλο με πτηνό που είχε επίπεδο ράμφος. Θραύσματα με διακοσμημένες ζώνες από σφίγγες, φτερά και κεφάλια πουλιών. Κορινθιακούς αρύβαλλους διακοσμημένους με φοίνικες. Δύο αρύβαλλους διακοσμημένους με ανθρώπινες φιγούρες, δύο άλλοι με διακοσμημένους κύκνους με τα φτερά τους, θραύσματα από όστρακα που είναι διακοσμημένα με δύο γυναικεία προφίλ και ένα φίδι, ένα όστρακο με γρύπα, μυθικό ον που φέρει γυναικείο κεφάλι και σώμα φτερωτού πτηνού, ένα άλλο διακοσμημένο με δυο λαγούς και ένα άλλο με σκυλί, ένα άλλο με τέσσερις φοίνικες και δεκαπέντε άλλα θραύσματα διακοσμημένα με τρεις πολεμιστές και ένα άλλο διακοσμημένο με κυκλικές ζώνες, ένα θραύσμα διακοσμημένο με κάτι αδιευκρίνιστο, άλλα τρία κομμάτια με ανθρώπινες φιγούρες σχεδιασμένες με γεωμετρικό στυλ κοκκινωπού χρώματος. Κορινθιακό ληκύθιο διακοσμημένο με κύκνους, τέσσερις φοίνικες και λουλούδια λωτού. Κορινθιακή λήκυθος με κωνικό σώμα και καστανοκόκκινο πηλό. Ένα αλάβαστρο, ένα γεωμετρικό κύπελλο διακοσμημένο με μαιάνδρους, ρόμβους και ομάδες από κάθετες γραμμές, ένα ακατέργαστο πλακίδιο με διακόσμηση που φέρει κύκλους, ένα ασημένιο δαχτυλίδι, ένα άλλο με καμπυλωμένη πλάκα και ένα μπρούντζινο αντικείμενο.⁹⁰

Ο τάφος XXXVII (Α.Κ: 19), ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους- ορύγματα, οι πιο μικροί στη δεξιά πλευρά δεν είχαν καθόλου κεραμικά στοιχεία. Ένα από αυτά περιέχει μόνο ένα χρυσό δαχτυλίδι. Στην αριστερή πλευρά, περιείχε ένα κύπελλο

⁹⁰ *Cl. Rh. III* 1936, 58- 61

γεωμετρικό με διακόσμηση από πάπιες συγκεντρωμένες κάθετα και το χρώμα ήταν καστανοκόκκινο και στο βάθος κιτρινοκόκκινο. Ένα κύπελλο με χαμηλό πόδι κωνικό και ένα άλλο κύπελλο που στον πυθμένα φέρει την σφραγίδα του εργοστασίου σε σχήμα σπιράλ του τύπου Βρουλιά. Ένα κύπελλο πολύ διαβρωμένο χρώματος κοκκινόμαυρο, τρία αγγεία με ακατέργαστο χονδρό στρίφωμα που παράλληλά τους έχουν βρεθεί στην Τζέλα, στις Συρακούσες, στην Σάμο και στην Θήρα, το σχήμα των αγγείων θυμίζουν κυπριακά αγγεία. Μια μικρή λήκυθος με κωνικό σώμα, λαιμό που στενεύει και στόμιο έξω νεύον, άλλη με κυκλικό σχήμα σχεδιασμένο κάτω από τη βάση και ένα αγγείο με πηλό χρώματος κιτρινοκόκκινο. Έξι ληκύθους με επίπεδο σώμα, από πηλό χρώματος κιτρινοκόκκινο, με ή χωρίς διακόσμηση από ζώνες κυκλικές και κάτω από τη βάση υπάρχει χαραγμένος ένας διπλός κύκλος. Άλλες δυο με στρογγυλόμορφο σχήμα, διακοσμημένες από κυκλικές κόκκινες ζώνες κατά μήκος της κοιλιάς και τρία θραύσματα σκουρόχρωμου κυπέλου. Επτά ληκύθους προ κορινθιακής εποχής, διακοσμημένες από ζώνες χρώματος καφέ και κόκκινο. Ένα κομμάτι λαβής από τερακότα, ένας λύχνος διακοσμημένος από γραμμές χρώματος κόκκινες, ένα κωνικό σφονδύλι από πηλό, ένας λύχνος ζωγραφισμένος με καστανοκόκκινο χρώμα και δυο βραχιόλια ασημένια.⁹¹

Ο τάφος XXXVIII (A.K: 20), ήταν χώρος αποτέφρωσης με δύο λάκκους-ορύγματα, περιείχε έναν μεγάλο αμφορέα, μια οινοχόη, ένα αλάβαστρο με σωληνοειδές σώμα και τρία θραύσματα από ασημένια δαχτυλίδια.⁹²

Ο τάφος XXXIX (A.K: 21), ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους-ορύγματα, χρονολογείται την μέση αρχαϊκή περίοδο (575- 530 π.Χ) από την ανασκαφή ήρθε στο φως ένα εγχάρακτο αγγείο από τραχιά τερακότα που είναι διακοσμημένο από κάθετες ταινίες. Ένας κορινθιακός αρύβαλλος διακοσμημένος με φτερωτή σφίγγα, ένα κύπελλο γεωμετρικό όπου η βάση είναι κωνική και χρώματος καφετί.⁹³

Ο τάφος XL (A.K: 22), ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους-ορύγματα. Ο αριστερός λάκκος - όρυγμα περιείχε: μια φαγεντιανή πυξίδα σε κυκλική μορφή με κυρτό κάλυμμα. Στο δεξιό λάκκο-όρυγμα είχε: θραύσματα από σφονδύλι, μια μικρή λήκυθος από φαγεντιανή με ίχνη πρασινωπού επιχρίσματος και στην κοιλία φέρει χαραγμένα τρίγωνα. Επίσης, δυο φαγεντιανά γυάλινα όστρακα, χρώματος πράσινου και τεμάχια γυαλιού με μαύρες κυκλικές γραμμές.⁹⁴

⁹¹ *Cl. Rh. III* 1936, 63- 7

⁹² *CL.Rh IV* 1936, 67

⁹³ *Cl. Rh. III* 1936, 67

⁹⁴ *Cl. Rh. III* 1936, 68

Ο τάφος XLI (A.K: 23), ακολουθεί τον ίδιο τύπο ταφής με τις παραπάνω που είναι χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους- ορύγματα. Τα υπολείμματα της κεραμικής ήταν τοποθετημένα στο αριστερό λάκκο-ορύγμα. Αυτά περιείχαν κύπελλα, αρύβαλλους και υφαντικά βάρη τα οποία δεν μπόρεσαν να συλλεχθούν λόγω της άσχημης κατάστασής τους. Μόνο κάποια τεμάχια μαύρης γυάλινης οινοχόης μπόρεσαν να διασωθούν.⁹⁵

Ο τάφος XLII (A.K: 24), ήταν κι αυτός χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους-ορύγματα. Σ' έναν λάκκο-ορύγμα στα αριστερά βρέθηκαν εννέα ανθρωπόμορφα αγαλματίδια με τεράστια μύτη και μικρά μάτια. Τα δυο μικρότερα από αυτά είναι φτιαγμένα από ένα κόκκινο υλικό. Αυτά, πολύ πιθανόν να τα χρησιμοποιούσαν σε τελετές ανθρωπίνης θυσίας. Επίσης, ανασύρθηκε μικρό κυκλικό καπάκι με χερούλι και λεκανίς σε σφαιρική μορφή. Όλα αυτά τα αντικείμενα έμειναν ανέγγιχτα από τη φωτιά. Στο βάθος υπήρχε ένα γυάλινο αντικείμενο απροσδιόριστου τύπου, ένα άλλο αγαλματίδιο όπως τα προηγούμενα, ένα πώμα, ένα άλλο με την άκρη ακόμα πιο ανασηκωμένη και γυρισμένη προς το εσωτερικό, ένα αγγείο σε σχήμα χωνιού, άλλο αγγείο απροσδιόριστου αντικειμένου, ένα δικωνικό αγγείο με την άκρη ελαφρώς έξω νεύον, ένα αλάβαστρο από τερακότα, ένα είδος τροχαλίας και ένα μικρό σφαιρικό αγγείο κόκκινου χρώματος.⁹⁶

Στη Κρεμαστή, στο οικόπεδο Λαγού, εντοπίστηκε αρχαϊκό νεκροταφείο της Ιαλυσού και αποτελεί συνέχεια του νεκροταφείου που είχε ανασκαφεί από το Ιταλικό Ινστιτούτο το 1924-1928. Οι νέες ταφές που εντοπίστηκαν ήταν άλλες 11 καύσεις, εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι καύσεις που είχαν αποκαλυφθεί από τους Ιταλούς στο ίδιο οικόπεδο ήταν 4 και χρονολογούνταν από το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα έως το πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁹⁷ Από τον 8^ο αιώνα εμφανίζεται το έθιμο των πρωτογενών καύσεων και υπάρχει συνέχεια κατά τον 7^ο έως και τον πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Στην Ιαλυσό γύρω στο 550 π.Χ οι νεκροί ενταφιάζονται σε κιβωτιόσχημους τάφους διότι το έθιμο της καύσης είχε πια εγκαταλειφθεί. Στη Κάμιρο ωστόσο, συνεχίζονται οι καύσεις και μετά το 525 π.Χ. Οι ταφές στην Ιαλυσό με τα ορθογώνια ορύγματα των πρωτογενών καύσεων και οι εγχυτρισμοί απαντώνται σε συστάδες ταφών.

Οι Ιταλοί αναφέρονται στις καύσεις αυτές ως «area di cremazione con pozzetti» εννοώντας ότι στις περιοχές αυτές υπήρχαν κιβωτιόσχημοι λάκκοι-ορύγματα όπου έκαιγαν τον νεκρό και έπειτα τους έθαβαν στο ίδιο σημείο μαζί με τα κτερίσματά τους. Ο τάφος XLIII

⁹⁵ *Cl. Rh. III* 1936, 69

⁹⁶ *Cl. Rh. III* 1936, 69- 71

⁹⁷ Η αριθμηση των καύσεων στο οικόπεδο Λαγού που εντοπίστηκαν από το Ιταλικό Ινστιτούτο, διαφέρει με την δοθήσα στο (ΑΔ 48 (1993) 1998, Β2, 533), στο αρχαιολογικό δελτίο δίνονται 6.

(A.K: 25), που ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους-ορύγματα, χρονολογείται την πρώιμη- μέση αρχαϊκή περίοδο (600-575 π.Χ) και περιείχε: ένα ρόδιο πινάκιο με διακοσμημένη την μία πλευρά με μαϊάνδρο και την άλλη να σχεδιαγραφείται ενδεχομένως ένα ελάφι. Επίσης, υπάρχουν κάποια τεμάχια από σιδερένιο πώμα και ένας κορινθιακός σκύφος. Είναι σημαντικό να τονιστεί σ' αυτό το σημείο ότι περιέχονται στην ταφή αμφορέας που φανέρωσε ίχνη στάχτης και κόκαλα.⁹⁸

Στη καύση 1 (A.K: 26), εντοπίστηκε καλοδιατηρημένος σκελετός με αρκετά σημάδια, φθορών από την καύση και τα μοναδικά κτερίσματα που ανασύρθηκαν από αυτή ήταν: ένα άβαφο κωνικό σφονδύλι και ένα όστρακο από μια ιωνική κύλικα. Βάση των κτερισμάτων αλλά και λόγω του μεγέθους του ορύγματος συμπεραίνεται ότι πρόκειται για γυναικεία ταφή. Στη καύση 2 (A.K: 27), βρέθηκε ένα αμφικωνικό εγχάρακτο σφονδύλι, τρεις πήλινες κουλούρες (πόπανα),⁹⁹ δυο χάλκινα καρφιά και ένας σκύφος. Δυτικά της καύσης 2, 2i (A.K: 28), βρέθηκαν δυο νέες καύσεις που έφεραν στο φως προχοΐδια, τριφυλλόσχημες πρόχους, καθαρόσχημο κύπελλο, σκύφοι, μια πρόχους και ένα αρτόσχημη πόπανο. Η καύση 3 (A.K: 29), ήταν οι πλουσιότερη σε κτερίσματα ταφή και χρονολογείται κατά την υστερογεωμετρική και πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Περιείχε: ένα αμφορέα, έναν αμφορίσκο, μια χάλκινη περόνη, δυο χρυσούς σφηκωτήρες, χρυσό δακτυλίδι και τμήμα χρυσού ελάσματος από διάδημα στην περιοχή του κρανίου. Από την καύση 4 (A.K: 30), διασώθηκε μόνο ένας αρύβαλλος. Ανατολικά σώθηκε η καύση 5 (A.K: 31), που περιείχε μια προχοΐσκη, ένας καμένος σκύφος και δυο πόπανα. Η καύση 6 (A.K: 32), περιείχε δυο αμφορίσκους, ένα κατεστραμμένο πήλινο πόπανο, λιωμένη ραβδωτή φιάλη, εγχάρακτο κωνικό σφονδύλι και πάνω από την πυρά είχε ανασυρθεί ένας αμφορέας με δακτυλιόσχημη βάση. Στη καύση 7 (A.K: 33), βρέθηκε υστερογεωμετρικό ληκύθιο. Η καύση 9 (A.K: 34), που ήταν και η πρωιμότερη όλων, δεν φανέρωσε έντονα σημάδια καύσης στα οστά και ανασύρθηκε ένα υστερογεωμετρικό ληκύθιο. Στην καύση 10 (A.K: 35), που ήταν πλούσια σε κτερίσματα, έδωσε ένα πήλινο ειδώλιο παρόμοιο με τον τάφο 352 στο κτήμα Κούκια,¹⁰⁰ αρύβαλλους, σφονδύλια μια υάλινη ψήφος, θραύσματα χάλκινου σκεύους και ένας χάλκινος σφηκωτήρα. Η καύση 11 (A.K: 36) περιείχε υστερογεωμετρική τριφυλλόσχημη οινόχρη, πρόχους και ληκύθιο αμφικωνικό.

⁹⁸ *Cl. Rh. III* 1936, 72

⁹⁹ Οι κουλούρες χαρακτηρίστηκαν ως υφαντικά βάρη. Δεν ονομάζονται αγνύθες διότι το μέγεθός τους είναι μεγαλύτερο των συνηθισμένων. Πρόκειται για απομίμηση μικρών άρτων, γνωστά ως πόπανα που δίνονταν για χθόνιες προσφορές.

¹⁰⁰ *Cl Rh III* 1936, 69. *ΑΔ* 23 (1968), Α, 77-97

Από τις νέες αυτές ανακαλύψεις φαίνεται ότι οι καύσεις 1, 2, 3, 6, και 10 περιείχαν γυναίκες καθώς τα κτερίσματα που περιέχονται σ' αυτές είναι αντικείμενα που συνόδευαν γυναικείες ταφές στις υπό μελέτη περιόδους. Τα σφονδύλια, οι σφηκωτήρες, το διάδημα, το δακτυλίδι και η περόνη αποκαλύπτουν γυναικείους δείκτες σ' αυτές τις καύσεις. Επίσης, οι καύσεις 4, 5, 7, 9 και 11 δεν αποκλείεται να άνηκαν και αυτές σε γυναίκες. Οι δείκτες που περιέχονται σ' αυτές επιτρέπουν την γυναικεία τους υπόσταση αλλά η έλλειψη συνευρημάτων δεν βοηθούν στη ταυτοποίηση των φύλων του περιεχομένου τους.¹⁰¹

Από το οικόπεδο Λαγού η καύση XLIV, η καύση XLV και XLVI ήταν και αυτές χώροι αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους ορύγματα. Η καύση XLIV (A.K: 37), είναι όμοια στον τύπο και με τις προηγούμενες ταφές των άλλων οικοπέδων, χρονολογείται την πρώιμη-μέση αρχαϊκή περίοδο (600-575 π.Χ) και περιείχε: ένα μεγάλο κορινθιακό ληκύθιο διακρίνονται σ' αυτόν φοίνικες και άνθη λωτού και ένα κεφάλι μιας φτερωτής σφίγγας, μια λεκανίς, τεμάχια από άλλο κορινθιακό ληκύθιο όπου απεικονίζονται άντρες με γενειάδα που φαίνονται να κρατούν στα χέρια τους μαστούνι ή κλαδιά δέντρου, ένας κορινθιακός αρύβαλλος όπου απεικονίζονται δύο άντρες πάνω σε άλογα και ένα μπρούτζινο περίαπτο σε σχήμα κοχυλιού.¹⁰²

Η καύση XLV (A.K: 38) (εικ:9), ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους-ορύγματα, χρονολογείται την πρώιμη-μέση αρχαϊκή περίοδο (600-575 π.Χ) και περιείχε τις στάχτες και τα κόκαλα ενός κοριτσιού, η ηλικία του οποίου δεν ξεπερνούσε τα 20 χρόνια και στα δεξιά της βρέθηκαν κόκαλα μίας κατσίκας. Η προίκα του κοριτσιού χαρακτηρίζεται πλούσια καθώς, από τον τάφο ανασύρθηκαν: δυο ενώτια χρυσά, στις άκρες των οποίων έχει δυο κύκλους που έχουν πάνω τους σχεδιασμένα κεφάλια λιονταριού στο κέντρο και κάτω από τους κύκλους αυτούς κρέμονται τρία μικρά χρυσά σε σχήμα ροδιού. Κατά το μήκος της αλυσίδας αναδύονται δυο κεφαλιά αρνιού και από πάνω από αυτά δυο λαιμοί με κεφαλιά φιδιού όπου στα ανοιχτά στόματα τους κρέμονται δύο χρυσά σε σχήμα ροδιού. Άλλα δυο ενώτια από χρυσό. Στο κέντρο των οποίων υπάρχει ένας κύκλος διακοσμημένος από ένα λαιμό γρύπα, στο κεφάλι του γρύπα υπάρχει μια κορόνα και στις δύο άκρες του κύκλου είναι κρεμασμένες δυο ανθρώπινες μορφές. Επίσης, βρέθηκαν δυο χρυσά δακτυλίδια, δυο αλάβαστρα το ένα σε σχήμα ωοειδές, ένα κορινθιακό γυάλινο αλάβαστρο σε σχήμα κεφαλιού ενός πολεμιστή που φοράει κράνος, ένα άλλο σε σχήμα πάπιας, ένα μικρό αλάβαστρο σε σχήμα καρδιάς, δύο αντικείμενα με σχήμα κώνου, τέσσερις κύλινδροι από ελεφαντόδοντο και ένα πλακίδιο από ελεφαντόδοντο πιθανόν κομμάτια κάποιου κολιέ. Ακόμη, δυο άλλα

¹⁰¹ ΑΔ 48 (1993) 1998, Β2, 533-6

¹⁰² *Cl. Rh. III* 1936, 72

αλάβαστρα, ένα γυάλινο αλάβαστρο σε σχήμα γυναικείας προτομής αρχαϊκού τύπου, με μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια και στόμα με το χαρακτηριστικό μειδίαμα. Τα μαλλιά είναι ριγμένα κάτω προς το στήθος και την πλάτη και στα αυτιά κρέμονται δύο κρίκοι. Μια οινοχόη με σφαιρικό σώμα, τριφυλλόσχημο στόμιο, διακοσμημένη από μορφές ζώων. Στο κέντρο είναι ζωγραφισμένα ελάφια με μακρύ σώμα τα οποία τρέχουν προς τα δεξιά με τα κεφάλια τους γυρισμένα προς τα αριστερά. Στο πάνω μέρος είναι ζωγραφισμένοι δύο φτερωτοί γρύπες και στο πλάι τους απεικονίζεται ένα είδος φοίνικα. Ένα πινάκιο γεωμετρικό, η διακόσμησή του φέρει ρόδια και μαϊάνδρο. Στο κέντρο του πλακιδίου υπάρχει ένας σταυρός χαραγμένος από μία διπλή κυκλική γραμμή. Ακολουθούν δύο ζώνες από τεθλασμένες με φόντο σκούρα ζώνη. Ένα κορινθιακό ληκύθιο και ένα άλλο με έναν γενειοφόρο Κένταυρο, δίπλα του οποίου απεικονίζεται μια γυναίκα η οποία τον κρατάει από το ένα μπράτσο, η προτομή ενός αλόγου και το υπόλοιπο φόντο είναι διακοσμημένο από ρόδακες, ένας σκύφος διακοσμημένος με ζώα που τρέχουν προς τα δεξιά., πέντε αρύβαλλους από μαύρο βερνίκι και πολλά θραύσματα κεραμικής που είναι πλούσια διακοσμημένα. Ένα υφαντικό βάρος κυκλικής μορφής που έχει τρύπα στο κέντρο, ένας λύχνος, ένα καπάκι κυκλικό με χερούλι με απεικονίσεις πουλιών, ένας αμφορέας με σφαιροειδές σώμα, που φέρει διακόσμηση κυκλικών ζωνών στην πλάτη και τεθλασμένων γραμμών στο λαιμό.¹⁰³

Ο τάφος XLVI (A.K: 39), ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους ορύγματα στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν υπολείμματα τέφρας και τα κτερίσματά του ήταν ένας κορινθιακός αρύβαλλος που φέρει την εικονογραφία ενός λιονταριού που κατασπαράσσει ένα ζώο, ένας άλλος που φέρει την μορφή κόκορα, δυο αλάβαστρα, μία οινοχόη τριφυλλόσχημη με διακοσμητικές ζώνες από ζικ-ζακ, ένας κορινθιακός αρύβαλλος με απεικόνιση αιλουροειδούς, ένας άλλος με απεικόνιση κύκνου, σειρήνας και κουκουβάγια, άλλοι οχτώ με παραστάσεις πολεμιστών, άλλοι τρεις με παραστάσεις ζώων, μια σφαιρική κορινθιακή πυξίδα, ένα χρυσό δαχτυλίδι, ένα περίαπτο από κυλινδρικές χάντρες και ένα ειδώλιο από φαγεντιανή με μορφή του θεού Βήσα (Βεσ).¹⁰⁴

Στο οικόπεδο Τσαμπίκου, το 1927 ανασκάφτηκαν οι τάφοι LV, LVI, LVIII και LXII. Ο συγκεκριμένος τύπος ταφής που χρησιμοποιείται σ' αυτές, χρονολογείται στους γεωμετρικούς χρόνους και βρίσκεται σε χρήση έως και την αρχαϊκή περίοδο (6^{ος} αιώνας π.Χ). Η πρακτική που ακολουθείται είναι όμοια με αυτές που αναλύθηκαν παραπάνω από τα οικόπεδα Δρακίδη και Κουκιά, γίνεται χρήση λοιπόν, της αποτέφρωσης σε λάκκους-ορύγματα. Ο τάφος LVII, αποτελεί χώρο αποτέφρωσης, δεν υπάρχουν ίχνη λάκκων-

¹⁰³ *Cl. Rh. III* 1936, 72- 80

¹⁰⁴ *Cl. Rh. III* 1936, 80-1

ορυγμάτων και χρονολογείται στην υστεροαρχαϊκή περίοδο. Παρακάτω θα αναλυθούν οι ταφές μαζί με τα κτερίσματά τους που έχουν φανερό το γυναικείο στοιχείο και αποδεικνύεται έτσι η ύπαρξη γυναικείων ταφών.

Στον τάφο LV (A.K: 40), που χρονολογείται στη μέση αρχαϊκή περίοδο (575- 550 π.Χ) και ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους –ορύγματα, περιέχεται σ'αυτόν μια οινοχόη όπου φέρει μια ανθρώπινη μορφή, μια οινοχόη με σφαιρικό σώμα και τριφυλλόσχημο στόμιο, ένας αμφορέας, ένα αγγείο το οποίο βρέθηκε σπασμένο, θραύσματα ενός αγγείου σχήματος σωληνοειδούς και θραύσματα λαιμού από ένα αγγείο που το κοσμούν κυκλικές ζώνες κόκκινου χρώματος σε άσπρο φόντο. Μια μπρούτζινη περόνη διακοσμημένη με πέτρες και θραύσματα από τις άλλες τρεις περόνες.¹⁰⁵

Ο τάφος LVI (A.K: 41), χρονολογείται και ακολουθεί τον τύπο ταφής της προηγούμενης αποτέφρωσης, περιείχε: μια οινοχόη με σφαιροειδές σώμα, τριφυλλόσχημο στόμιο και διακοσμημένη από καφέ ζώνες, στην πλάτη υπάρχει μαιάνδρος, μια μικρή οινοχόη με σφαιροειδές σώμα, όπου απεικονίζεται ένα ανθρώπινο πρόσωπο με μεγάλα μάτια, τριγωνική μύτη και τοξωτά φρύδια, μια λήκυθος με σφαιροειδές σώμα και μακρύ λαιμό. Ακόμη, εντοπίστηκε σώμα σφαιρικού αγγείου με ανοιχτόχρωμο φόντο διακοσμημένο με κυκλικές ζώνες. Μια οινοχόη με σφαιροειδές σώμα, τριφυλλόσχημο στόμιο, θραύσματα κρατήρα, ένας κάρθαρος χρώματος καστανοκόκκινου. Δυο δισκοειδές φύλλα χρυσού με με κρίκους ανάρτησης, διακοσμημένοι με σπινάλ και κυκλικά τμήματα. Διάφορα τεμάχια μπρούτζινης περόνης, μια σιδερένια λεπίδα μαχαιριού, ένα ασημένιο περιάπτο ή σκουλαρίκι κατά τον Marshall ή στολίδια που χρησιμοποιούσαν για τα μαλλιά ή το κεφάλι.¹⁰⁶

Ο τάφος LVII (A.K: 42), είναι χώρος αποτέφρωσης και έξω από την αποτέφρωση, βρέθηκαν οστά παιδιού ή προβάτου. Περιείχε: μια κυπριακή οινοχόη με σφαιρικό σχήμα και τριφυλλόσχημο στόμιο διακοσμημένη από κύκλους, έναν ροδιακό σκύφο, ένα χρυσό περιάπτο ή ενώτιο, θραύσματα από πόρπη μπρούτζινη και φύλλα χρυσού.¹⁰⁷

Ο τάφος LVIII (A.K: 43), ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους– ορύγματα χρονολογείται στην υστερογεωμετρική έως την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και βρέθηκαν ενδείξεις νεκρόδειπνου. Περιείχε: δυο οινοχόες με σφαιρικό σχήμα και μακρύ λαιμό, τρεις οινοχόες από ανοιχτόχρωμο πηλό, διακοσμημένες με κυκλικές ζώνες και τεθλασμένες γραμμές. Οι οινοχόες παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς το σχήμα και το ερυθρωπό επίχρισμά τους και φέρουν κυματοειδείς γραμμές. Η διακόσμηση αυτή έχει εισαχθεί από την

¹⁰⁵ *Cl. Rh. III* 1936, 92- 4

¹⁰⁶ *Cl. Rh. III* 1936, 94- 7

¹⁰⁷ *Cl. Rh. III* 1936, 97-8

Κύπρο τον πρώιμο 7^ο αιώνα π.Χ σύμφωνα με τον Johansen. Ένας αρύβαλλος με πλατύ χερούλι, συροκυπριακού τύπου με πλαστικό δακτύλιο στο λαιμό που εισάγεται στη Ρόδο τον 8^ο αιώνα π.Χ, άλλος με σφαιρικό σώμα και τριφυλλόσχημο στόμιο, άλλος με σφαιροειδές σώμα όπου λείπει ο λαιμός και έχει κυλινδρικό χερούλι, ένας κρατηρίσκος και ένας άλλος με ψηλό πόδι που φέρουν συστάδες από ευθείες και κυματοειδείς γραμμές που πλαισιώνουν σταυροειδώς τους συγκεντρικούς κύκλους. Ένα τεμάχιο ιππαρίου με καστανοκόκκινο χρώμα και ερυθρό επίχρισμα και μέρος μιας οινοχόης με λαιμό με μορφή ανθρώπινου κεφαλιού και τριφυλλόσχημο στόμιο. Ένα αγαλματίδιο οπού παριστάνει την προτομή ενός άντρα, ένας αμφορέας με ωοειδές σώμα με μακρύ και φαρδύ λαιμό. Το φόντο του οποίου είναι ανοιχτόχρωμο και η διακόσμηση αποτελούν γραμμές από μαύρες ζώνες. Ένας στάμνος που φέρει κυκλικές γραμμές μαύρου χρώματος, ένα κύπελλο, τεμάχια από κυπριακό αγγείο σφαιρικού σχήματος, δύο ασημένια περιάπτα, τεμάχια μπρούτζινης περόνης και δυο δαχτυλίδια, το ένα ασημένιο και το άλλο μπρούτζινο.¹⁰⁸

Ο τάφος LXII (A.K: 44), ήταν χώρος αποτέφρωσης με τέσσερις λάκκους- ορύγματα και χρονολογείται στην υστερογεωμετρική έως την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Περιείχε: έναν γεωμετρικό σκύφο, θραύσματα από οινοχόη με ανοιχτόχρωμο πηλό, διακοσμημένο με καστανοκόκκινες ζώνες, έναν κρατήρα κιτρινωπού χρώματος, έναν μικρό αμφορέα, μια μικρή οινοχόη και θραύσματα από χάλκινη πόρπη με σώμα διακοσμημένο από πολύτιμους λίθους.¹⁰⁹

Στα οικόπεδα Δρακίδη, Κουκιά και Τσαμπίκου εκτός από τους χώρους αποτέφρωσης σε λάκκους- ορύγματα της γεωμετρική και αρχαϊκής περιόδου, παρουσιάζονται οι ενταφιασμοί, οι ταφές δηλαδή, σε πίθους ή αλλιώς εγχυτρισμοί με μοναδικό είδος τους κιβωτιόσχημους τάφους. Εγχυτρισμός είναι η διαδικασία τοποθέτησης και ταφής του νεκρού μέσα σε μεγάλο πίθο, αμφορείς ή πιθανφορείς, διαφόρων μεγεθών από 0,60μ. έως 2μ. Ο προσανατολισμός ποικίλει, άλλοτε προσανατολίζονται από την Α-Δ και άλλοτε Β-Ν. Το άνοιγμα των αγγείων φράσσονταν από τετράγωνο ή κυκλικό σχήμα λίθου και αρκετές φορές αν το στόμιο και το φράγμα του πίθου ήταν σαν θυραίο άνοιγμα έκτιζαν γύρω του παραστάδες με αργές πέτρες. Οι τεθνεώτες ενταφιάζονταν μέσα στο αγγείο με τα προσωπικά τους αντικείμενα και αρκετές φορές τα αντικείμενα τοποθετούνταν έξω από αυτό. Αν και δεν έχει γίνει ακόμη ανάλυση οστεολογικού υλικού όλων των εγχυτρισμών που έχουν ανασκαφεί, η πρακτική αυτή φαίνεται να χρησιμοποιείται σε συγκεκριμένα ηλικιακά σύνολα και φύλα. Σε ανηλίκους κάτω των 18 ετών και σε ενήλικες γυναίκες, αν οι ενταφιαζόμενοι άνηκαν σε

¹⁰⁸ *Cl. Rh. III* 1936, 100- 3

¹⁰⁹ *Cl. Rh. III* 1936, 106- 7

ανώτερα κοινωνικά σύνολα, τότε οι ταφές ήταν πλούσια κτερισμένες με ημιπολύτιμους λίθους, κοσμήματα, αγγεία κ.λπ.¹¹⁰

Στο οικόπεδο Δρακίδη, το 1925 αποκαλύφθηκε κατά την διάρκεια των ανασκαφών μια πιθοταφή LXXIX (Α.Κ: 45) που περιείχε έναν ενήλικα, μάλλον γυναικείου φύλου σε συνεσταλμένη στάση. Ο πίθος είναι ο μεγαλύτερος σε μέγεθος που έχει βρεθεί κατά την διάρκεια των ανασκαφών στην Ιαλυσό και έχει στρογγυλό σώμα. Ο λαιμός, πλατύς και στενεύει στην επάνω μεριά και τελειώνει σένα στρίφωμα πεπλατυσμένο. Τα χερούλια είναι κάθετα και είναι τοποθετημένα στην πλάτη και κάτω από το στρίφωμα. Η διακόσμηση υπάρχει μόνο στο μισό μπροστινό μέρος του πίθου και στον λαιμό, στα χερούλια και στο σώμα. Φέρει οκτώ διαφορετικές διακοσμητικές ζώνες. Ο πίθος βρέθηκε με το στόμα κλειστό από δύο πέτρες προσανατολισμένος προς το νότο και σε βάθος 2.30μ. Στο βάθος περιέχει εκτός από το νεκρό σώμα, ένα ληκύθιο, ένα αλάβαστρο με δυο κρίκους ανάρτησης στην πλάτη του για να κρεμιέται. Στο εξωτερικό του πίθου βρέθηκε ένα γυναικείο αγαλματίδιο καθισμένο σε θρόνο. Η χρονολόγηση του οποίου ανήκει στην αρχαϊκή εποχή.¹¹¹

Στις υπό μελέτη περιόδους, οι απλές ταφές πάνω στο έδαφος ή σε αβαθή λάκκο ήταν πολύ συνηθισμένες. Οι περισσότερες ήταν ακτέριστες και ανήκουν συνήθως σε γυναίκες και σπανιότερα σε ανηλικούς και άνδρες. Σύνηθες είναι το φαινόμενο σε γυναικείες ταφές η κατεύθυνση να ορίζεται από τον Β-Ν.¹¹²

Στο οικόπεδο Τσαμπίκου, το 1924 αποκαλύφθηκε μεγάλος τάφος CXLVI (Α.Κ: 46) που περιείχε μόνο τον σκελετό ενός ενήλικα που είχε επαφή με το χώμα, δεν βρέθηκε η κάλυψη, μοναδικό κτέρισμα ήταν ένας αρχαϊκός πίθος.¹¹³

Στο οικόπεδο Τσαμπίκου, το 1924 ανασκάφηκε ο τάφος CXLVIII (Α.Κ: 47) ο οποίος είχε κατεστραμμένη στέγη. Εξωτερικά βρέθηκαν ένας μεγάλος αμφορέας και κάποια θραύσματα κυπέλλου χρώματος μαύρου. Περιείχε τον σκελετό μιας γυναίκες που συνοδευόταν από έναν λύχνο κιτρινωπού πηλού, με διακόσμηση κυλινδρικών ζωνών. Μια πυξίδα με σφαιρικό σώμα διακοσμημένη στο κάτω μέρος από κυκλικές ζώνες. Επίσης, μια άλλη με ανοιχτόχρωμο πηλό με δυο κάθετα χερούλια που το καπάκι της οποίας δεν βρέθηκε. Έξι πήλινα σφονδύλια του ίδιου τύπου, με κωνικό σώμα που στο κέντρο έχουν τρύπα. Ένα κύπελλο, μια λήκυθος που φέρει απεικονίσεις από τρεις ανθρώπινες φιγούρες ντυμένες με

¹¹⁰ Σταμπολίδης 2008, 126-30, Σταμπολίδης 2012, 176-7

¹¹¹ *Cl. Rh. III* 1936, 116-7

¹¹² Σταμπολίδης 2008, 130-2, Σταμπολίδης 2012, 177

¹¹³ *Cl. Rh. III* 1936, 150

μακριούς χιτώνες. Η πλάτη είναι διακοσμημένη με ένα λουλούδι που βρίσκεται μέσα σε δύο φύλλα με σχήμα καρδιάς. Το πόδι είναι ζωγραφισμένο με μαύρο χρώμα.¹¹⁴

Στο οικόπεδο Τσαμπίκου, το 1924 ανασκάφηκε ο τάφος CXLIX (A.K: 48) ο οποίος είχε κατεστραμμένη οροφή. Περιείχε τον σκελετό μιας ενήλικης γυναίκας και εξωτερικά του, στα αριστερά της κεφαλής της, υπήρχε ένας ακατέργαστος αμφορέας καλυμμένος με μια κύλικα από μαύρο βερνίκι. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μόνο ένας μπρούτζινος σφηκωτήρας.¹¹⁵

Στο οικόπεδο Τσαμπίκου, το 1924 ανασκάφηκε ο τάφος CL (A.K: 49) στον οποίο είχε διατηρηθεί η επίπεδη οροφή του. Εξωτερικά υπήρχε ένας ακατέργαστος αμφορέας καλυμμένος με μια κύλικα που φέρει παράσταση του Ηρακλή που πάλλεται με το λιοντάρι της Νεμέας. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε μόνο μια μπρούτζινη καρφίτσα.¹¹⁶

Στο οικόπεδο Τσαμπίκου, το 1924 ανασκάφηκε ο τάφος CLI (A.K: 50) στον οποίο είχε διατηρηθεί η επίπεδη οροφή. Περιείχε δύο σκελετούς ενηλίκων. Εξωτερικά του πίθου κοντά στο στόμιο υπήρχαν δύο ακατέργαστοι αμφορείς. Διπλά στον έναν από αυτούς βρέθηκαν: μια μεγάλη λήκυθος που απεικονίζονται δύο γυναίκες, η μια απέναντι από την άλλη, με την μια να προσφέρει στην άλλη ένα κουτί. Ένας μικρός αμφορέας ακατέργαστος, διακοσμημένος με κόκκινες οριζόντιες γραμμές και ένα αγγείο κατακεραματισμένο. Ο τάφος CLII (A.K: 51) του ίδιου οικοπέδου, ήταν απλή ταφή με διατηρημένη οροφή περιείχε γυναικείο σκελετό και βρέθηκε ακέραιη.¹¹⁷

Στο οικόπεδο Αμπέλλας, το 1924 ανασκάφηκε ο τάφος CLIII (A.K: 52) (**εικ. 10**) ο οποίος είχε κατεστραμμένη οροφή. Περιείχε έναν γυναικείο σκελετό. Τα κτερίσματα που την συνόδευαν ήταν: μια πυξίδα που κοσμείται από μια καθιστή γυναίκα που κρατάει ένα αλάβαστρο και μια άλλη γυναίκα που κρατάει ένα κουτί και ρούχα. Στην πίσω πρόσοψη απεικονίζεται μια γυναίκα που κρατάει ρούχα στο δεξί της χέρι. Αυτά τα αγγεία, εντοπίζονται πολύ συχνά στην Ιαλυσό κατά την ύστερη αρχαϊκή εποχή. Μια λεκανίς μαύρου χρώματος, μια πυξίδα χρώματος κιτρινοκόκκινου, διακοσμημένη από κυκλικές ζώνες, οι λαβές έχουν επίχρισμα, το καπάκι της οποίας έχει διατηρημένη την λαβή και διακοσμείται από κυκλικές ζώνες. Βρέθηκε κι άλλη μια πυξίδα χωρίς το καπάκι. Αυτά τα αντικείμενα ήταν τοποθετημένα στο μέρος των ποδιών. Ακόμη, αποκαλύφθηκαν δύο μικρές λήκυθοι και κοντά

¹¹⁴ *Cl. Rh. III* 1936, 150-1

¹¹⁵ *Cl. Rh. III* 1936, 151-2

¹¹⁶ *Cl. Rh. III* 1936, 152

¹¹⁷ *Cl. Rh. III* 1936, 152- 3

στο χέρι της ενταφιασμένης βρέθηκαν ένα αλάβαστρο και ένα ασημένιο δαχτυλίδι, επιχρυσωμένο, με λίθο. Κοντά στο στήθος εντοπίστηκαν δύο χρυσές αγνύθες που παράλληλές τους έχουν βρεθεί στην Κύπρο, ένα χρυσό περιάπτο που φέρει γυναικεία δαιδαλική κεφάλι και ένα μικρό νόμισμα από ασήμι. Η ταφή αυτή χρονολογείται την ύστερη αρχαϊκή εποχή 490/80 π.Χ¹¹⁸

Στο οικόπεδο Αμπέλλας, το 1924 ανασκάφηκε ο τάφος CLIV (Α.Κ: 53) ο οποίος είχε κατεστραμμένη οροφή. Περιείχε τον σκελετό ενός ενήλικα το φύλο του οποίου δεν μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια. Στα δεξιά στο μέρος των ποδιών, υπήρχε μια μπρούτζινη στλεγγίδα και στο αριστερό χέρι υπήρχε ένα αλάβαστρο.¹¹⁹ Οι τοποθέτηση στλεγγίδων θεωρείται κατά πολλούς μελετητές ότι κτέριζε τάφους αθλητών, ως επιθυμία των συγγενών να εξυψώσουν το αθλητικό προφίλ του τεθεώντος στη σφαίρα του νικητή.¹²⁰ Από την άλλη υπάρχουν υποστηρικτές της άποψης ότι οι στλεγγίδες μπορεί να κτέριζαν και γυναικείες ταφές ως σύνεργο καλλωπισμού.

Στο οικόπεδο Αμπέλλας, το 1924 ανασκάφηκε ο τάφος CLV (Α.Κ: 54) ο οποίος είχε κατεστραμμένη οροφή. Περιείχε ένα μικρό κρατήρα στον οποίο απεικονίζονταν δύο νέοι που συζητούσαν, ο ένας γυμνός στα αριστερά με το ένα πόδι ακουμπισμένο σε μια πέτρα και ο άλλος απέναντι του ντυμένος με χλαμύδα. Στην άλλη πλευρά απεικονίζεται μια αντρική φιγούρα ντυμένη με χιτόνα που κρατάει ένα μαστούνι στο χέρι. Επίσης, ανασύρθηκαν μια λήκυθος, μια κοτύλη, ένα αλαβάστρινο πιάτο, μια μικρή πυξίδα στην πρόσοψη της οποίας απεικονίζεται ένας λαγός που τρέχει προς τα δεξιά. Δυο ασημένια βραχιόλια, ένα χρυσό δαχτυλίδι κατασκευασμένο με την τεχνική της συρματερής με οβάλ σφραγίδα που απεικονίζει έναν διπλό φοίνικα. Ένα χρυσό περιάπτο από κυλίνδρους που εναλλάσσονται με χάντρες. Στο κέντρο του οποίου υπάρχει ένας κρύσταλλος ελλειψοειδής και ένα κυκλικό μπρούτζινο κάτοπτρο.¹²¹

Στο οικόπεδο Αμπέλλας, το 1925 ανασκάφηκε ο τάφος CLIX (Α.Κ: 55) ο οποίος είχε κατεστραμμένη οροφή. Στο εξωτερικό βρέθηκαν στα πλευρά της κεφαλής δυο ακατέργαστοι

¹¹⁸ *Cl. Rh. III* 1936, 153- 7

¹¹⁹ *Cl. Rh. III* 1936, 157

¹²⁰ Georgiadiou, 2005, 107

¹²¹ *Cl. Rh. III* 1936, 157-8

αμφορείς , από τους οποίους ο ένας ήταν καλυμμένος από ένα μαύρο κύπελλο. Στην αριστερή πλευρά βρέθηκαν μια πυξίδα με το καπάκι της και ένα αλάβαστρο.¹²²

Στο οικόπεδο Κουφός, το 1925 ανασκάφτηκε ο τάφος CLXI (Α.Κ: 56) ο οποίος είχε κατεστραμμένη οροφή. Ανασκάφηκαν μια λήκυθος και ένας χάλκινος σφηκωτήρας.¹²³ Στο οικόπεδο Δρακίδη, το 1925 ανασκάφηκαν οι τάφοι CLXIII, CLXVII, CLXX, CLXXII οι οποίοι είχαν διατηρημένη την οροφή τους. Ο τάφος CLXIII (Α.Κ: 57) περιείχε έναν ενήλικα, γυναικείου φύλου και στα πόδια της βρέθηκαν μια λήκυθος, στο κεφάλι της οποίας βρέθηκε ένας κυκλικός μπρούτζινος καθρέφτης και εξωτερικά στα αριστερά της κεφαλής βρέθηκαν ένας ακατέργαστος αμφορέας, μια κοτύλη και ένα αγγείο πόσης. Τέτοια αγγεία έχουν συχνά βρεθεί και στην Νότια Ιταλία.¹²⁴ Ο τάφος CLXVII (Α.Κ: 58) περιείχε τον σκελετό ενός ενήλικα, γυναικείου φύλου, δίπλα στην οποία βρέθηκαν μια λήκυθος και ένας χάλκινος σφηκωτήρας.¹²⁵ Η ταφή CLXX (Α.Κ: 59) στο περιεχόμενό της είχε τον σκελετό ενός ενήλικα, πιθανότατα γυναικείου φύλου και εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν ένας στάμνος με τέσσερα κάθετα χερούλια και ένα καπάκι.¹²⁶ Ο τάφος CLXXII (Α.Κ: 60) έφερε στο φως τον σκελετό ενός ενήλικα, πιθανότατα γυναικείου φύλου. Κοντά στα πόδια βρέθηκαν: ένα λυχνάρι με χερούλι, από πηλό χρώματος κιτρινοκόκκινου διακοσμημένο με κυκλικές ζώνες, ένας μικρός αμφορέας και ένα φοινικικό αλάβαστρο από γυαλί.¹²⁷ Η ταφή CLXXV (Α.Κ: 61) βρέθηκε συλημένη μάλλον περιείχε έναν έφηβο, πιθανότατα γυναικείου φύλου. Μέσα από τον οποίον συλλέχθηκαν θραύσματα από δύο κύλικες, ένα χρυσό και ένα μπρούτζινο δαχτυλίδι.¹²⁸ Ο τάφος CLXXIX (Α.Κ: 62), που ανασκάφηκε κι αυτός από το οικόπεδο Δρακίδη το 1925, η οροφή του δεν βρέθηκε διατηρημένη περιείχε δύο σκελετούς ενηλίκων και χρονολογείται στην ύστερη αρχαιότητα το 550 π.Χ. Εξωτερικά βρέθηκε ένας αμφορέας τύπου Α, με ωοειδές σώμα που στένευε στη βάση. Οι λαβές ήταν επίπεδες τετραγωνισμένες που ξεκινούσαν από το σώμα και κατέληγαν στη μέση του λαιμού και τα άκρα προεξείχαν. Το χείλος του προεξείχε και ήταν ελαφρώς κυρτό. Δυο ασημένια περιάπτα, ένα αγγείο πόσης, μια οινόχνη, μια λήκυθος, δυο μικρές οινόχνες και δυο αμφορείς.¹²⁹

¹²² *Cl. Rh. III* 1936, 161

¹²³ *Cl. Rh. III* 1936, 161

¹²⁴ *Cl. Rh. III* 1936, 162-3

¹²⁵ *Cl. Rh. III* 1936, 168

¹²⁶ *Cl. Rh. III* 1936, 168

¹²⁷ *Cl. Rh. III* 1936, 169-170

¹²⁸ *Cl. Rh. III* 1936, 174-5

¹²⁹ *Cl. Rh. III* 1936, 178- 81

2.2.1 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.

Θέσεις στο νομό Ηρακλείου.

Η πρώτη περιοχή που έφερε δείγματα γεωμετρικών τάφων στην Κρήτη ήταν στην περιοχή "Κόλλυβα Μετόχι" δυτικά του Ηρακλείου που ανασκάφηκε το 1931 με 1932 και ένας λαξευτός κυκλικός τάφος. Τα ευρήματα δεν μπορούν να αποκαλύψουν την ταυτότητα του νεκρού καθώς ήταν δύο κρατηρίσκοι, μία πρόχους και ένας αμφορέας ροδίτικου εργαστηρίου. Ο αμφορέας με έξω νεύον χείλους, λαβές στο λαιμό και πηλό κιτρινωπό. Φέρει δύο διακοσμητικές ζώνες, στο ανώτερο μέρος και δύο στο κατώτερο της κοιλιάς. Μία γραμμή στο κατώτερο μέρος του λαιμού και μία στην βάση. Το κατώτερο μέρος του λαιμού έως το ανώτερο τμήμα της κοιλιάς, στους ώμους, φέρει διακόσμηση που επαναλαμβάνεται και στο πίσω μέρος του αμφορέα.

Στο χωριό Λιγόρτυνος ανακαλύφθηκε μεγάλος λαξευτός θαλαμωτός τάφος γεωμετρικών χρόνων (Α.Κ: 63). Λόγω της σύλησης της ταφής τα ευρήματα που διασώθηκαν ήταν θραύσματα αγγείων. Ωστόσο, από τα κτερίσματα δεν μπορεί να ταυτοποιηθεί το φύλο του νεκρού ή των νεκρών. Ανασύρθηκαν 32 θραύσματα με πλούσια διακόσμηση, πρόχοι τύπου οινοχών, αρύβαλλοι, κύαθοι, κυπριακός αρύβαλλος και κρατήρας που φέρει διακόσμηση γυναικείας κεφαλής με δαιδαλική κόμμωση.¹³⁰ Ίσως η γυναικεία δαιδαλική κεφαλή να σηματοδοτεί την ύπαρξη γυναικείας ταφής.

Στην περιοχή της Φαιστού, στον Άγιο Ιωάννη το 1993, ανασκάφηκε ένας θολωτός γεωμετρικός τάφος που βρέθηκε τυχαία κατά τις εργασίες επισκευής του δικτύου ύδρευσης. Στο εσωτερικό του θόλου διακρίθηκαν τέσσερα στρώματα επίχωσης. Το ανώτερο περιείχε όστρακα οστεοκλασιών και ελληνοιστικών χρόνων. Το δεύτερο στρώμα περιείχε προϊόντα ελληνοιστικής και γεωμετρικής κεραμικής. Το τρίτο στρώμα περιείχε πέτρες από το δρόμο του θόλου και γωνιόλιθους από τον περίβολο. Το κατώτερο στρώμα αποκάλυψε γεωμετρική κεραμική, με μεταλλικά όπλα, ένα ειδώλιο, αρύβαλλου κυπριακού τύπου, αρυβαλλοειδή ληκύθια, πρόχοι, θήλαστρα, μόνωτα κύπελλα, πινάκια, πώματα, πυξοειδή, κάρθαροι και μυροδοχεία. Τα αγγεία χρονολογούνται από την Πρωτογεωμετρική μέχρι την ύστερη

¹³⁰ ΑΔ 17 (1961- 62) 1963, Β2, 284-5

ελληνιστική περίοδο. Ίχνη καύσης δε βρέθηκαν, ούτε ωστόσο και αριθμός ικανοποιητικός οστών που θα μπορούν να αποδείξουν την ταυτότητα των ενταφιασμένων.¹³¹

Στην περιοχή της Κνωσού, οι ανασκαφές που έγιναν στο οικόπεδο του Πανεπιστημίου, έφεραν στο φως τέσσερις λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους. Τα ευρήματα του τάφου 6, η αρίθμηση των οποίων προκύπτει από τις ανασκαφές, δεν μπορούν να προσδιορίσουν το φύλο του νεκρού, η χρονολόγησή του υπολογίζεται στους γεωμετρικούς χρόνους. Ο τάφος 7, με το πήλινο πλαστικό ειδώλιο σε μορφή ανδροσειρήνος, αποκαλύπτει την ύπαρξη παιδικής ταφής στο εσωτερικό του και χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} αιώνα. Ο τάφος 9, φανέρωσε λαξευτό κυκλικό θάλαμο και διαπιστώθηκαν υπολείμματα εννέα νεκρικών καύσεων, σε ταφικές κάλπες που χρονολογούνται στα υστερογεωμετρικά χρόνια (8ος αι. π.Χ.). Στην καύση 5 (Α.Κ: 64) δεν αποκλείεται να πρόκειται για γυναικεία ταφή καθώς η κάλπη ήταν σφραγισμένη από πώμα με σφαιρική λαβή και περιείχε ένα αρύβαλλο, δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια, μια χάλκινη περόνη με μικρή κεφαλή και νευρώσεις στο στέλεχος κι ένα πήλινο σφονδύλι. Τα σφονδύλια και οι περόνες περιέχονται σε γυναικείες ταφές καθώς, αποδεικνύουν την γυναικεία ασχολία με τον αργαλειό τα σφονδύλια και την στήριξη του πέπλου που ενδεχομένως φορούσαν οι νεκρές γυναίκες των περιόδων που μελετώνται, οι περόνες.¹³² Είναι πολύ συχνό φαινόμενο στις περιόδους που ερευνώνται οι νεκροί να συνοδεύονται με τα αγαπημένα τους αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητά τους. Πίστευαν στην μεταθανάτια ζωή και θεωρούσαν ότι οι συνήθειές τους θα συνεχίζονταν και μετά τον θάνατό τους.¹³³

Στην περιοχή της Κνωσού, Αμπελόκηποι (Τεκές) ανασκάφηκαν 13 θαλαμοειδείς τάφοι που χρονολογούνται από την γεωμετρική έως την ανατολίζουσα περίοδο και εντοπίστηκαν ίχνη καύσης. Στην καύση 6 (Α.Κ: 65) με διαστάσεις 2,20x1μ. αποκαλύφθηκαν: αμφορέας με δακτυλιόσχημη βάση που περιείχε δύο ιωνικές κύλικες, δύο αμφορίσκους, μία πήλινη κουλουρά, μία ραβδωτή φιάλη και ένα κωνικό σφονδύλι. Στην καύση 10 (Α.Κ: 66) βορειότερα της καύσης 2, με προσανατολισμό νοτιοδυτικά– βορειοανατολικά εντοπίστηκαν ένα πήλινο ειδώλιο, ένας αρύβαλλος, δύο σφονδύλια, μια υάλινη ψήφος, θραύσματα χάλκινου σκεύους και χάλκινος σφηκωτήρας. Η γυναικεία ταυτότητα των καύσεων αποδεικνύεται με τα σφονδύλια και τον χάλκινο σφηκωτήρα.¹³⁴

Στην περιοχή Κνωσού, στους Αμπελόκηπους ανακαλύφθηκαν ίχνη λαξευτών ταφών, πέντε σε αριθμό, τμήμα διαδρόμου θαλαμοειδούς τάφου και ένα κυκλικό λάξευμα. Οι τρεις

¹³¹ ΑΔ 48 (1993) 1998, Β2, 445

¹³² ΑΔ 37 (1981) 1982, Β2, 374-5

¹³³ «Δεν υπάρχει θάνατος σε τίποτα, παρά μόνο στην εμφάνιση...» Απολλώνιος Τυανέας, 1^{ος} αιώνας μ.Χ.

¹³⁴ ΑΔ 49 (1994) 1999, Β2, 698-9

ήταν ορθογώνιοι λακκοειδείς, της ύστερης ελληνιστικής περιόδου και οι άλλοι δύο θαλαμοειδείς της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ο τάφος I ήταν θαλαμοειδής και είχε ίχνη διαδρόμου και ελλειψοειδή θαλάμου. Περιείχε χάλκινο διαβρωμένο νόμισμα και θραύσματα οψιανού και γυαλί. Ο θαλαμοειδής τάφος VI (Α.Κ: 67) αποτελείται από φαρδύ διάδρομο και ελλειψοειδή θάλαμο. Στη βόρεια και ανατολική πλευρά υπάρχουν τρεις χώροι ταφών. Οι δύο μεγαλύτεροι χωρίζονται μεταξύ τους από ένα είδος πεσσού, αποτελούμενο από χώμα και μια μεγάλη λίθινη πλάκα, σχήματος τραπεζιού. Οι τάφοι χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο, ανασύρθηκαν δύο περόνες με διακοσμημένη κεφαλή η μία ήταν οστέινη και μια χάλκινη, 23 πήλινες σφαιρικές ψήφοι με επικάλυψη μαύρου χρώματος και εγγάρακτη διακόσμηση δυο οφθαλμών με στιγμές, δύο αμφικωνικές ψήφοι, ένα σφονδύλι από στεατίτη, μια δίωτη πυξίδα με γραπτή διακόσμηση μαύρου χρώματος, τρεις ψευδόστομοι πρωτογεωμετρικοί αμφορείς, ένα μόνωτο κύπελλο με χαμηλό πόδι, ένα μικρό θήλαστρο, ένα πώμα μεγάλου αγγείου και θραύσματα πιθανοφορέα. Από τα ευρήματα, παρόλο που η ταφή ήταν συλημένη, το περιεχόμενο αποδεικνύει την ύπαρξη γυναικείας ταφής με τις περόνες, τις ψήφους, το σφονδύλι και η πυξίδα, ενδεχομένως με την ύπαρξη θηλάστρου να μαρτυρείται και ο ενταφιασμός παιδιού.¹³⁵

Σε σωστική ανασκαφή που έγινε το 2010 στο Νομό Ηρακλείου (Αμπελόκηποι- Τεκές) ήρθαν στο φως ταφές της πρωτογεωμετρική εποχής μέχρι και της ανατολίζουσας περιόδου. Τριάντα δυο τάφοι αποκαλύφθηκαν οι οποίοι διαχωρίστηκαν σε αυτές των καύσεων, των εγχυτρισμών και μια μόνο περίπτωση ενταφιασμού. Οι κατηγορίες των ταφών ήταν οι εξής: θαλαμοειδείς τάφοι με δρόμο επιμήκη, λαξευτοί στο μαλακό ασβεστόλιθο, απλοί λάκκοι στο χώμα, ακανόνιστου σχήματος και λαξεύσεις ακανόνιστου σχήματος στον ασβεστόλιθο. Οι θαλαμοειδής ήταν δυο, λαξευμένοι στο μαλακό ασβεστόλιθο και έχουν περίπου την ίδια μορφή. Ο τάφος 1, ο δυτικότερος από αυτούς, κυκλικού σχήματος και βόρεια του θαλάμου του εντοπίστηκε πυρά, προφανώς υπόλειμμα εναγικής πυράς όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλες σύγχρονες ταφές στο νεκροταφείο της Έλτυνας. Μοναδικό εύρημα εντός του θαλάμου ήταν ο εργασμένος δόμος. Μέσα στον τάφο αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινης σαρκοφάγου που διαπιστώνεται η χρήση του από την Μετανακτορική περίοδο και εξής.

Ο τάφος 2 (Α.Κ: 68) ήταν αρχιτεκτονικά όμοιος του τάφου 1, βρέθηκε ανατολικά και ήταν ασύλητος. Κατά μήκος του δρόμου υπήρχαν εννέα ταφικές λαξεύσεις, οι τρεις από αυτές ήταν κενές και περιείχαν πίθους κτερισμένους συνολικά δεκατέσσερις σε αριθμό. Πρόκειται για τεφροδόχα αγγεία, ενώ δεν απουσίαζαν και οι εγχυτρισμοί. Στο εσωτερικό

¹³⁵ ΑΔ 49 (1994) 1999, Β2, 698-9

βρέθηκαν άλλα μικρότερα αγγεία, αρύβαλλοι, ληκύθια, κοσμήματα από χάλκινες πόρπες και περόνες, ψήφους από γυαλί και ορεία κρύσταλλο και κελύφη αυγών. Εξωτερικά τους βρέθηκαν οινοχόες, κύπελλα και μια περίπτωση ηθμού. Από τον δρόμο συλλέχθηκαν δύο φύλλα και στέλεχος χρυσού, ένα χάλκινο δακτυλίδι, τμήμα από χάλκινες πόρπες, περόνες από χαλκό, χάλκινα αγγεία, τμήμα λαβής σιδερένιου εγχειρίδιου υπολείμματα σιδερένιων αντικειμένων και δυο ψήφοι από πήλινες αγνύθες. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική έως την Ανατολίζουσα περίοδο και αποδεικνύουν την γυναικεία ύπαρξη με τις περόνες, τις ψήφους, τις αγνύθες και τον ηθμό.

Μέσα στο θάλαμο (A.K: 69) ανασκάφηκε πλήθος αγγείων, πρόκειται για δυο αμφορείς και έναν πίθο και γύρω τους τοποθετήθηκαν 23 αγγεία μικρότερα ανάμεσα στα οποία βρέθηκε και ένα χάλκινο. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν αμφορείς, κρατήρες, πίθοι, μικροί κωδωνόσχημοι σκύφοι λήκυθοι, ληκύθια, οινοχόες, κύπελλα, προχοΐδια, ασκοί, κάλαθος, πυξίδες, θήλαστρο και τμήματα ψευδόστομου αμφορέα. Τα πολύτιμα αντικείμενα που βρέθηκαν ήταν μια χρυσή ψήφος, μια ψήφος από ορεία κρύσταλλο, ένα πήλινο ειδώλιο ίππου, μικρή χάλκινη φιάλη, ένα έλασμα χαλκού, τμήματα σιδερένιων λεπίδων και σιδερένιοι οβολοί. Οι τρεις πίθοι θεωρήθηκαν τεφροδόχοι. Ωστόσο δεν αποκλείεται να ήταν περισσότεροι των τριών οι καύσεις. Ο θάλαμος με τα συνευρήματα του φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε από την πρωτογεωμετρική ως τη γεωμετρική εποχή. Δεν είναι ξεκάθαρος ο αριθμός των ενταφιασμένων. Ωστόσο, βάση των κτερισμάτων μπορούν να διαπιστωθούν γυναικείοι δείκτες. Άρα, πρόκειται για έναν θάλαμο που περιείχε ταφές ενηλίκων, ανδρών και γυναικών. Μετά την χρήση του θαλάμου την Γεωμετρική εποχή η οροφή του φαίνεται να κατέρρευσε και ο θάλαμος επαναχρησιμοποιήθηκε στην αρχαϊκή εποχή. Πρόκειται για είκοσι δύο τεφροδόχα αγγεία (A.K: 70), κυρίως πήλινοι τετράγωνοι πίθοι με πόμα. Τα τεφροδόχα εκτός από τις στάχτες των νεκρών που περιείχαν, συλλέχθηκαν από το εσωτερικό τους πήλινα αγγεία μικρού μεγέθους, ληκύθια, αρύβαλλοι, μια ή δυο χάλκινες περόνες, μια περόνη από άργυρο και εξωτερικά βρέθηκαν μικρότερα αγγεία, σκύφος, φιάλες και κύπελλα. Από τα τεφροδόχα της αρχαϊκής περιόδου ταυτοποιήθηκε η γυναικεία ύπαρξη με τις περόνες και την υπάρχουσα κεραμική.

Ένα εθιμοτυπικό που εμφανίζεται εδώ, είναι η εύρεση πάνω από την τέφρα ζεύγος περονών σε χιαστή θέση. Ο σχηματισμός αλλά και η έλλειψη ίχνη καύσεως των περονών ενισχύουν το πόρισμα να χρησιμοποιήθηκαν για την στερέωση του «πουγκιού» μέσα στο οποίο ήταν τοποθετημένη η τέφρα του νεκρού. Αυτό διαπιστώνεται και στο βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού ως κοινό εθιμοτυπικό. Τα τεφροδόχα χρονολογούνται την ύστερη

γεωμετρική έως αρχαϊκή περίοδο. Δεν μπορούμε να ξέρουμε τον ακριβή αριθμό των νεκρών, πιθανολογείται να περιείχαν τα τεφροδόχα αγγεία ενήλικες άντρες και γυναίκες.¹³⁶

Το μοναδικό παράδειγμα απλής ταφής (Α.Κ: 71), σε απλό λάκκο αποκάλυψε νεκρό με δεκατρία αγγεία, στα τέσσερα εκ των οποίων αποκαλύφθηκαν καύσεις και άλλα τέσσερα που περιείχαν εγχυτρισμούς. Οι λαξεύσεις σε μαλακό ασβεστόλιθο αποκάλυψαν δώδεκα ταφές μέσα στις οποίες βρέθηκαν δυο τεφροδόχα και δέκα εγχυτρισμοί. Τα αγγεία ήταν πίθοι, πιθαμορείς και αμφορείς. Περιείχαν πήλινα κύπελλα, ληκύθια, αρύβαλλους, αλάβαστρα, χρυσές ψήφους, τμήμα αργυρής περόνης, χάλκινες περόνες και πόρπες, δακτυλίδια και περιάπτο από χαλκό. Γύρω τους εντοπίστηκαν κύπελλα, πυξίδες, οινοχόες, οινοχοϊσκες, πρόχους και μικρό τριποδικό σκεύος. Οι ταφές χρονολογούνται από την ύστερη γεωμετρική έως την αρχαϊκή εποχή και όπως προκύπτει από τα κτερίσματα και συγκεκριμένα οι περόνες σε συνδυασμό με τα αλάβαστρα, τις πυξίδες, τα δακτυλίδια και τις χρυσές ψήφους αποδεικνύουν την γυναικεία ύπαρξη.¹³⁷

Στο νομό Ηρακλείου, στη θέση Κουνάβοι, αποκαλύφθηκε το νεκροταφείο της Έλτυνας, οι ανασκαφές είχαν ξεκινήσει από το 1993 και εντοπίστηκαν συνολικά 16 ταφές, εκ των οποίων ήρθαν στο φως 15 θολωτές ταφές και 40 καύσεις. Ήταν αραιές ταφές και κάποιες από αυτές εγχυτρισμοί σε κάλπες τοποθετημένοι σε αβαθή λαξεύματα. Παρατηρείται ότι στις θολωτές ταφές δεν περιέχονται όπλα, ξυράφια και οβελοί συμπεραίνοντας έτσι, ότι οι νεκροί αυτής της κατηγορίας δεν ανήκουν στην τάξη των πολεμιστών και πιθανότατα οι περισσότερες ταφές να ήταν γυναικείες ή παιδικές.¹³⁸

Στη τομή 1, αποκαλύφθηκε μια πιθοταφή (Α.Κ: 72) σε αβαθές λάξευμα στα ανατολικά βρέθηκαν ένα κρανίο και λίγα οστά. Ο κατάλογος ευρημάτων συμπληρώνεται από τον πίθο με τα ευθύγραμμα τοιχώματα, χρώματος καστανέρυθρου που χρονολογείται από τη μέση- ύστερη πρωτογεωμετρική εποχή. Ένας αμφορέας αττικού τύπου με σώμα σφαιρικό, με λαβές κατακόρυφες κυλινδρικές της πρώιμης- μέσης πρωτογεωμετρικής εποχής. Ένας κέρνος πάνω στον οποίο προσκολλάται μόνωτο κύπελλο και προχοΐδιο της υπομινωϊκής- πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ο κέρνος αποτελεί μοναδικό παράδειγμα σ'όλο το νεκροταφείο της Έλτυνας, οι πρώτοι κέρνη εισάγονται στην Κρήτη από την προανακτορική περίοδο και χρησίμευαν κυρίως, σε θρησκευτικές τελετές και ως τελετουργικά αγγεία. Στους ιστορικούς χρόνους χρησιμοποιείται κυρίως, για προσφορές σε γυναικείες θεότητες.¹³⁹ Μια οινοχόη καστανόχρωμη της ύστερης πρωτογεωμετρικής περιόδου, μια υδρία καστανόκόκκινη με

¹³⁶ Ρουσάκη- Αναγνωστάκη (2010) 2012, 234

¹³⁷ Ρουσάκη- Αναγνωστάκη (2010) 2012, 230-7

¹³⁸ Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 190- 1

¹³⁹ Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 163-4

ωοειδές σώμα της ύστερης πρωτογεωμετρικής περιόδου, ένα λεκανόσχημο αγγείο με παραστάσεις ζώων και πουλιών με τη συνοδεία θρηνωδών της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ένα ειδώλιο πουλιού με ανοιγμένα τα φτερά του πάνω σε κυλινδρική βάση και από πηλό καστανό της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Μια οινόχνη από καστανέρυθρο πηλό της πρώιμης- μέσης γεωμετρικής περιόδου. Οινόχνη με καστανόχρωμο πηλό της ύστερης πρωτογεωμετρικής περιόδου. Μια οινόχνη συγκολλημένη από πηλό καστανοκόκκινου της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Μια πυξίδα μικρή από καστανόχρωμο πηλό, με σφαιρικό σώμα της πρωτογεωμετρικής περιόδου και ένα μόνωτο ημισφαιρικό κύπελλο της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Στο εσωτερικό της τομής βρέθηκαν κοσμήματα: 2 ψήφοι σφαιρικές της πρωτογεωμετρικής περιόδου.¹⁴⁰ Η ταφή στο αβαθές λάξευμα θα θεωρηθεί γυναικεία ταφή καθώς δίπλα στο κρανίο βρέθηκε κερνολεκάνη με συμφυές κύπελλο και προχοΐδιο, το ειδώλιο πτηνού και το στέλεχος χάλκινης πόρπης. Ο κέρνος προσφέρεται συνήθως σε γυναικείες θεότητες όπως αναφέρθηκε παραπάνω και αποτελεί μοναδικό εύρημα σ' όλη την νεκρόπολη. Οι γυναικείες ταφές συνήθιζαν να κτερίζονται με σπάνια αλλά και πολυάριθμα αγγεία οπότε ενισχύεται η ταυτοποίησή του ως γυναικεία. Ακόμη, ένα στοιχείο της ταυτοποίησης βρίσκεται στο ότι το συγκεκριμένο νεκροταφείο οι γυναίκες και τα παιδιά φαίνεται να ενταφιάζονταν χωρίς να δέχονται την πρακτική της καύσης και το μέγεθος του κρανίου δεν μπορεί να ταυτιστεί με παιδιού.

Από την τομή 2, ο τάφος 1 (Α.Κ: 73), είναι ένας θαλαμοειδής τάφος με κυκλικό λάξευμα και η είσοδος έκλεινε από ξερολιθιά. Στο εσωτερικό βρέθηκε σφαιρική ψήφος με εγχαράξεις. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν δυο αγγεία, ψευδόστομος αμφορέας και σκύφος κοντά στο κρανίο. Τα οστά ήταν μακρά και λόγω αυτού δεν μπορούν να ταυτιστούν με παιδιού και σύμφωνα με την άποψη που προηγήθηκε, για τον ενταφιασμό των γυναικών θα θεωρηθεί γυναικεία.¹⁴¹ Ο τάφος 2, από την ίδια τομή θα θεωρηθεί τάφος πολεμιστών καθώς περιέχονται τεφροδόχα αγγεία σε συνδυασμό με εγχειρίδια (σιδερένιο ξίφος, σιδερένια αιχμή δόρατος κ.λπ). Ο τάφος 3 (Α.Κ: 74), της τομής, περιέχει τρεις σκελετούς σε συνεσταλμένη θέση. Εκτός από τα σπασμένα αγγεία που αποκαλύφθηκαν, βρέθηκαν ακόμη: βαθύς κάλαθος με συμφυές κύπελλο στο χείλος και σκύφοι, οστέινη περόνη, τμήμα κυλινδρικού πίθου με οστά στο εσωτερικό του. Η συγκεκριμένη ταφή μπορεί να περιείχε παιδί στο εσωτερικό του πίθου και οι τρεις σκελετοί να ήταν γυναικείοι. Η οστέινη περόνη αποτελεί γυναικείο δείκτη

¹⁴⁰ Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 29-32

¹⁴¹ Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 190-1

σε συνδυασμό με τον κάλαθο και τον σκύφο. Η ταφή θα χρονολογηθεί στη πρωτογεωμετρική περίοδο.

Ο τάφος 4 (A.K: 75), που ήταν κι αυτός θαλαμοειδής με φράγμα από ξερολιθιά περιείχε δυο ενταφιασμούς σε διαφορετικές στρώσεις, έναν εγχυτρισμό και δυο καύσεις. Οι δύο ενταφιασμοί θα θεωρηθούν γυναικείοι, ο εγχυτρισμός παιδικός και οι καύσεις ανδρικές. Συγκεκριμένα, οι ενταφιασμοί εντοπίστηκαν σε δυο διαδοχικά στρώματα και έφεραν στο φως ψευδόστομο αμφορέα κοντά στο κρανίο και οινοχόες- φλασκιά, μια πυξίδα σφαιρική, τρία θραύσματα περονών και ψήφοι. Οι ταφές χρονολογούνται στην πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο. Ο τάφος 5 (A.K: 76) ήταν θαλαμωτό, περιείχε ένα σκελετό που δεν μπορεί να ταυτιστεί με παιδικός και με βάση των ευρημάτων και τον τρόπο ταφής θα θεωρηθεί γυναικείος. Τρία αγγεία την συνόδευαν ένας ασκός, ένας αμφορίσκος, ένας ψευδόστομος αμφορέας, ένας χάλκινος δακτύλιος και θραύσματα πορπών. Ο ασκός ενδεχομένως περιείχε υγρά που θα χρησίμευαν στην τελετουργία και παράλληλα του προέρχονται από την Κύπρο, το Βρόκαστρο και τα Μάλια.¹⁴²

Ο τάφος 6, είχε ακανόνιστο δίλοβο λάξευμα και περιείχε τέσσερα μεγάλα αγγεία. Έναν κρατήρα με δακτυλιόσχημη βάση, έναν αμφορέα με διακόσμηση λοξών και ευθειών γραμμών με επάλληλες ζώνες στον ώμο και μία πλατιά κυματοειδή ζώνη στην κοιλιά. Έναν πίθο, τύπος μεγάλης πυξίδας με δύο υπερυψωμένες λαβές, τρεις χάλκινες πόρτες, 28 πήλινες χάνδρες, σιδερένιο ξίφος και κυλινδρικό οστέινο αντικείμενο, ίσως λαβή σκήπτρου. Ένα χρυσό δαχτυλίδι με ελλειπτική σφενδόνη από έλασμα χρυσού που φέρει σειρά εμπίεστων κουκκίδων και εμπίεστο "ομφαλό", χρονολογείται την πρωτογεωμετρική περίοδο. Παρόλο που, στο σύνολο του περιείχε καύσεις, άρα αντρικές ταφές, η μια από αυτές δεν αποκλείεται να περιείχε γυναίκα που ενταφιάστηκε κατόπιν καύσης. Σε αντίστοιχα παραδείγματα γυναικών της πρώιμης γεωμετρικής εποχής που καίγονταν και τοποθετούνταν σε τεφροδόχα αγγεία, έχει αποδεχθεί ότι είχαν πεθάνει όταν διένυαν περίοδο κύησης. Το Α4 τεφροδόχο (A.K: 77) που βρέθηκε στον τάφο 6, περιείχε χάλκινη περόνη και χρυσό δαχτυλίδι με ελλειπτική σφενδόνη με κοκκιδωτή διακόσμηση, νότια εντοπίστηκαν πήλινες ψήφοι και ανατολικά χάλκινη πόρπη, σιδερένιο εγχειρίδιο, πήλινη ψήφος και οστέινο σκήπτρο. Έντονο είναι το γυναικείο στοιχείο με την πυξίδα, τις χάντρες, τις πόρτες και το χρυσό δαχτυλίδι.¹⁴³ Ο τάφος 7, περιείχε καύσεις και δεν απέδωσε κάποιον γυναικείο δείκτη. Ο τάφος 8, (A.K: 78)

¹⁴² Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 126-7

¹⁴³ Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 47-51

ήταν αβαθής λακκοειδής, με τον σκελετό τοποθετημένο σε συνεσταλμένη στάση. Η ταφή ήταν ακτέριστη, αποκλείεται το ενδεχόμενο να ήταν παιδική λόγω του μεγέθους των οστών, το περιεχόμενό του θα θεωρηθεί ενήλικα και μάλλον ταφή γυναίκας.

Ο τάφος 9, ήταν ταυτοποιημένη από τους ανασκαφής παιδική ταφή. Ο τάφος 10, ήταν ο πρώτος θολωτός τάφος που ανασκάφηκε το 1993 και είχε διαδοχικές ταφές στο εσωτερικό του. Στην πρώτη στρώση (Α.Κ: 79) ανασύρθηκαν μόνο σπασμένα αγγεία και θεωρήθηκε συλημένη. Στη δεύτερη στρώση (Α.Κ: 80) βρέθηκαν πολλά κομμάτια αγγείων, μόνωτα κύπελλα, πυξίδες, μικρή λήκυθος, πίθος, κάλαθος, προχοΐδιο και οينوχόη. Βρέθηκαν ακόμη, κομμάτι χρυσής ταινίας, κομμάτι σιδερένιου στελέχους, τμήμα δόρατος και ανάμεσα στα ανθρώπινα οστά εντοπίστηκαν και οστά ζώων που αποδεικνύουν την θυσία ζώων ή και τα νεκρόδειπνα που ακολουθούνταν μετά την τελετή. Στην τρίτη στρώση (Α.Κ: 81) αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο από μεγάλες πλάκες, πάνω στο οποίο βρέθηκαν προχοΐδια, αρύβαλλος και ληκύθιο. Στο δάπεδο ακόμη, βρέθηκαν μικρή οينوχόη, πυξίδα, μικρή υδρία, δύο οينوχόες με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα τους, θραύσμα σκύφου με γραπτό μαιάνδρο και τέσσερις αρύβαλλοι. Ακόμη, ανασύρθηκαν σιδερένια εγχειρίδια, τμήμα σιδερένιου ξίφους, χάλκινη πόρπη, περόνες και οβελίο κοντά στην είσοδο.¹⁴⁴ Αυτές οι διαδοχικές ταφές θα θεωρηθούν γυναικείες καθώς κτερίζονταν με αγγεία και κοσμήματα που θεωρούνται γυναικείοι δείκτες και το μέγεθος των συλλεγμένων οστών αποδίδονται σε ενήλικα.

Η ταφή 11, περιείχε καύσεις χωρίς την ένδειξη γυναικείου δείκτη, άρα το περιεχόμενό της θα θεωρηθεί αντρικό. Ωστόσο, εντύπωση προκαλείται η αποκάλυψη του εθιμοτυπικού που ακολουθείται μετά την ταφή, που έχει αποδειχθεί και σ' άλλες ταφές του ίδιου νεκροταφείου. Το έθιμο αυτό είναι τα νεκρόδειπνα και επιβεβαιώνεται με την εύρεση κρεάργων και οβολών. Η ταφή 12, περιείχε παιδική ταφή σε πίθο και η ταφή 13 (Α.Κ: 82) αποκάλυψε δυο σκελετούς. Πρόκειται για θαλαμοειδή τάφο με μεγάλη διάμετρο θαλάμου. Ο πρώτος σκελετός, ο οποίος ήταν ύστερος χρονικά από τον δεύτερο σκελετό του κατώτερου στρώματος, βρέθηκαν κοντά στο κρανίο θήλαστρο, οينوχόη, δυο μικρές υδρίες, δυο χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινη πόρπη, σιδερένιο στέλεχος και κάτω από το κρανίο εντοπίστηκε περίαπτο από στεατίτη, δυο ψήφοι από στεατίτη, μια πήλινη ψήφος και τμήμα οστέινης περόνης.

¹⁴⁴ Ρεθεμιωτάκης- Εγγλέζου 2010, 56-80

Ο τάφος 14 (Α.Κ: 83) ήταν θαλαμοειδής και περιείχε μόνο ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση, ενήλικα και πιθανών γυναικείας ταυτότητας. Η τοποθέτηση του σκελετού είχε προσανατολισμό N-B και στο εσωτερικό του βρέθηκαν πολλά αγγεία, που αριθμούνται σε δεκαεννέα. Τα πολυάριθμα αγγεία αλλά και ο τύπος των κτετερισμάτων οδηγούν στο συμπέρασμα της γυναικείας ταυτότητας. Συγκεκριμένα ανασύρθηκαν από το εσωτερικό ένας αμφορίσκος που στο εσωτερικό του έκρυβε ένα περίαπτο. Το εσωτερικό του αμφορίσκου είχε ψήφους από φαγεντιανή και στεατίτη και σιδερένιες περόνες. Άλλα αγγεία ήταν ένας ακόμη αμφορίσκος, τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, ομάδα από επτά θήλαστρα, άλλα πέντε διαφορετικού τύπου θήλαστρα μια υδρία και ένας αμφορέας. Στα πλευρά του σκελετού εντοπίστηκε σιδερένιο εγχειρίδιο και χάλκινα καρφιά. Επίσης, ανασύρθηκαν χάλκινα ελάσματα, δυο χάλκινα δακτυλίδια, μικρή ψήφος από σάρδιο και άλλη μια λευκή από φαγεντιανή. Στο δάπεδο βρέθηκαν κομμάτια οβελού, τμήμα σιδερένιας πόρπης, τμήμα χάλκινης περόνης και τμήμα από χάλκινες πόρπες. Σύμφωνα με τα ευρήματα ο τάφος χρονολογείται την πρωτογεωμετρική εποχή.¹⁴⁵

Ο τάφος 15 (Α.Κ: 84) ήταν επίσης, θαλαμοειδής και στο εσωτερικό του υπήρχαν τρεις σκελετοί, το φύλο των οποίων πιθανόν να άνηκε σε γυναίκες. Από το εσωτερικό του ανασύρθηκαν όστρακα αμφορίσκου και μια μικρογραφική υδρία. Ο τελευταίος, τάφος 16 (Α.Κ: 85) ήταν θαλαμοειδής και περιείχε έντονα στοιχεία καύσης και κανένας δείκτης γυναικείος στο πρώτο δάπεδο. Στην δεύτερη ωστόσο, βρέθηκαν δυο λεκάνες, δυο κωδωνοσχημοί σκύφοι και μια βάση κωδωνόσχημου σκύφου. Επιπλέον, συλλέχθηκαν μια μικρή οινοχόη, ψευδόστομος αμφορέας ένας αμφορίσκος και ψήφοι από φαγεντιανή. Η δεύτερη στρώση ταφής βάση των συνευρημάτων της θα θεωρηθεί γυναικεία.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Ρεθεμιωτάκης -Εγγλέζου, 90-5

¹⁴⁶ Ρεθεμιωτάκης -Εγγλέζου, 95- 9, ΑΔ 53 (1998) 2004, Β3, 845-7

2.2.2 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.

Θέσεις νομού Χανίων.

Στο Γαβαλομούρι Κισσάμου, στην θέση Σφάκα, ανακαλύφθηκαν οι τάφοι IV και V, θολωτοί λαξευμένοι στη νότια πλευρά με προσανατολισμό από το N-B, οι ταφές χρονολογούνται στις αρχές του 8ου αιώνα. Στον τάφο IV (Α.Κ: 86) υπάρχουν ενδείξεις καύσης και ανασύρθηκαν 16 αγγεία τα οποία ήταν κατεστραμμένα καθιστώντας έτσι την έρευνα δυσκολότερη. Τα 16 αγγεία ήταν τρεις αμφορείς, δύο φλασκιά, τρεις μινιατούρες φλασκιών, τρία κύπελλα, ένας σκύφος, δύο κρατηροειδή, ένας αμφορίσκος και ένας κρατήρας με διπλές λαβές. Ανάμεσα στα 16 αγγεία βρέθηκαν δύο πήλινες χάνδρες με εγχάρακτη διακόσμηση και τμήμα σιδερένιας πόρπης. Τα δύο τελευταία ευρήματα σε συνάρτηση με τα πολυάριθμα αγγεία ορίζουν την ταφή σε γυναικεία.

Στο Γαβαλομούρι Κισσάμου, αποκαλύφθηκαν γεωμετρικοί τάφοι οι οποίοι υπέστησαν ζημιές από τα γεωργικά μηχανήματα. Δε βρέθηκαν υπολείμματα στάχτης ή οστών, μόνο ένα καμένο κόκαλο. Ορισμένα αγγεία που συγκολλήθηκαν οδηγούν στην υπόθεση ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφικές κάλπες. Η έλλειψη στάχτης ενδεχομένως οφείλεται στη σύσταση του εδάφους, αφού μερικά όστρακα φέρουν ίχνη καύσης. Ο τάφος 2 (Α.Κ: 87) ενδέχεται να περιείχε ταφή γυναίκας ή και γυναικών. Ήταν λαξευτός θαλαμωτός με προσανατολισμό B-N, τα κτερίσματα ήταν έξι μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα, ένα θήλαστρο, μία οινοχόη, ένα φακόσχημο φλασκί, ένα πυριατήρι, ένα άωτο ημισφαιρικό κύπελλο, ένας δίσκος, δυο τρίγωνοσες αποφύσεις, ένα άωτο κύπελλο με τρύπα για να κρεμιέται, όστρακα από τριφυλλόσχημη οινοχόη, οικιακή χύτρα, τρία άλλα αγγεία, ένα ειδώλιο με ανθρώπινη μορφή συνοδευόμενο από ζώο και ένα άλλο ειδώλιο με ζώο με τέσσερις ρόδες στα πλάγια, δυο πήλινα σφονδύλια, δυο χάλκινα δαχτυλίδια και μια χάλκινη περόνη. Η ταυτοποίηση γυναικείας ταφής γίνεται από το περιεχόμενο της, των συνδυασμό της κεραμικής με τα δαχτυλίδια και την περόνη. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ωστόσο με σιγουριά ο ακριβής αριθμός των νεκρών, αν ήταν ένας ή δύο ή και περισσότεροι. Είναι πιθανόν ότι τα αγγεία του

τάφου μαζί με τα δυο ειδώλια ανήκουν στην ίδια ταφή και χρονολογούνται στα τέλη του 8ου αιώνα και στις αρχές του 7^{ου} π.Χ.¹⁴⁷

Στην περιοχή Πλατάνου-Φαλασάρνης, στο Καβούσι Κισσάμου, ανακαλύφθηκε τυχαία τάφος και τμήμα του θαλάμου αυτού ο οποίος είχε καταστραφεί. Στον τάφο (Α.Κ: 88) βρέθηκαν 18 αγγεία, πήλινα σφονδύλια, σιδερένια πόρπη, τεμάχια οστών και ίχνη τέφρας στο δάπεδο και σε ένα αγγείο. Η έρευνα ανέδειξε δύο τύπους κεραμικής ο ένας ανήκε στην πρωτογεωμετρική και ο δεύτερος τύπος στη μέση γεωμετρική. Τα αγγεία, που κατατάσσονται στην μέση γεωμετρική, βρέθηκαν τα ίχνη τέφρας και οστών. Δεν είναι γνωστός ο αριθμός των νεκρών από την ταφή αυτή, πιθανολογείται να είναι δύο ή και περισσότεροι. Το γυναικείο στοιχείο αποδεικνύεται από τα πήλινα σφονδύλια και την σιδερένια πόρπη. Η ύπαρξη νεκροταφείου στα δυτικά άκρα της Κρήτης φανερώνει ακόμη την εγκατάσταση πληθυσμών εκείνη την εποχή. Άλλο ένα νεκροταφείο βρίσκεται στο Μόδι, όμως λόγω των κτερισμάτων τους οι ταφές θα θεωρηθούν ανδρικές.¹⁴⁸

Στην περιοχή Απτέρα ή Άπταρα ανασκάφηκε οργανωμένο αρχαίο νεκροταφείο με μεγάλη διάρκεια χρήσης. Ανακαλύφθηκαν ταφές του 8^{ου} και του 7^{ου} αιώνα. Στη μέση του οικοπέδου Γ. Κελαϊδή ο βράχος είχε λαξευτεί και ο χώρος είχε διαμορφωθεί ώστε να δεχτεί εγχυτρισμούς. Δυο ταφικοί πίθοι του 8^{ου} έως 7^{ου} αιώνα εντοπίστηκαν στο πλάι. Στους πίθους αυτούς τα κτερίσματα που περιέχονται δεν μπορούν να κάνουν φανερό το φύλο των νεκρών. Στον Πίθο Ι ανακαλύφθηκαν δυο αμφορίσκοι, δυο σκύφοι, δυο κύπελλα, οινόχρη, φλασκί και μια πρόχους. Στο Πίθο ΙΙ αποσύρθηκαν 10 αγγεία αυτά ήταν σκύφοι, κύπελλα, αρύβαλλος, αφορίσκος και οινόχοϊσκη.¹⁴⁹

Από την ανασκαφή του Καστέλου Βαρύπετρου ήρθε στο φως υστεροαρχαϊκό νεκροταφείο που περιείχε ταφές σε πίθους. Η ταφές ήταν συλημένες και σώζονται μόνο οι πίθοι οι οποίοι ήταν διακοσμημένοι με ρόδακες, με ημικύκλια στους ώμους και στις βάσεις που χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Το φύλο των νεκρών δεν μπορεί να οριστεί καθώς οι πιθοταφές ήταν συλημένες αποκρύπτοντας έτσι από την έρευνα το κτερισματικό τους περιεχόμενο.¹⁵⁰

Στην Αρχαία Κυδωνία, εντοπίστηκαν 48 τάφοι, σε ταφικές κατασκευές και ορύγματα. Συγκεκριμένα, 10 κιβωτιόσχημοι (απλοί με πλάκες, μονολιθικές λάρνακες λαξευτοί ή

¹⁴⁷ ΑΔ 31 (1976) 1984, Β2, 365-6

¹⁴⁸ Πλάτων 1953, 485-6

¹⁴⁹ ΑΔ 43 (1988) 1993, Β2, 549-51

¹⁵⁰ ΑΔ 25 (1970) 1973, Β2, 468

κτιστοί), 21 κεραμοσκεπείς, 15 λακκοειδείς και 2 ταφές σε πίθους. Οι κεραμοσκεπείς ανήκουν στον ίδιο τύπο και στην πλειονότητά τους φαίνεται να καλύπτουν την περίοδο από τα τέλη της ύστερο αρχαϊκής εποχής (5^{ος} αιώνας π.Χ.) έως τις αρχές της ελληνιστικής περιόδου (3^{ος} αιώνας π.Χ.). Μερικές από τις ταφές περιείχαν πάνω από μια αυτές είναι οι τρεις κιβωτιόσχημοι, δυο κεραμοσκεπείς και οι τρεις λακκοειδείς.

Από τους κιβωτιόσχημους δυο ήταν απλοί, δυο είχαν λάρνακα μονολιθική, ένας ήταν λαξευτός σε βράχο και τρεις ήταν κτιστοί και μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά στον 5ο αιώνα έως τον 4^ο αιώνα π.Χ. Οι λακκοειδείς και οι εγχυτρισμοί της περιοχής χρονολογούνται υστερόχρονα και δεν θα αναλυθούν στην παρούσα μελέτη. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση, τα χέρια παράλληλα του σώματός τους ή σταυρωμένα στη λεκάνη τους. Εννέα από αυτές τις ταφές περιείχαν το αργυρό «χαρωτικό» νόμισμα. Οι περισσότεροι τάφοι κτερίστηκαν με αγγεία νεκρικής τελετής, όπως μυροδοχεία, όλπες, πρόχους και οινοχόες. Κυριαρχούν τα πήλινα αγγεία, 26 συνολικά, τα οποία είναι μυροδοχεία και 18 αρυβαλλοειδή ληκύθια, 9 όλπες, 2 υδρίες, 2 πρόχοι, οινοχόη, λύχνος και 14 ειδώλια, 3 δαχτυλίδια χάλκινα, 2 κάτοπτρα, 5 στελέχη βελόνας και μια ολόκληρη. Επίσης, τέσσερις σιδερένιες στλεγγίδες και πιθανότητα τμήματα άλλων δύο. Οι ταφές που έχουν δημοσιευτεί από την Σοφία Πρέβε, από την ανασκαφή του 2011 έως 2012, κατατάσσονται στον 4ο αιώνα π.Χ και εξής. Τα υστεροαρχαϊκά κατάλοιπα των ταφών δεν παρουσιάζονται και γι' αυτό τον λόγο δεν μπορούν να αναλυθούν περαιτέρω στην παρούσα έρευνα.¹⁵¹

Ιταλοί αρχαιολόγοι ανέσκαψαν την περιοχή Φαλάσαρνα και έφεραν στο φως αρχαιολογικά κατάλοιπα που εντάσσονται χρονικά στην αρχή του 5ου αιώνα π.Χ. Ανασκάφτηκαν 43 ταφές, οι οποίες χωρίζονται σε δύο τύπους, ο ένας ήταν ταφές σε πίθους και ο άλλος ήταν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής των τάφων αυτό προέρχονται από αττικά εργαστήρια και συγκεκριμένα του Heaman Painter. Ο πίθος VI (A.K: 89) **(εικ.11)** μπορεί να ταυτιστεί με γυναικεία ταφή, περιείχε δύο γυναικεία ειδώλια καθημερινής μορφής, δυο μικροί δίωτοι αμφορείς, δύο σκύφοι του τύπου ιωνιζόντων του τέλους του 6ου αι. π.Χ, τεμάχιο περιδέραιου με απεικόνιση αγγείου στο κέντρο και περόνες. Σε αυτό το σημείο μπορεί να τονιστεί ότι η ταφές σε πίθους βρίσκονται σε άνηση τον 6ο αιώνα και συνεχίζονται έως το 475 π.Χ. Η χρήση τους έπειτα διακόπτεται και

¹⁵¹ Πρέβε 2015, 87-96

επαναχρησιμοποιείται ο τύπος αυτός τον 4ο αιώνα σε τετράπλευρους κιβωτιόσχημους τάφους.¹⁵²

2.2.3 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.

Θέσεις στο νομό Λασιθίου

Γεωμετρικά και αρχαϊκά αγγεία βρέθηκαν στο βουνό της Ανάβλοχος στην θέση "Καλαρίτης" κατά την δημιουργία της Μιλάτου οδού. Ο τάφος βρέθηκε μέσα σε φρεάτιο με ακανόνιστο σχήμα και δεν έγινε έρευνα για τέφρα. Τα αγγεία ήταν σπασμένα, παρουσιάζοντας και ίχνη τείχους άλλων ταφών. Τα ευρήματα ήταν ένας πίθος με ωοειδές κοιλιά, έξω νεύον χείλος με δύο κάθετες λαβές και πηλό ερυθρό με μελανό γάνωμα στο χείλος. Φέρει λευκή διακόσμηση στους ώμους και τρεις ομάδες από κύκλους. Η κοιλιά διακοσμείται από εγχάρακτες ζώνες. Ο πίθος αυτός χρονολογείται από το τέλος του 10ου έως τις αρχές του 9ου. Ένας κρατήρας με κωδωνοειδής πόδι και οριζόντιες λαβές, δυο πρόχοι με τριφυλλόσχημο στόμιο και δύο κύαθοι. Η ταυτοποίηση των φύλων των νεκρών καθίσταται απροσδιόριστη, καθώς τα ευρήματα δεν αποκαλύπτουν με σαφήνεια το γένος των νεκρών. Ωστόσο, αυτό που μπορεί να λεχθεί είναι ότι οι τάφοι αυτοί ήταν μεμονωμένοι και δεν αντιστοιχούσαν σε μικρούς συνοικισμούς ή σε μονήρεις οικογένειες. Αυτά τα διάσπαρτα αντικείμενα αποδεικνύουν την απουσία μεγάλου οικισμού. Οι ταφές αυτές χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική έως τη μέση γεωμετρική περίοδο. Ήταν λαξευτά σπήλαια που χρησιμοποιήθηκαν κατά την υστερομινωική περίοδο. Ανάμεσα στα αγγεία βρέθηκαν ακόμη, σιδερένια εργαλεία, που δεν υπάρχουν παράλληλα σε προγενέστερες ταφές και μια λεπίδα δόρατος.¹⁵³

Στα Κρυά Σητείας, ανασκάφηκε πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο και βρέθηκαν θολωτοί τάφοι που ήταν εμφανές το έθιμο της καύσης των νεκρών. Οι 18 τάφοι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, ο πρώτος τύπος ταφής ήταν μικρή θολωτοί με τετράγωνο σχήμα και σπανία κυκλικό ή ελλειψοειδές δάπεδο από φυσικό πέτρωμα και περιείχαν κτερίσματα. Ο

¹⁵² ΑΔ 24 (1969) 1970, Β2, 433

¹⁵³ ΑΔ 14 (1931-32) 1935, 1-12

δεύτερος τύπος ήταν ψευδοθολωτοί με ταφικούς πίθος στο πλάι, με το στόμιο να βλέπει προς την ίδια κατεύθυνση που ήταν και η είσοδος των θολωτών ταφών. Το στόμιο ήταν φραγμένο με σχιστολιθική πλάκα, σχηματίζοντας έτσι έναν μικρό θολωτό τάφο γύρω από τον πίθο. Το περιεχόμενό του δεν μπορεί να προσδιορίσει το φύλο των νεκρών, καθώς οι περισσότερες ταφές ήταν συλημένες. Ωστόσο, το νεκροταφείο αυτό έδωσε δύο τύπους ταφών και η σημαντικότητά του βρίσκεται στο ότι ήταν το πρώτο νεκροταφείο με ίχνη καύση στην Κρήτη.¹⁵⁴

Η ανασκαφή στο Καβούσι της Κρήτης, ξεκίνησε το 1900, η περιοχή βρίσκεται στην Ιεράπετρα και μαρτυρεί τις σχέσεις που είχαν οι Κύπριοι με τους Κρήτες από την εποχή του Σιδήρου, την μυκηναϊκή εποχή έως την γεωμετρική περίοδο. Στην περιοχή Βροντά ανασκάπτονται εκτός από τις οικίες και μέρος της νεκρόπολης που βρίσκεται πάνω από τη θάλασσα. Η εξέταση των ταφών γίνεται από την Harriet Boyd αρχαιολόγο της αμερικανικής σχολής ο οποίος έφερε στο φως οκτώ θολωτούς τάφους. Στον θολωτό τάφο I (A.K:90) περιείχε τρεις σκελετός και ένα καλοδιατηρημένο κρανίο. Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς ήταν 13 αγγεία, ένα μπρούτζινο δαχτυλίδι με μικρό κρίκο, ένα μπρούτζινο δαχτυλίδι χωρίς τον κρίκο και δυο πήλινες χάνδρες. Ο τάφος II (A.K:91) περιείχε ένα μπρούτζινο σφηκωτήρα, κομμάτια από μπρούτζινη πόρπη, κομμάτια από σιδερένια λεπίδα και κομμάτια λαβής από σίδηρο, μπρούτζινο θραύσμα σε σχήμα ψαριού που ίσως είχε κρίκο ανάρτησης και 10 αγγεία. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τέσσερις σκελετοί με τα κρανία τους. Το γυναικείο στοιχείο αποδεικνύεται με την εύρεση σφηκωτήρα συνυπολογίζοντας και τα πολυάριθμα αγγεία στο εσωτερικό του. Ο τάφος III (A.K:92) περιείχε ένα μπρούτζινο βραχιόλι, πέντε μπρούτζινες πόρτες, ένα μπρούτζινο δαχτυλίδι, σιδερένια αιχμή δόρατος, σιδερένιο σπαθί, πήλινες χάνδρες, δαχτυλίδια και σαράντα αγγεία. Το γυναικείο στοιχείο σε αυτή την ταφή αποδεικνύεται από το μπρούτζινο βραχιόλι, τις πόρτες, το δαχτυλίδι, τις πήλινες χάντρες αλλά και από την εύρεση πολλών αγγείων.¹⁵⁵

Στο Καβούσι, στην περιοχή Βρόντα και Κάστρο, το νεκροταφείο είχε ξεκινήσει να χρησιμοποιείται στην ΥΜΙΙΙ έως και τη γεωμετρική εποχή. Τα ανασκαφικά ευρήματα ωστόσο, αποδεικνύουν την επαναχρησιμοποίηση της και στους υστερογεωμετρικούς χρόνους. Στη γωνία του κτιρίου C/D (A.K:93) έχει χρησιμοποιηθεί για την καύση ενός ενήλικα και ενός παιδιού, πιθανώς γυναίκας που είχε πεθάνει στον τοκετό μαζί με το νεογνό.

¹⁵⁴ ΑΔ 31 (1976) 1984, Β2, 381-2

¹⁵⁵ ΑΔ 43 (1988) 1993, Β2, 577-9, Boyd 1901, 125-57

Τα κτερίσματα που περιείχε ήταν δύο ευθείες περόνες και πολλά υστερογεωμετρικά όστρακα.

156

Στα Αζοριά, Καβουσίου αποκαλύφθηκε το 2006 θολωτός τάφος της πρώιμη εποχής του Σιδήρου που ήταν σε χρήση έως την πρωτογεωμετρική περίοδο. Το δεύτερο στρώμα της ταφής αποκάλυψε αρχαϊκά θραύσματα. Δυστυχώς τα οστά εντοπίστηκαν σε πολύ κακή κατάσταση και έκανε την έρευνα δύσκολη όσον αφορά τον αριθμό των ενταφιαζομένων. Η συντηρήτρια όμως Kathy Houll εφάρμοσε μια καινούργια πρακτική με κερί, το οποίο θερμαίνεται και κράτα τα οστά στη θέση τους κατά την μεταφορά και μπόρεσε να προβεί σε οστεολογικές εξετάσεις. Οι οστεολογικές εξετάσεις απέδειξαν εννέα ταφές. Στη πρώτη στρώση (A.K:94) απέδειξαν δυο ενήλικες και η μια εκ των δυο θεωρείται γυναίκα και ένα μικρό παιδί ή βρέφος. Στη δεύτερη στρώση (A.K:95) αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφές, αδιατάρακτες και άνηκαν σε ενήλικες. Πρόκειται για τρεις γυναίκες και έναν άνδρα ενώ βρέθηκαν και οστά βρέφους και ενός εφήβου.

Ο θολωτός τάφος ήταν μικρός και είχε την είσοδο του στα δυτικά. Ήταν συνηθισμένος τύπος της Ανατολικής Κρήτης στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Οι νεκροί ενταφιάζονταν στο δάπεδο και δεν υπήρχαν ίχνη καύσης. Στο εσωτερικό τέτοιων τάφων της Ανατολικής Κρήτης, φαίνεται ότι ενταφιάζονταν άντρες, γυναίκες και παιδιά και ίσως πρόκειται για οικογενειακούς τάφους. Είναι γνωστό ότι αυτή την εποχή δεν υπήρχαν οργανωμένα νεκροταφεία, η κάθε οικεία είχε τον δικό της τάφο και γι'αυτό θεωρούνται οικογενειακοί. Δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο, στο μέλλον να βρεθούν κι άλλες θολωτές ταφές στην περιοχή. Τα ευρήματα που συνόδευαν τις ταφές ήταν ένας προχοϊδιο, ένα φλασκί, δυο κωνικές πήλινες χάνδρες και τμήμα από χάλκινο δαχτυλίδι.¹⁵⁷

Η νεκρόπολη Κουρτέ έφερε στο φως λείψανα της μυκηναϊκής και της πρωτογεωμετρικής περιόδου, ο οικισμός του οποίου πιθανότατα προέρχονταν από το Καρφί. Από τις ταφές αποσπάρθηκαν θραύσματα αμφορέων, αμφορίσκων, οينوχόων υδριών που πρέπει να είχαν τοποθετηθεί μέσα σε λάρνακα κατά την μυκηναϊκή εποχή. Ωστόσο, στο εσωτερικό της ταφής βρέθηκαν και 21 θραύσματα αμφορέων που χρονολογούνται την πρωτογεωμετρική εποχή. Παράλληλοι αμφορείς έχουν βρεθεί στη θέση Σιδεροσπηλιά στον Πριλιά. Ανασύρθηκαν ακόμη, οينوχόες και αρύβαλλοι οι οποίοι πιθανόν προέρχονταν από τοπικά εργαστήρια. Αρκετά από τα κεραμικά αγγεία της νεκρόπολης βρίσκουν παράλληλα της κεραμικής τους σε τάφους στο Λευκαντί, αλλά και από την νεκρόπολη των

¹⁵⁶ ΑΔ 42 (1987) 1992, Β2, 581-2

¹⁵⁷ Melissa (2008) 2010, 170-8

Αμπελοκήπων-Τεκέ. Δεν γίνεται σαφές από την δημοσίευση της στο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο ο αριθμός των ταφών της πρωτογεωμετρικής περιόδου αλλά και τα κοσμήματα που ενδεχομένως συνόδευαν τις ταφές.¹⁵⁸

Στο Μεσελέροι Ιεράπετρας, στη θέση Πέτρου Φραγμένο αποκαλύφθηκε νεκροταφείο των υστερογεωμετρικών χρονών. Για όλες τις ταφές χρησιμοποιήθηκαν πίθοι, ένας ή δύο ανά τάφο, ή ένα πίθο και ένα μικρότερο αγγείο. Οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι οριζόντια ωστόσο, ανακαλύφθηκαν και δυο πίθοι οι οποίοι ήταν αντωπά τα στόματα τους και μπορεί να εισχωρούσε ελαφρά ο ένας στον άλλον και καύση δεν βεβαιώθηκε σε καμία περίπτωση. Τα στόμια είχαν προσανατολισμό στην Ανατολή όμως οι κεφαλές των νεκρών βρέθηκαν προς την βάση των πύλων. Σε τρεις από αυτούς δεν βρέθηκαν οστά και ένας άλλος περιείχε τρεις νεκρούς. Από τους 13 τάφους, ο τάφος 6 που περιείχε τους τρεις νεκρούς μπορεί να ταυτοποιηθεί το φύλο τους καθώς περιέχουν εγχειρίδια και μάλλον πρόκειται για τάφο πολεμιστών και ο τάφος 5 μπορεί να θεωρηθεί παιδικός καθώς τα οστά δεν μπορούν να ταυτοποιηθούν με ενήλικα. Οι υπόλοιπες ταφές περιέχουν λιγιστά ή και καθόλου κτερίσματα και δεν μπορεί να ειπωθεί στην παρούσα μελέτη η ταυτότητα του γένους των νεκρών.¹⁵⁹

Στο Μεσελέροι της Ιεράπετρας στη θέση Πέτρου Φραμένου, η ανασκαφική έρευνα είχε ξεκινήσει από το 1992 και έφερε στο φως ένα γεωμετρικό νεκροταφείο. Ο τάφος 13 ήταν μια πιθοταφή και δεν περιείχε κτερίσματα. Ο τάφος 14 ήταν κιβωτιόσχημος ωστόσο, δεν περιείχε κτερίσματα καθώς είχε συληθεί.

¹⁵⁸ Rocchetti 1990, A2, 261-65

¹⁵⁹ ΑΔ 47 (1992) 1997, B2, 604-5

2.2.4 Γεωμετρικές και Αρχαϊκές γυναικείες ταφές στην Κρήτη.

Θέσεις στο νομό Ρεθύμνης.

Στο νομό Ρεθύμνου, στην Ελευθερνας στη θέση Ορθή Πέτρα, ήρθε στο φως μεγάλης σπουδαιότητας Νεκρόπολη που ήταν σε χρήση σε διάφορες χρονικές περιόδους όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Η σημαντικότερη νεκρόπολη είναι αυτή των υστέρων πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Στο ανασκαμμένο έως σήμερα τμήμα έχουν διαπιστωθεί δύο ταφικές πρακτικές, η καύση και ο ενταφιασμός. Οι καύσεις χρησιμοποιούνταν για ενήλικες άνδρες πολεμιστές. Οι καύσεις γίνονταν με δυο τρόπους είτε σε όρυγμα (λάκκο) ή σε περιφραγμένο από λίθους σημείο πάνω στο έδαφος.¹⁶⁰ Η καύση σε όρυγμα φανερώνεται μέσα σε ένα σπάνιο αποτεφρωτήριο που φαίνεται να ήταν σε χρήση για αρκετούς αιώνες. Οι νεκροί καίγονταν πάνω σε ξύλινη κατασκευή με τα προσωπικά τους αντικείμενα και τα κτερίσματά τους, θυμίζοντας τις περιγραφές του ταφικού τελετουργικού του Ομήρου στην Ιλιάδα.¹⁶¹ Μετά την ολοκλήρωση της καύσης τα οστά και κάποια προσωπικά αντικείμενα συλλέγονταν σε τεφροδόχες κάλπες και μετέπειτα τοποθετούνταν σε λαξευτό θαλαμωτό τάφο ή στο κράσπεδο του τύμβου της πυράς. Ωστόσο, τα ανασκαφικά ευρήματα παραμένουν στο σύνολό τους αδημοσίευτα και έτσι η έρευνα για το νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας περιορίζεται αρκετά. Το μόνο που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι πρόκειται για ένα νεκροταφείο με εξέχουσα αρχαιολογική και ιστορική σημασία. Από τις ταφές ήρθαν στο φως κτερίσματα που περιελάμβαναν όπλα, εργαλεία, κοσμήματα, αγγεία από υλικά πάσης φύσεως: από πηλό, χρυσό, άργυρο, χαλκό, σίδηρο, ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή και γυαλί.¹⁶²

Ο ενταφιασμός ακολούθησε δυο τύπους, τον εγχυτρισμό και τις απλές ταφές. Ο εγχυτρισμός ήταν η τοποθέτηση ενός ή και περισσότερων νεκρών μέσα σε πήλινα. Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι χρησιμοποιείται για συγκεκριμένα ηλικιακά σύνολο και φύλα: συνήθως για ανήλικους κάτω των 18 ετών καθώς και για ενήλικες γυναίκες. Όταν οι γυναίκες κύρους πέθαιναν τα κτερίσματα που τις ακολουθούσαν ήταν κοσμήματα από χρυσό, άργυρο, χαλκό, ημιπολύτιμους λίθους, πολυάριθμα αγγεία από πηλό, φαγεντιανή και το ίδιο παρατηρείται σε ανήλικους που κατάγονταν από οικογένειες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ο άλλος τύπος ενταφιασμού, οι απλές ταφές γίνονταν πάνω στο έδαφος ή σε

¹⁶⁰ Σταμπολίδης 2012, 175

¹⁶¹ Όμηρος, Ιλιάδα, Ραψωδία Ψ (1-257), Ραψωδία Ω (15- 97) (778- 805)

¹⁶² Σταμπολίδης 2012, 176

αβαθή λάκκο και περισσότερες απ' αυτές είναι ακτέριστες συνήθως, σε γυναικείες ταφές και σπανιότερα σε ανήλικους παντός φύλου και σε άντρες.

Η μελέτη της Νεκρόπολης της Ελεύθερας όπως έχει αναφερθεί, δεν έχει ολοκληρωθεί και στο σύνολο της θεωρείται αδημοσίευτη. Παρόλα αυτά, στο κτίριο Μ της Ορθής Πέτρας και στην «ομηρική» πυρά έχουν γίνει μελέτες οστεολογικού υλικού και η παρουσίαση στη παρούσα εργασία θα βασιστεί στην έκθεση και τον κατάλογο «Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην Αυγή της Ιστορίας» και από την δημοσίευση της «ομηρικής» πυράς στο Στ' Διεθνές Κρητολογικό συνέδριο του 1990. Το κτίριο Μ πρόκειται για ημιυπόγειο, τετράγωνο, μονοθάλαμο κτίσμα από αργούς λίθους, ύψους 2 μ. και ανήκει σε ταφή τεσσάρων γυναικών, οι οποίες διέφεραν μεταξύ τους ηλικιακά. Σύμφωνα με την οστεολογική μελέτη η νεότερη σε ηλικία ήταν 13 χρονών και βρέθηκε τοποθετημένη στην ανατολική μεριά του τάφου. Η μεγαλύτερη, περίπου 72 ετών, ήταν τοποθετημένη δυτικά και ενδιάμεσα της νεότερης και της γεροντότερης εντοπίστηκαν μία δεκαεξάχρονη και μία εικοσιοκτάχρονη. Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Ν. Σταμπολίδη η τοποθέτησή τους με αυτήν την κατάταξη δεν ήταν καθόλου τυχαία καθώς, η νεότερη είχε τοποθετηθεί ανατολικά όπως και ο τρόπος που ανατέλλει ο ήλιος και η γεροντότερη δυτικά, όπου και δύει ο ήλιος.¹⁶³

Υπάρχει η υποψία ότι ο χώρος μπορεί να μην προοριζόταν εξαρχής για ταφική χρήση, αλλά να είχε ένα λατρευτικό χαρακτήρα. Η χρήση του κτιρίου ωστόσο, με μια προσωρινή χρονολόγηση τοποθετείται στα τέλη του όγδοου έως και το πρώιμο έβδομο αιώνα. Αυτό που μπορεί να λεχθεί με σχετική βεβαιότητα είναι ότι ανάμεσα σ' αυτές τις γυναίκες υπάρχει μια συγγενική εγγύτητα και μια δύναμη σχέσεις όπως δηλώνεται και από την τοποθέτησή τους μέσα στο κτίριο Μ. Η σημαντικότητα αυτών των γυναικών διαφαίνεται από τα κτερίσματα που τις συνοδεύουν. Οι γυναίκες αυτές κατείχαν υψηλή θέση στη κοινωνία ήταν ή αρχόντισσες ή ιερείς. Αξιοθαύμαστο είναι το γεγονός ότι κάποια από τα χρυσά ελάσματα και οι χρυσές ταινίες ήταν επίρραπτα πάνω στα ενδύματα τους ή έστω σε υφάσματα που τις συνόδευαν στο ταφικό τελετουργικό τυπικό.¹⁶⁴

Η ιερατικότητά τους συμπεραίνεται από την γυάλινη φιάλη που τις συνόδευε. Η παρουσία τέτοιων φιαλών σε γυναικείες ταφές με εξαιρετικό κτερισματικό πλούτο συνδέονται συχνά με γυναίκες με ιερατικά αξιώματα που κατείχαν κύρος όσο ήταν σε ζωή. Η σημαντικότητα των θέσεων των γυναικών αυτών δηλαδή, η αριστοκρατική και πριγκιπική καταγωγή τους διαφαίνεται και μέσα από τα συμπεράσματα της ανθρωπολογικής μελέτης. Οι

¹⁶³ Σταμπολίδης 2012, 181

¹⁶⁴ Σταμπολίδης 2012, 181-5

σκελετοί των γυναικών του κτιρίου Μ δεν παρουσιάζουν αλλοιώσεις οφειλόμενες από σωματικές κίνησης και εργασίες που γίνονται στον οικιακό χώρο, σε καθημερινή βάση όπως συνέβαινε με άλλες γυναίκες σύμφωνα με τον ανθρωπολόγο Α Αγγελαράκη.¹⁶⁵

Η σημαντικότητα της ταφής οφείλεται στην ταφική διαδικασία αλλά και στην ακολουθία των ταφικών εθιμοτυπικών του κτιρίου Μ. Η γεροντότερη γυναίκα ήταν τοποθετημένη σε θρόνο φτιαγμένο από ξύλο. Η εξεζητημένη αυτή διαδικασία θεωρείται μοναδική, συνυπολογίζοντας τον πλούτο αλλά και μοναδικότητα των αρχαιολογικών καταλοίπων στους μέχρι τώρα μελετώμενους χώρους.¹⁶⁶

Τα ευρήματα του κτιρίου Μ (Α.Κ:96) απαριθμούνται σε 92. Βρέθηκαν 16 χρυσά αντικείμενα, χάνδρες από πολύτιμους λίθους, αιγυπτιακό μπλε, φαγεντιανή, 18 αντικείμενα από μπρούτζο, αντικείμενα από σίδηρο και 30 πήλινα αγγεία. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν: ένα περίμητο έλασμα από χρυσό με δύο ανθρώπινες μορφές, δυο ζώα ανασηκωμένα και τμήμα άλλων μορφών, ανθρώπων και ζώων. Ένα άλλο χρυσό έλασμα που κοσμείται από δυο ασπιδούχους πολεμιστές κατ' ενόπιον. Περίμητα χρυσά έλασμα με παράσταση σφιγγών. Τμήμα ταινιών χρυσών που φέρουν έκτυπη διακόσμηση δικτυωτού. Περίαπτο επίπεδο τραπεζιόσχημο πλακίδιο και χρυσά περίαπτα, που το ένα περιβάλλει περίμητο έλασμα με παράσταση Πότιος Θηρός, το άλλο που φέρει δύο αντωπούς κρανοφόρους άνδρες και το τρίτο που περιβάλλει έλασμα με παράσταση προτομής λέοντα τύπου «Ιδαίου Άνδρου». Δεν αποκλείεται αυτά να αποτελούν τμήμα ενιαίου περιάπτου. Χρυσό περίαπτο με παράσταση δαιδαλικής κεφαλής κατ' ενόπιον με οροφωτή φενάκη και από κάτω από την κεφαλή αποδίδονται τρία οξυπύθμενα αγγεία σε οριζόντιο διάταξη, χρυσό περίαπτο που διαμορφώνεται από κρίκο και ταινιωτή θηλιά για την ανάρτηση, χρυσό περίαπτο σε σχήμα χελώνας, χρυσό κόσμημα που διατηρεί δύο ζεύγη εφαπτόμενων σφαιριδίων. Τρεις χρυσές αμφικωνικές χάνδρες με οπή. Χρυσή κυλινδρική χάνδρα. Χρυσό συρμάτινο κρίκο. Χρυσό περίαπτο από σύρμα κυκλικής διατομής εν είδη μηνίσκου. Μηνοειδές περίαπτο από άργυρο. Τρεις περόνες από άργυρο, με βελόνα κυκλικής διατομής και δισκοειδή κεφαλή. Δύο κρίκοι από άργυρο. Τρεις σφηκωτήρες από άργυρο. Οκτώ χάνδρες με οπή, εκ των οποίων πέντε σφαιρικές και δύο αμφικωνικές και μία τετράγωνη. Ένα ατρακτοειδές μπρούτζινο περίαπτο. Μία πόρπη με στενή, φυλλόσχημη, τοξωτή ράχη και στέλεχος τετράγωνης διατομής. Ένα περίαπτο από ερυθρό ημιδιαφανή λίθο σε σχήμα ανθούς (;). δύο μπρούτζινοι κρίκοι. Έντεκα χάνδρες με οπή από ορεία κρύσταλλο. Ένας κρίκος από ορεία κρύσταλλο. Μια αμφικωνική

¹⁶⁵ Σταμπολίδης 2012, 189-204

¹⁶⁶ Σταμπολίδης 2012, 187-204

χάνδρα από ορεία κρύσταλλο. Μια πολυεδρική χάνδρα από ορεία κρύσταλλο. Τρεις χάνδρες από αμέθυστο. Επτά χάνδρες από πορτοκαλόχρωμο λίθο. Επτά χάνδρες από ερυθρό λίθο. Επτά χάνδρες από φαγεντιανή. Μια χάνδρα από ήλεκτρο. Δυο μηνοειδή αντικείμενα από γυαλί. Τρεις σφραγιδόλιθοι. Πέντε σκαραβαίοι από αιγυπτιακό μπλε, φαγεντιανή και ήλεκτρο. Ένας σφραγιδόλιθος από ορεία κρύσταλλο. Μια γυάλινη ομφαλωτή φιάλη. Ένα άωτο ληκύθιο από φαγεντιανή, με σώμα σφαιρικό και επίπεδη βάση. Ένα αλάβαστρο με απιόσχημο σώμα από φαγεντιανή. Τριφυλλόσχημη οινοχοϊσκη από γυαλί λευκού χρώματος. Δύο λέβητες μπρούτζινοι. Ένας μπρούτζινος μικκύλος λέβης. Δυο μπρούτζινοι σκύφοι. Ένα μπρούτζινο μόνωτο κύπελλο. Ένα μπρούτζινο δίωτο κύπελλο. Φιάλη μπρούτζινη με Ω-σχημη λαβή. Δυο μπρούτζινες ομφαλωτές φιάλες. Μια μπρούτζινη ημισφαιρική φιάλη. Μια αβαθή μπρούτζινη φιάλη. Ένα μπρούτζινο δίωτο αγγείο. Μια μπρούτζινη λεκανίς. Ένα μπρούτζινο μικκύλο δίωτο αγγείο. Ένα μπρούτζινο φιαλίδιο. Ένας μπρούτζινος δίμυξος λύχνος φοινικικού τύπου. Ένα ειδώλιο ταύρου μπρούτζινο. Τέσσερα τμήματα από σιδερένιες περόνες. Δυο σιδερένια άγκιστρα. Ένα σιδερένιο στέλεχος με αλυσίδα. Δυο μικρά πριόνια. Ένα μικρό μπρούτζινο κοχλάριο. Ένας σιδερένιος ήλιος. Πέντε αμφορείς με πηλό πορτοκαλόχρωμο, με λαβές ψευδοβουκρανίου οι τρεις από αυτούς. Μια πρόχους με πορτοκαλόχρωμο πηλό. Ένα φοινικικό ληκύθιο από πορτοκαλόχρωμο πηλό. Τέσσερα κυπροφοινικικά ληκύθια. Δέκα κρητοκυπριακά ληκύθια. Δύο μόνωτα κύπελλα. Ένα μικκύλο αγγείο. Ένας τριποδικός δίσκος και πέντε πώματα.¹⁶⁷

Γυναικείους δείκτες είχε και η νεκρική πυρά που φαίνεται ότι ανοίχτηκε στο φυσικό έδαφος του λόφου της Ελεύθερας, ήταν λάκκος ακανόνιστος, παραλληλόγραμμος και το βάθος δεν ξεπερνούσε τα 0,80 μ. Κατά μήκος του ορύγματος, είχαν τοποθετηθεί κορμοί δέντρων, ενώ επάλληλες σειρές από κορμούς και κλαδιά είχαν στοιβαχτεί για τη δημιουργία του κύριου όγκου της πυράς. Όπως αποδείχτηκε από τις οστεολογικές εξετάσεις, οι νεκροί ήταν τουλάχιστον τέσσερις, δυο άντρες και δυο γυναίκες. Πάνω από την πυρά (Α.Κ:97) ανασύρθηκε μέρος των οστών, των ενδυμάτων τους και των κτερισμάτων τους καμένα και παραμορφωμένα. Τα υπολείμματα οστών ζώων αποκαλύπτουν τα απομεινάρια του νεκρικού δείπνου των συγγενών μετά την ταφική τελετή. Μια ομάδα μόνωτων σκύφων που χρονολογούνται στην γεωμετρική εποχή φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν για τελετουργικούς σκοπούς, κατά τη διάρκεια του νεκρικού δείπνου καθώς η πλειονότητα των οστράκων αυτών δεν φανερώνουν έντονα ίχνη καύσης. Κτερίσματα που ανήκουν στις δύο γυναίκες της πυράς ήταν τα αρωματοφόρα μικρά αγγεία, φλασκοειδή και αρυβαλλοειδή με γεωμετρική

¹⁶⁷ Σταμπολίδης 2012, 205-33

διακόσμηση, οι 1000 χάντρες από φαγεντιανή, διαφόρων μεγεθών και σχημάτων σε χρώματα λευκού, ωχράς, πράσινου και γαλαζοπράσινου που πιθανολογείται να ήταν ή επιστήθιο κόσμημα ή διακοσμούσαν τα ένδυματά τους όπως φανερώνονται και από τα αγγεία του 7ου αιώνα και σε δαιδαλικά ανάγλυφα. Ακόμη γυναικείοι δείκτες της πυράς ήταν η εύρεση χρυσών κοσμημάτων, πιθανόν τμήματα ενωτίων και το περιδέραιο από χρυσό και ορεία κρύσταλλο.¹⁶⁸

Υπήρχαν και αντικείμενα εντός της πυράς που δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένο φύλο αυτά ήταν τμήμα βαθιάς φιάλης από χύτο γυαλί, θραύσματα από χάλκινο λέβητα που πιθανόν προερχόταν είτε από την Συρία ή την Κύπρο. Καθώς και δεκάδες πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης: οινόχοες, τριποδικός δίσκος, πέτρινος δίσκος με ανάγλυφη διακόσμηση, πήλινη υδρία και μόνωτοι σκύφοι. Βάση της χρονολόγησης των κτερισμάτων αποδεικνύεται ότι η χρήση της πυράς έγινε διαδοχικά. Ήταν ένα έθιμο ευρύτερα διαδεδομένο στο νησί της Κρήτης. Ο τρόπος καύσης παρουσιάζει ομοιότητες με την αντίστοιχη περιγραφή που έχουμε αναφέρει από τα ομηρικά έπη, παρόλο που η καύση των γυναικών είναι άγνωστη από τις αρχές πηγές. Η διαπίστωση καύσης γυναικών μπορεί να αιτιολογηθεί με την επίδραση που άσκησε η διάδοση των επών στην Κρήτη αλλά και η θέση των γυναικών ως θεότητες της μητρότητας και την θέση των γυναικών της μινωικής Κρήτης. Τα πολυάριθμα πολύτιμα κτερίσματα αλλά και ο τρόπος καύσης που χαρακτηρίστηκε ομηρικός από τον αρχαιολόγο Ν. Σταμπολίδη αποδεικνύει την υψηλή θέση των νεκρών στην κοινωνία της εποχής τους.¹⁶⁹

Τέλος, η νεκρική πυρά Λ4 (Α.Κ:98) που βρέθηκε δυτικά του νεκροταφείου βρέθηκαν δυο άκαυτοι σκελετοί πιθανότατα άνηκαν σε δυο γυναίκες. Η μια νεκρή βρέθηκε μπρούμητα πάνω στην πυρά με τα χέρια σταυρωμένα στους καρπούς. Ο δεύτερος σκελετός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση και έφερε το ένα χέρι πίσω από την πλάτη. Η στάση των σωμάτων τους και το γεγονός ότι βρίσκονται ακτέριστες ενισχύει τις εικασίες για ακούσιες ή εκούσιες προσφορές σε νεκρούς ήρωες ή πολεμιστές.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Σταμπολίδης 1990, Α2, 289-95

¹⁶⁹ Σταμπολίδης 1990, Α2, 296-8

¹⁷⁰ Σταμπολίδης 2008, 132

3^ο Κεφάλαιο

Στο παρόν κεφάλαιο θα μελετηθούν οι σχέσεις του Αιγιακού κόσμου κυρίως ανάμεσα στην Κρήτη και τη Ρόδο, αλλά και των περιοχών που αλληλεπιδρούν σ' αυτές κατά τις περιόδους που μελετώνται. Η Μεσόγειος θεωρείται ένας δρόμος που ενώνει και αγκαλιάζει τρεις ηπείρους, ένα δίκτυο επικοινωνίας και την χαρακτηρίζει μια συνεχή αέναη κίνηση ζωής όπως ιδιαίτερα έχει αναφέρει ο Ν.Χ. Σταμπολίδης. Ποιες σχέσεις ένωναν τα δυο εξεταζόμενα νησιά; Ποιες ήταν οι σχέσεις που είχαν αναπτύξει με την Ανατολική Μεσόγειο η Ρόδος και η Κρήτη. Ποιες κοινωνίες επιδρούν σ' αυτές αλλά και ποιες επηρεάζονται από αυτές; Για να τεθούν σε έρευνα όλα αυτά τα ερωτήματα είναι σκόπιμο να γίνει μια γρήγορη ανασκόπηση των σχέσεων που υπήρχαν στους πρωιμότερους χρόνους στην Ανατολική Μεσόγειο.

3.1 Σχέσεις Ρόδου-Κρήτης

Ο 12^{ος} και ο 11^{ος} αιώνας π.Χ έχει χαρακτηριστεί από πολλούς μελετητές ως περίοδος αναστάτωσης, αναταραχών και κρίσης. Οι ανακατατάξεις από τις θαλάσσιες επιδρομές, η πτώση της μινωικής Κρήτης επιφέρουν την παραπάνω προβληματική άποψη για την Ανατολική Μεσόγειο τον 12^{οο} και 11^{οο} αιώνα π.Χ. Λόγω των αναταραχών, προκύπτουν μετακινήσεις πληθυσμών και αίσθημα ανασφάλειας στις γύρω περιοχές. Ωστόσο, παρόλο που οι επαφές μειώθηκαν σε μεγάλο βαθμό, δε σταμάτησαν και οι θαλάσσιοι δρόμοι δεν ξεχάστηκαν. Όπως είναι φανερό οι σχέσεις της Κρήτης, της Ρόδου και της Κύπρου δεν σταμάτησαν ούτε σ' αυτές τις περιόδους «κρίσης». Οι σχέσεις της Κρήτης και της Κύπρου διατηρούνταν μέσω των ενδιάμεσων νησιών που τα συνέδεαν. Αυτά ήταν η Ρόδος, η Κάσος, το Καστελλόριζο και η Κάρπαθος που παρουσιάζονται ως εμπορικά λιμάνια και σταθμοί των ενωτικών αυτών δρόμων και σχέσεων.

Ποιες σχέσεις ένωναν όμως τα εξεταζόμενα νησιά; Παρακάτω θα αναλυθούν οι σχέσεις που συνδέουν τη Ρόδο και την Κρήτη και η μακράιωνη σχέση τους. Η κεραμική, τα διακοσμητικά μοτίβα, οι μεταλλοτεχνία αλλά και τα ειδώλια φανερώνουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Έχουν ανασκαφεί και από τα δυο νησιά σημαντικά κατάλοιπα φανερώνοντας τις

σχέσεις των δυο νησιών όχι μόνο σε εμπορικό και ανταλλακτικό υπόβαθρο αλλά και σε ιδεολογικό επίπεδο.

Στην Ιαλυσό, στο χωριό Τριάντα, αποκαλύπτεται κατά τη μέση εποχή του Χαλκού μινωική εγκατάσταση¹⁷¹ και ακμάζει στις περιοχές ο μινωικός πολιτισμός και μετέπειτα ο μυκηναϊκός οικισμός. Η πλέον αξιόλογη αρχαία πηγή για τη Ρόδο είναι από τον ιστορικό Διόδωρο ο οποίος υποστήριξε ότι ιδρυτές του νησιού ήταν οι Τελχίνες που συνδέονται άμεσα και με τους Κρήτες. Από αυτό συμπεραίνεται ότι οι αρχαίοι Ρόδιοι μπορεί να διατηρούσαν την μνήμη της Κρητικής τους καταγωγής. Οι τεχνικές επιδόσεις των Τελχινών φαίνεται να επηρεάζουν την δαιδαλική τέχνη της μινωικής περιόδου και τα ανασκαφικά δεδομένα αποκαλύπτουν ότι οι Κρήτες υποτάχθηκαν βίαια από τους Αχαιούς και διώχθηκαν στο νησί της Ρόδο, αποδεικνύοντας έτσι την ένωση των δύο αυτών νησιών. Οι επαφές διαπιστώνονται κι από την μυθολογία, με το μύθο του Αλθαιμένη, ο οποίος ήρθε στη Ρόδο για να αποφύγει τον χρησμό, που προφήτευε ότι θα σκότωνε τον πατέρα του και ίδρυσε την πόλη Κρητηνία. Ακόμη, και η δωρική καταγωγή του Ολυμπιονίκη Διαγόρα και των Διαγοριδών αποκαλύπτουν την σύνδεση των δυο αυτών νησιών αλλά και με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα.

Κατά τις περιόδους που μελετούνται και συγκεκριμένα την Αρχαϊκή εποχή το 688 π.Χ, οι Λίνδιοι, οι Κρήτες και οι κάτοικοι της Τήλου υπήρξαν οικιστές της Γέλας στη Σικελία. Ο Θουκυδίδης στο [6.4.3] Ιστορία του έγραψε: *Γέλαν δὲ Ἀντίφημος ἐκ Ρόδου καὶ Ἐντιμος ἐκ Κρήτης ἐποίκους ἀγαγόντες κοινῇ ἔκτισαν, ἔτει πέμπτῳ καὶ τεσσαρακοστῷ μετὰ Συρακουσῶν οἴκισιν. καὶ τῇ μὲν πόλει ἀπὸ τοῦ Γέλα ποταμοῦ τοῦνομα ἐγένετο, τὸ δὲ χωρίον οὗ νῦν ἡ πόλις ἐστὶ καὶ ὃ πρῶτον ἐτειχίσθη Λίνδιοι καλεῖται· νόμιμα δὲ Δωρικὰ ἐτέθη αὐτοῖς.* Η Γέλα ιδρύθηκε από τον Αντίφημο της Ρόδου μαζί με τον Έντιμο της Κρήτης, που πήγαν με αποίκους σαράντα πέντε χρόνια μετά την ίδρυση των Συρακουσών. Η πολιτεία πήρε τ' όνομά της από τον Γέλα ποταμό. Η τοποθεσία όπου βρίσκεται τώρα η πολιτεία, που τειχίστηκε πρώτη ονομάζεται Λίνδιοι. Η αποικία υιοθέτησε δωρικούς θεσμούς.¹⁷²

Οι δεσμοί όμως δεν κόβονται και στην συνέχεια της ιστορίας.¹⁷³ Σημαντική φιλολογική πηγή ως απόδειξη της συνέχειας των σχέσεων της Ρόδου και της Κρήτης, είναι η αρωγή των 150 ανδρών από την Κνωσό για την διατήρηση της ανεξαρτησίας της Ρόδου

¹⁷¹ ΑΔ 24 1969, 177

¹⁷² Ηρόδοτος, Ιστορία (7.153.1-7.162.2)

¹⁷³ Plekhov 2014, 14-19

έναντι του Δημήτριου πολιορκητή.¹⁷⁴ Μια ακόμη απόδειξη των σχέσεων αυτών των νησιών είναι η ίδρυση της Κύρβας, σημερινής Ιεράπετρας, από τους Τελχίνες που ήρθαν από την Ρόδο και εγκαταστάθηκαν στο νησί της Κρήτης. Έπειτα επιβεβαιώνεται η σχέση αυτή από ένα επιγραφικό κείμενο συνθήκης ειρήνης των Ρόδιων και των Ιεραφυτινίων.¹⁷⁵ Η Λύκτος, της Κρήτης που βρίσκεται σε στρατηγική θέση για τον έλεγχο των χειρσαίων μετακινήσεων του νησιού τον 5^ο αιώνα φαίνεται να κόβει νόμισμα στην Λίνδο όταν υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης.¹⁷⁶ Επιπροσθέτως, οι δεσμοί φανερώνονται και από την εγκατάσταση της οικογένειας καλλιτεχνών από την Ελεύθερνα στην Ρόδο το τελευταίο τέταρτο του 3ου π.Χ, τα έργα των οποίων υπογράφονται ως Ελευθερναίος.¹⁷⁷

Μια ισχυρή σχέση συνδέει την Ρόδο και την Κρήτη στην αρχαιότητα. Η ανάγκη ένωσης των δυο περιοχών φανερώνεται κι από την Κάσο το ενδιάμεσο νησί των Δωδεκανήσων που σύνδεε την Κρήτη τη Ρόδο και την Κάρπαθο που ενδέχεται να είχε το όνομα Κούρης.¹⁷⁸ Μια απόδειξη των βαθύτατων σχέσεων των περιοχών του Αιγαίου αποκαλύπτονται και από την ίδρυση της πόλης Αμυκής ή Κιτίας στα παράλια της Συρίας κατά την πρώιμη γεωμετρική περίοδο (11^ο αιώνας π.Χ) από Κρήτες και Κύπριους. Οι πληροφορίες που μας δίνονται είναι ότι ο Κρης Κάσος και η Κιτία ενώθηκαν και ίδρυσαν την πόλη της Αμυκής. Οι Ευβοείς, είχαν στα χέρια τους την κυριαρχία του εμπορίου της Al Mina και οι Κρήτες μαζί με τους Κύπριους ίδρυσαν την νέα αυτή πόλη στα παράλια της βόρειας Συρίας. Η ίδρυση του Κιτίου οφείλεται για την εξασφάλιση κυπριακού χαλκού.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Hiller von Gaertringen 1930, 780.

¹⁷⁵ Hiller von Gaertringen 1930, 789

¹⁷⁶ Lindos II. αρ. XII, 1-2

¹⁷⁷ Παπαχριστοδούλου (1996) 2000, 541- 59

¹⁷⁸ Σταμπολίδης 1998, 102-4, ΑΔ 24 1969, Α, 177

¹⁷⁹ Markoe, 2000, 97

3.2 Σχέσεις αλληλεπιδράσεων των υπό μελέτη νησιών με την Ανατολική Μεσόγειο.

Αφού αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο οι μακροαίωνες σχέσεις των δυο υπό μελέτη νησιών θα παρουσιαστούν οι επιδράσεις που ασκούνταν στα δυο εξεταζόμενα νησιά από τις άλλες περιοχές της Μεσογείου. Η Κρήτη, η Κύπρος κατ' επέκταση και η Ρόδος συνδέθηκαν όσον αναφορά τις ταφικές πρακτικές και των λατρευτικών τελετουργιών. Οι επιδράσεις σαφώς οφείλονται στις εμπορικές σχέσεις που διατηρούσαν τα νησιά. Το διάστημα μεταξύ του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα ανήκει στην πρώιμη φάση διακίνησης προϊόντων από την Συροπαλαιστίνη προς την Κύπρο και έπειτα από την Κύπρο την Κρήτη και τη Ρόδο.

Κατά την Γεωμετρική και την Αρχαϊκή εποχή στα νεκροταφεία της Κνωσού και της Ελεύθερνας, βρέθηκε σημαντικός αριθμός χάλκινων αντικειμένων με παραστάσεις φοινικικής προέλευσης. Έτσι το πρώτο κύμα επιρροών σύμφωνα με τα ευρήματα εντάσσονται στον 9^ο αιώνα π.Χ. Ο πρωτοανατολίζοντας χαρακτήρας της Ρόδου και της Κρήτης, ξεκινάει από τον 8^ο και τα μέσα του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Η Κρήτη συνδυάζει τον μινωικό και τον ανατολίζον ρυθμό και η Κύπρος αντίστοιχα το μυκηναϊκό παρελθόν της. Εντύπωση προκαλεί ότι στα νησιά της Ρόδου και της Κρήτης γίνεται τόσο άμεση η ενσωμάτωση των προτύπων αυτών, που δημιουργούνται τοπικά εργαστήρια που παράγουν αγγεία όμοια με τα Κυπριακά. Άρα, δεν έχουμε μόνο παραδείγματα σε ταφές από εισηγμένα προϊόντα, αλλά ένα μέρος τους παραγόταν στα τοπικά εργαστήρια των δυο νησιών.¹⁸⁰ Μπορεί ακόμη να υποστηριχθεί η μετανάστευση Κυπριακού πληθυσμού στο νησί της Ρόδου, αυτή την εποχή καθώς υπάρχουν πολλά τεκμήρια κυπριακής προέλευσης.¹⁸¹

Οι τάφοι τις Καμίρου του ύστερου 7^{ου} και 6^{ου} αιώνα π.Χ, είναι άμεσα συνδεδεμένες και επηρεασμένες από Κυπριακές συνήθειες. Πριν από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ από τα διακινούμενα προϊόντα διαφαίνονται οι εμπορικές σχέσεις της Ρόδου και της Κρήτης με την Κύπρο. Η εύρεση κυπριακών οινοχόων (με μελανό διάκοσμο ερυθρωπού επιχρίσματος) που βρέθηκαν στα υστερογεωμετρικά νεκροταφεία της Ιαλυσού, της Ελεύθερνας αλλά και της Κνωσού, αποδεικνύουν όπως ειπώθηκε και παραπάνω, την δημιουργία τους σε τοπικά εργαστήρια κι όχι εισηγμένων προϊόντων από την Κύπρο, αποδεικνύοντας έτσι την μακροαίωνα σχέση των νησιών Έτσι συμπεραίνεται ότι, αυτά πρέπει να εισήχθησαν στα δυο

¹⁸⁰ Καρέτσου 1999, 17, Σταμπολίδης 1998, 130

¹⁸¹ Kurt- Boardman 1994, 165.

νησιά πριν από τον 8^ο αιώνα π.Χ, να ενσωματώθηκαν ως πρότυπα στα τοπικά εργαστήρια και έπειτα να παρήχθησαν σε τοπικά εργαστήρια.¹⁸²

Κατά την αρχαϊκή περίοδο αγγεία που συνοδεύουν τους νεκρούς στα νεκροταφεία της Ρόδου είναι κυρίως συμποτικά οινοχόες, κρατήρες, κύπελλα, λύχνοι, λήκυθοι και αρύβαλλοι που αρκετά από αυτά φαίνεται να εισάγονται από την Κόρινθο.¹⁸³ Σύνηθες μοτίβο ήταν οι οινοχόες με διακόσμηση από ζώα. Εντύπωση προκαλεί ότι τα χάλκινα αντικείμενα απουσιάζουν εκείνη την εποχή από τις ταφές. Ακόμη, το γεγονός ότι βρίσκονται πλέον τύποι αγγείων που είναι άγνωστοι στην Κόρινθο αποκαλύπτουν έτσι την ανάπτυξη νέων σχέσεων με άλλες περιοχές όπως είναι η Σάμος που εισήγαγε στην Ρόδο τα σαμιακά ληκύθια, αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, ασημένια και χρυσά κοσμήματα και ειδώλια από την Κύπρο.

Στην μεταλλοτεχνία κατά την αρχαϊκή εποχή φαίνεται να καθιερώνεται η τεχνική της κοκκίδωσης στις υπό μελέτη περιοχές. Η Κύπρος κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ εισάγει στη Ρόδο τις χρυσές ανάγλυφες ταινίες και αρκετά κοσμήματα που κτερίζουν τις ταφές κοσμούσαν με τεχνικές προερχόμενες από την Κύπρο. Ακόμη, και η εισαγωγή μετάλλων και ιδιαίτερα χαλκού φαίνεται να προέρχεται από την Κύπρο.¹⁸⁴ Από την κυπριακή τέχνη, η τεχνική των έκρουστων κοκκιδώσεων φαίνεται να εισάγεται κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο στην Κρήτη.¹⁸⁵ Το δαχτυλίδι για παράδειγμα από τον τάφο στην Πραισό, της Κρήτης, του 7^{ου} αιώνα π.Χ ήταν από σφενδόνη, τεχνική του μινωικού τύπου δαχτυλιδιού, που έφερε τεχνικές φοινικικής προέλευσης.

Τι γίνεται ωστόσο με τις σχέσεις των δυο εξεταζόμενων νησιών με την Ανατολή; Πως συνδέονταν και τι επιρροές εντοπίζονται; Όσον αφορά το ευρύτερο Αιγαίο, ο 7^{ος} αιώνας φαίνεται να παρουσιάζει μια κίνηση εμπορευματοποίησης στη διεθνή αγορά. Η Κρήτη κατά τον Ηρόδοτο δεν αποτελεί την μόνη σύνδεση εμπορικών συναλλαγών με την Ανατολή. Ένας άλλος εμπορικός σταθμός, ιδιαίτερα στα τέλη του 7^{ου} αιώνα είναι η Σάμος.¹⁸⁶ Η Κύπρος και η Ρόδος θεωρούνται ως εμπορικοί συνεργάτες της διακίνησης των προϊόντων από και προς την Ανατολή.¹⁸⁷

¹⁸² Σταμπολίδης 2003, 70

¹⁸³ Brisart 2010, 7

¹⁸⁴ Tatton- Brown 1997, 59-60

¹⁸⁵ Κούρου 1980, 42

¹⁸⁶ Ηρόδοτος, 'Ιστορίαι Θ', 139 στ. «πολίων πάσεων πρώτη..»

¹⁸⁷ Markoe 2000, 174

Έντονη είναι κατά την πρωτογεωμετρική εποχή η επιρροή που ασκούν πόλεις της Συροπαλαιστίνης και πιο συγκεκριμένα της πόλης Tell Halah, στην Κρήτη και ειδικότερα τα κτερίσματα που προέρχονται από τον θολωτό τάφο του Γεκκέ κοντά στην Κνωσό. Βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα σε πρωτογεωμετρικές πυξίδες που ήταν τοποθετημένες κάτω από το δάπεδο του διαδρόμου του τάφου.¹⁸⁸ Στον θησαυρό εντοπίστηκαν χρυσά περιάπτα, το ένα με ψηφίδες από κρύσταλλο και ήλεκτρον, χρυσό διάδημα, χρυσό περιβραχιόνιο, δυο περόνες με στέλεχος από άργυρο και χρυσή διόγκωση στο πάνω μέρος, ζεύγος από αργυρές και χρυσές περόνες, σκαραβαίο από στεατίτη, χρυσό δαχτυλίδι, δυο χρυσές ψήφοι, χάλκινη πόρπη, ελεφαντοστέινη δισκοειδή απόληξη χάλκινης περόνης, θραύσματα σιδερένιων ξίφων, αιχμές δόρατος και χρυσός κριοφόρος με τεχνική του έκτυπου ανάγλυφου.¹⁸⁹ Ο κριοφόρος αποτελεί ένα ανδρικό ειδώλιο, περιάπτου και εντύπωση προκαλεί η απουσία της τεχνικής της κοκκίδωσης. Το χρυσό περιάπτο που χρονολογείται το 800 π.Χ, παρουσιάζει ένθετους λίθους, αλυσίδες που μοιάζουν με κορδόνια και είναι γνωστές από την Μινωική Κρήτη ήδη από την 3η χιλιετία και φαίνεται να συμβαδίζει με αντίστοιχα περιάπτα της Κύπρου και της Σίνδου.¹⁹⁰ Το βασικό κόσμημα που έφερε ήταν ένα ημισεληνοειδές κομμάτι χρυσού που κρέμεται σε δύο κρίκους από δύο αλυσίδες, που καταλήγουν σε κεφάλι φιδιού. Το ημισεληνοειδές τμήμα καλύπτεται από ορεία κρύσταλλο ενώ περιβάλλεται από αλυσιδωτό σύρμα. Η τεχνική της κοκκίδωσης, οι ένθετες ψήφοι, το σχήμα της ημισελήνου και το σύνθετο κόσμημα ημισελήνου και δίσκου αποτελούν δυτικά ασιατικά μοτίβα που ήταν δημοφιλή στα φοινικικά έργα και αναμφίβολα έφτασαν στην Κρήτη από εκεί.

Για την τεχνική της συρματερής και της κατασκευής αλυσίδας με συρμάτινους κρίκους έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο οι επαφές με τις πόλεις της Συροπαλαιστινιακής ακτής και της Αιγύπτου. Επιπλέον, η εύρεση ενός δισκοειδούς τμήματος περιδεραιίου από το Ιδαίο Άντρο που είναι διακοσμημένο με την τεχνική της κοκκίδωσης παράλληλα του οποίου βρέθηκαν στην Κύπρο και την Κύμη της Ιταλίας έχουν προέλευση φοινικική. Δεν είναι όμως ξεκάθαρο αν πρόκειται το περιδέραιο αυτό από το Ιδαίο Άντρο να είναι ένα κρητικό αντίγραφο από τοπικό εργαστήριο ή αν ήταν εισηγμένο από την Φοινίκη. Η χρονολόγηση του ωστόσο, είναι ξεκάθαρη με βάση τα παράλληλα που έχουν εντοπιστεί, γύρω στο 700 π.Χ. Οι επιρροές της Ανατολής στον Ελλαδικό χώρο φαίνεται και από τα κτερίσματα των ταφών από το Λευκαντί. Συγκεκριμένα, τα σκουλαρίκια με κρίκο που φέρουν εξαρτήματα σχηματιζόμενα από σφαιρίδια ή κοκκίδες έχουν έντονες τις Ανατολικές επιρροές τους.

¹⁸⁸ Kurt- Boardman 1994, 67, Μποζάνα –Κούρου 1980, 77

¹⁸⁹ Kurt- Boardman 1994, 68-70

¹⁹⁰ Δεσποίνη 1996, 23, 26

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι η ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας φαίνεται να γίνεται παράλληλα σ' όλη τη Μεσόγειο.

Όσον αφορά τις πρακτικές ταφής που ακολουθούσαν στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τις περιόδους που μελετώνται φαίνεται να παρουσιάζονται κοινά χαρακτηριστικά. Εντύπωση προκαλεί η επαναχρησιμοποίηση νεκροπόλεων από τους πρωιμότερους χρόνους σ' όλη την Μεσόγειο τεκμηριώνοντας έτσι, την συνεχή χρήση τους. Κατά την πρώιμη γεωμετρική εποχή παρατηρείται ευρεία διάδοση ταφικών πρακτικών σ' ολόκληρο το Αιγαίο και αναπτύσσονται κυρίως δυο πρακτικές ενταφιασμού: οι μονές ταφές και η καύση των νεκρών. Σε αντίθεση των πολλαπλών τάφων της προηγούμενης περιόδου παρουσιάζονται στο Αιγαίο οι μεμονωμένες και απλές ταφές. Αξίζει να σημειωθεί το παράδειγμα εξαίρεσης από το νεκροταφείο της Μεσσηνίας στην Κρήτη που διατηρεί την πρακτική των ομαδικών ταφών. Η τεχνοτροπία της κατασκευής των νέων τύπων ταφών επηρεάζεται από πρότυπα μυκηναϊκών ταφών.¹⁹¹

Στην πρώιμη γεωμετρική εποχή, διαπιστώνεται ότι οι ταφές ανδρών και γυναικών βρίσκονταν εντός των ορίων της πόλης και αποτελούσαν μέρος του οικισμού. Από τον 11^ο αιώνα π.Χ οι τάφοι άρχισαν να λαξεύονται σε βραχώδη υψώματα και κατά τον 8^ο αιώνα σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν ενδείξεις κτιστών ταφών. Το σύνηθες ταφικό τελετουργικό για τις γυναικείες ταφές ήταν ο ενταφιασμός. Η καύση εφαρμόζεται σε γυναικείες ταφές, σύμφωνα με τις Ομηρικές αντιλήψεις, σε ελάχιστες περιπτώσεις.¹⁹² Οι εγχυτρισμοί, στα περισσότερα δείγματα χρησιμοποιούνταν για βρεφικές ή νηπιακές ταφές και αν το περιεχόμενό τους ταυτιζόταν με ενήλικα τότε η ταφή ήταν γυναικεία, ιδιαίτερα κατά τη πρώιμη γεωμετρική εποχή.

Στο Αιγαίο η πρακτική της καύσης είχε χρησιμοποιηθεί στους ενήλικες και αποτελεί μια νέα πρακτική. Τα υπολείμματα της καύσης συλλέγονταν σε τεφροδόχα αγγεία και ενταφιάζονταν σε θαλαμοειδείς τάφους ή κιβωτιόσχημους. Τα παιδιά συνηθιζόταν να ενταφιάζονται σε μικρότερους λάκκους χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις καύσης. Τα νεκροταφεία ήταν οργανωμένα περίπου 30 ταφές ή ήταν συστάδες ταφών. Αυτά που χρησιμοποιήθηκαν με μακρά διάρκεια ήταν της Αττικής, του Λευκαντιού, της Αταλάντης, της Κω και της Κρήτης. Καθώς προχωράμε στους αιώνες, οι νεκροπόλεις αρχίζουν και απομακρύνονται από τους οικισμούς και πλέον εντοπίζονται έξω από τα θεωρημένα τείχη.

¹⁹¹ Lemos 2002, 184, 189

¹⁹² Σταμπολίδης 2008, 105-170

Κατά την Γεωμετρική εποχή η κύρια πρακτική ήταν η καύση, ενώ η πρακτική του ενταφιασμού συνεχίζεται να παρατηρείται στην Αθήνα και το 700 π.Χ αρχίζει να εμφανίζεται και στα μέλη της αριστοκρατίας. Η ποικιλομορφία ωστόσο, των νεκρικών πρακτικών είναι διαπιστωμένη. Αναλόγως την περιοχή, τις επιρροές που ασκούνταν σε κάθε πληθυσμό, το οικονομικό τους υπόβαθρο, τα θρησκευτικά τους πιστεύω και τα εθιμοτυπικά της κάθε κοινωνίας ακόμη και των μεταναστευτικών ρευμάτων. Στις Κυκλάδες με την γεωγραφική εγγύτητα παρατηρούνται διαφορετικοί τύποι. Στις βόρειες Κυκλάδες (Τηνος, Ναξος) για παράδειγμα αποκαλύπτονταν μονοί ενταφιασμοί, ενώ στις Νότιες Κυκλάδες η κύρια πρακτική ήταν η καύση.

Κατά την αρχαϊκή εποχή τα νεκροταφεία βρίσκονται εκτός των συνόρων των οικισμών. Οι ταφές με ενταφιασμούς ενηλίκων είναι λιγότερες και ως κύρια πρακτική είχαν την καύση ενηλίκων. Ένας ασυνήθιστος τύπος ταφής ήταν ο ενταφιασμός ενηλίκων σε άτεχνους πίθους. Ο απλός ενταφιασμός που συναντάται περισσότερο, συνήθως, περιείχαν και ξύλινο φέρετρο ή μεταλλικό σπανιότερα. Όσον αφορά την καύση πλέον συναντώνται οι πρωτογενείς καύσεις: ο νεκρός αποτεφρωνόταν στον ίδιο τον τάφο και όχι σε γειτονική πυρά. Εμφάνιση κάνουν οι τύμβοι και οι κτιστοί τάφοι που συνήθως είχαν ως επίστεψη κάποιο είδος σήματος. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι οι κτιστοί τάφοι του 6^{ου} αιώνα ακολουθούσαν την σύγχρονη οικιστική αρχιτεκτονική. Κατά την ύστερη αρχαϊκή εποχή αρχίζουν και εμφανίζονται οι επιτύμβιες στήλες και οι σαρκοφάγοι σε ορισμένες περιοχές.

Όσον αφορά τα εθιμοτυπικά των τελετουργιών η πρόθεση και η εκφορά είναι διαδεδομένη σ'όλο το Αιγαίο. Κατά την γεωμετρική εποχή, αποκαλύπτονται ευρήματα οβολών και κρατευτών που αποδεικνύουν την κοινή πρακτική από τα Ομηρικά έπη των συμποσίων που γίνονται μετά από τον ενταφιασμό των νεκρών. Ήταν πρακτική συνηθισμένη της άρχουσας τάξης κυρίως κατά την Γεωμετρική εποχή έχοντας ως σκοπό την αγαλλίαση και την ευχαρίστηση όχι μόνο των συγγενών του νεκρού αλλά και της ίδιας της ψυχής του. Παραδείγματα νεκρώσιμων συμποσίων είναι διαδεδομένα σ' όλο το Αιγαίο και είναι πρακτική που εφαρμόζεται και σε γυναικείες και σε αντρικές ταφές.¹⁹³ Η πρακτική αυτή φαίνεται να πραγματοποιείται και στην Κύπρο και στην Κρήτη (ταφή της πριγκίπισσας από τη Σαλαμίνα και ο A1/K1 τάφος της Ελεύθερνας).

Ως κοινή πρακτική μπορεί να θεωρηθεί και η νεκρική ενδυμασία των νεκρών γυναικών. Παρόλο που η διατήρηση υφασμάτων από τάφους είναι σπάνια οι μαρτυρίες

¹⁹³ Karageorghis 1967, 44 .

νεκρικών ενδύσεων των γυναικών διαφαίνεται από απεικονίσεις που σώζονται πάνω σε αγγεία. Σε αρκετά αγγεία με θέματα νεκρικά, παρουσιάζονται οι γυναίκες να φορούν υφάσματα με επίρραπτους αρκετές φορές, πολύτιμους λίθους. Θεωρείται ότι οι γυναίκες στολίζονταν με ιδιαίτερη προσοχή και σε παραδείγματα εξεχουσών γυναικών δεν παραλείπονται τα ακριβά, πολύχρωμα και γεμάτα χρυσά επίρραπτα κοσμήματα. Η επιβεβαίωση της ενδυμασίας των νεκρών γυναικών συμπληρώνεται από την εύρεση πολυάριθμων περονών και πορπών ανά τάφο και σε πολλές περιπτώσεις η εύρεση ζωνών που συγκρατούσαν τα ενδύματα αυτά. Η χρήση ζωνών, περονών και πορπών δεν αποτελούν νεκρικά κτερίσματα αφού οι γυναίκες τα φορούσαν στην καθημερινή τους ζωή. Η μαρτυρία μας διασώζεται από τις περιγραφές που κάνει ο Όμηρος για τις ενδυμασίες αλλά και των κοσμημάτων των εν ζωή γυναικών που συμμετάσχουν στα έπη του.

Ένα ακόμη στοιχείο των γυναικείων ταφών είναι ότι θάβονταν αρκετές φορές με τις προίκες τους και τα κειμήλια των οικογενειών τους. Παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την άποψη προέρχονται από τις νεκροπόλεις της Σαλαμίνας, της Ρόδου και της Κρήτης. Εντύπωση προκαλεί το έθιμο ταφής κατά τους γεωμετρικούς χρόνους των γυναικών που βρίσκονταν σε κύηση. Ενώ η πρακτική ταφής των γυναικών ήταν ο απλός ενταφιασμός, αποκαλύπτεται ότι τις έγκυες γυναίκες τις έκαιγαν.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Liston-Papadopoulos 2004, 18-19, Σταμπολίδης 2012, 89-90, 99

4^ο Κεφάλαιο

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναπτύχθηκαν οι επαφές των δυο εξεταζόμενων νησιών, οι αλληλοεπιδράσεις τους αλλά και οι σχέσεις που είχαν αναπτύξει με ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο. Για να μπορέσουν ωστόσο, να βγουν ασφαλή συμπεράσματα για τις γυναικείες ταφές της Ρόδου και της Κρήτης κατά την Γεωμετρική- Αρχαϊκή περίοδο ήταν σκόπιμο στην παρούσα μελέτη να αναλυθούν σημαντικές γυναικείες ταφές των περιόδων που εξετάζονται. Υπήρξε η ανάγκη διερεύνησης του κτερισματικού περιεχομένου των γυναικείων ταφών στον ευρύτερο Αιγαϊακό χώρο. Εκτός από το κτερισματικό περιεχόμενο ήταν αναγκαίο να μελετηθούν οι πρακτικές, οι τύποι των ταφών και τα εθιμοτυπικά που παρατηρήθηκαν σε άλλες γυναικείες ταφές της Μεσογείου. Όλα αυτά θα τεθούν σε έρευνα στο παρόν κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Θα παρουσιαστούν πέντε γυναικείες ταφές με σημαντικό κτερισματικό πλούτο αλλά και σπουδαίες ταφικές πρακτικές. Οι ταφές αυτές είναι: Η γυναικεία ταφή της Σαλαμίνας της Κύπρου, η πλούσια ταφή από την θέση Τούμπα στο Λευκαντί της Εύβοιας, η εύπορη γυναικεία ταφή από την αθηναϊκή αγορά, η γυναικεία ταφή από το Αρχοντικό της Πέλλας και η γυναικεία ταφή της Σίνδου.

4.1 Γυναικείες ταφές της Ανατολικής Μεσογείου.

Η πρώτη γυναικεία ταφή που θα τεθεί σε εξέταση είναι η Πριγκίπισσα της Σαλαμίνας της Κύπρου. Η ταφή ανασκάφηκε το 1956- 1957 έπειτα από την τυχαία ανακάλυψη ενός Αττικού γεωμετρικού κρατήρα σε θαλαμωτό κτιστό τάφο. Εντύπωση προκαλεί η ταφή των νεκρών με συνοδεία αλόγων και αρμάτων που πιθανότερα τελούσαν το εθιμοτυπικό της εκφοράς των νεκρών, όπως μας παρουσιάζονται σε αναπαραστάσεις αγγείων κατά την γεωμετρική εποχή. Η ύπαρξη πλούσιων κτερισμάτων αλλά και η εύρεση αλόγων και αρμάτων οδήγησε τους ερευνητές να ονομάσουν την ταφή βασιλική καθώς, οι τελέσεις αυτές μαρτυρούσαν ταφή ατόμων από την άρχουσα τάξη. Ο Δίκαιος, δημοσίευσε την ταφή το 1963 στο βιβλίο *Archäologischer Anzeiger*. Ο αριθμός των ταφών συνολικά ήταν εννέα και χρονολογούνται από τον 8^ο έως τον 6^ο αιώνα π.Χ. Λόγω του πλούσιου περιεχομένου τους αλλά και των ταφικών πρακτικών, η ταφή διαφοροποιείται από το γειτονικό νεκροταφείο στη θέση Τζιελλάκα, που ήταν κοιμητήριο ανθρώπων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Ορισμένοι τάφοι ήταν τύμβοι, είχαν καλυφθεί από σωρούς με χώματα. Η κατασκευή των ταφών ήταν από διαδρόμους ορθογώνιους, λαξευμένους από φυσικό βράχο, οι τοίχοι ήταν κτισμένοι από ασβεστόλιθους, που καλύπτονταν από επίχρισμα, τα δάπεδα ήταν από λίθινες πλάκες, στις εισόδους υπήρχαν δυο κίονες που φράζονταν από λίθινες πλάκες και οι οροφές ήταν κτιστές από ασβεστόλιθους. Το εθιμοτυπικό της θυσίας των αλόγων που πραγματοποιούσαν την εκφορά των νεκρών γινόταν στους διαδρόμους, μπροστά από τις εισόδους όπου βρέθηκαν και αγγεία κυρίως χρηστικά. Τα ξύλινα μέρη των αρμάτων που αποκαλύπτονται από τα σημάδια που άφησαν στο έδαφος μας δίνουν αρκετές πληροφορίες για τον τύπο των αρμάτων. Τα αναμοχλευμένα χώματα και η εύρεση πρωιμότερων κτερισμάτων σε ανώτερα στρώματα, επιτρέπουν να συμπεράνει κανείς ότι οι δρόμοι καλύπτονταν με χώματα μετά το τέλος κάθε τελετής και κάθε φορά που ολοκληρωνόταν καινούργια ταφή, τα χώματα αφαιρούνταν και προστίθενται ξανά μετά την λήξη της.¹⁹⁵

Το ενδιαφέρον εδώ θα επικεντρωθεί στην ταφή, που έφερε στο φως την πλούσια κτερισμένη γυναίκα, της οποίας η καταγωγή ήταν ελληνική και χρονολογείται το 2^ο μισό του 8^{ου} αιώνα π.Χ. Θεωρείται ελληνικής καταγωγής διότι πραγματοποιήθηκε καύση, εθιμοτυπικό το οποίο δεν ήταν διαδεδομένο στις γυναικείες ταφές της Κύπρου στην υπό μελέτη χρονολογία. Ένα ακόμη στοιχείο που ενισχύει την ελληνικότητά της ήταν τα εισηγμένα κτερίσματα από την Αττική. Όπως διαπιστώνεται φαίνεται να κατάγεται από αριστοκρατική οικογένεια της Αττικής καθώς, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την γυναικεία ταφή της πλούσιας Αθηναίας του 9ου αιώνα π.Χ που θα παρουσιαστεί στην συνέχεια. Η συγκεκριμένη πιθανολογείται να νυμφεύτηκε μέλος βασιλικής οικογένειας της Σαλαμίνας, όπου κι αυτός αποκαλύφθηκε ενταφιασμένος κοντά της.¹⁹⁶ Ο ενταφιασμός στους άντρες της άρχουσας τάξης συνηθιζόταν στην Κύπρο, σε αντίθεση με τις αντρικές ταφές της Ρόδου και της Κρήτης που δέχονταν την καύση ως πρακτική ταφής. Η γυναικεία ταφή προηγήθηκε χρονικά όπως φανερώνουν τα κτερίσματά της, ενώ η ανδρική αποδεικνύεται ότι έγινε υστερόχρονα. Η κατασκευή του τάφου είχε προηγηθεί και των δυο θανόντων, πράγμα που συνηθιζόταν στις βασιλικές οικογένειες της Ανατολής.¹⁹⁷

Ο τάφος ήταν κτιστός με διάδρομο μακρύ, τα οστά της νεκρής βρέθηκαν μέσα σε ορειχάλκινο λέβητα τυλιγμένα σε ύφασμα. Μέσα από τον λέβητα διασώθηκε το περιδέραιο με τις χρυσές και από ορεία κρύσταλλο ψήφους, που αποδεικνύουν την γυναικεία ταυτότητα του περιεχομένου. Η ταφή ακολουθεί τα εθιμοτυπικά που γίνονται γνωστά ήδη από τον

¹⁹⁵ Karageorgis 1967, 10-4, 60-79

¹⁹⁶ Dikaios 1963, 126- 208

¹⁹⁷ Σταμπολίδης 2012, 53

Όμηρο (Ιλιάδα). Αυτά ήταν η πρακτική του περιτυλίγματος των οστών σε ύφασμα και η θυσία των αλόγων που έσερναν τα άρματα για την πραγματοποίηση του εθίμου της εκφοράς της νεκρής. Η άποψη αυτής της πρακτικής εκτός από την φιλολογική πηγή του Ομήρου, επιβεβαιώνεται και από ένα πλακίδιο που βρέθηκε εντός του τάφου με παράσταση πολεμιστή σε άρμα, που μάλλον προέρχονταν από πήλινο ειδώλιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ταφή της έγινε συμφωνά με τα έθιμα της πόλης της και τα εισηγμένα αντικείμενα που την συνόδευαν αποτελούν την προίκα της.¹⁹⁸ Τα εισηγμένα αντικείμενα πρέπει να κατασκευάστηκαν στην Αθήνα το δεύτερο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα π.Χ και θα πρέπει να εισήχθησαν στη Κύπρο πριν από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁹⁹

Ο λέβητας από ορείχαλκο περιείχε τα κομμένα οστά της νεκρής τυλιγμένα σε ύφασμα και εντός του βρέθηκε και το πολύτιμο περιδέραιο από χρυσό και ορεία κρύσταλλο. Εξωτερικά του λέβητα, στον δρόμο, βρέθηκαν θραύσματα από χρυσούς δίσκους, το πλακίδιο με τη παράσταση πολεμιστή πάνω σε άρμα που αποδεικνύει και τον τρόπο εκφοράς της νεκρής, ένας αμφορέας με λευκή γραπτή κεραμική ΙΙΙ τοπικού εργαστήριου, ένας ακόσμητος αμφορέας με κυλινδρικό χείλος, μια πρόχους βαρελόσχημη του λευκού γραπτού τύπου ΙΙΙ, ένα κύπελλο του ίδιου τύπου κεραμικής, μια αρύταινα ως βοηθητικό χρηστικό αγγείο για την πραγματοποίηση της ταφής.²⁰⁰ Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε την τύχη των υπόλοιπων εισηγμένων αττικών κτερισμάτων, καθώς το μουσείο που τα φιλοξενούσε, στην Αμμόχωστο, μετά την Τούρκικη εισβολή συλήθηκε και η τύχη τους αγνοείται.

Από τον Δίκαιο, ανασκαφέα της ταφής αποκαλύπτονται και διασώζονται έως και σήμερα βιβλιογραφικά, τα αττικά εισηγμένα αντικείμενα που ήταν ένας σκύφος της μέσης γεωμετρικής περιόδου, παράλληλοι του οποίου βρέθηκαν στον Κεραμικό και στην Αμαθούντα. Εντοπίστηκαν επίσης, εννέα πινάκια με ομόκεντρα επικαλυπτόμενα ημικύκλια από την Εύβοια. Ένας κρατήρας που χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική εποχή και λόγω της διακόσμησης μαιάνδρου που φέρει, αποκαλύπτει την Αττική του καταγωγή. Παράλληλοι έχουν βρεθεί στον τάφο 13 της Αμαθούντας, από τον τάφο ΝW της Αμαθούντας, στο Κίτιο και στον Κεραμικό.²⁰¹

Άλλο ένα νεκροταφείο, που έφερε στο φως σπουδαίας γυναικεία ταφή ήταν η νεκρόπολη στη θέση Τούμπα στο Λευκαντί της Εύβοιας. Χρονολογικά εντάσσεται στους Ύστερους Γεωμετρικούς χρόνους και είχε βαθύτατες επιρροές από την Αττική, από το Βόρειο Αιγαίο, από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο. Τα χρυσά κοσμήματα ήταν

¹⁹⁸ Dikaios 1963, 134- 160

¹⁹⁹ Dikaios 1963, 204

²⁰⁰ Dikaios 1963, 153-4

κατασκευασμένα σε τοπικό εργαστήριο και ενδέχεται την πρώτη ύλη να την εμπορεύονταν από τον Γαλλικό ποταμό.²⁰² Αποδεικνύοντας για ακόμη μια φορά ότι η Μεσόγειος ήταν ένας δρόμος ένωσης των περιοχών της με ανεπτυγμένες τις εμπορικές και τις πολιτιστικές επαφές τους.²⁰³

Η γυναικεία αυτή ταφή φαίνεται να έγινε την ίδια χρονική στιγμή με την καύση του άντρα της, ο οποίος λόγω των κτερισμάτων που τον συνόδευαν, τον τύπο της ταφής αλλά και των τελετουργικών πρακτικών που δέχτηκε θεωρείται από τους ερευνητές ως τοπικός άρχοντας.²⁰⁴ Οι ερευνητές της ταφής έπρεπε να διαλευκάνουν την συγχρονικότητα της γυναικείας ταφής με αυτή του ανδρός της. Ο θάνατός της θεωρείται είτε συμπτωματικός, εκούσιος ή και ακούσιος. Το ενδεχόμενο της θυσίας ενισχύεται από την εύρεση ενός εγχειριδίου δίπλα στο κεφάλι της.²⁰⁵ Η θανάτωση της επάνω από τον ενταφιασμό του ανδρός της θυμίζει την σφαγή της Πολυξένης στον τάφο του Αχιλλέα.²⁰⁶ Σε αυτό το σημείο μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες επιφανών ανδρών ενδεχομένως να τους συνόδευαν ως είδος θυσίας και αφοσίωσής τους στον θάνατο. Αυτό που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί είναι η αριστοκρατική τους καταγωγή, μάρτυρες ήταν ο κτερισματικός πλούτος που τους συνόδευαν αλλά και οι θυσίες που έγιναν κατά την τελετή της ταφής.

Οι ταφές εντοπίστηκαν σε κτίριο, εκατέρωθεν του οποίου υπήρχαν δύο λακκοειδή ορύγματα. Το εθιμοτυπικό για την καύση των αντρών και των ενταφιασμό των γυναικών διατηρείται σ'αυτή την ταφή σε αντίθεση με την γυναικεία ταφή της Σαλαμίνας που διαπιστώθηκε η καύση. Στο βόρειο κλίτος του κτιρίου βρέθηκαν οι θυσίες τεσσάρων αλόγων, ταφικής πρακτικής όπου έγινε λόγος και παραπάνω. Η γυναικεία αυτή ταφή κτεριζόνταν από δυο χρυσούς δίσκους κυρτού σχήματος, έλασμα μνηοειδούς σχήματος που ήταν τοποθετημένα στο στήθος της γυναίκας ανάμεσα στους χρυσούς δίσκους. Ένα περιδέραιο με περίαπτο που ήταν κατασκευασμένο από χρυσές ψήφους, δυο από φαγεντιανή, μια από ορεία κρύσταλλο και ένα χρυσό κυκλικό περίαπτο. Δυο σπείρες χρυσές που ενδέχεται να χρησιμοποιούνταν ως σκουλαρίκια καθώς δεν συνυπάρχουν ποτέ στο Λευκαντι τέτοιου είδους σπείρες με ενώτια.²⁰⁷ Ένα χρυσό δακτυλίδι, ένα ζεύγος σιδερένιων περονών με λεπτό έλασμα χρυσού, δυο χάλκινες περόνες, μια ακόμη που το μέταλλο της δεν μπορεί να οριστεί,

²⁰² Lemos 2002, 165, Σταμπολίδης 2012, 59

²⁰³ Σταμπολίδης 2003, 74,75

²⁰⁴ Sackett- Hankey- Howell- Jacobsen- Popham 1966 33- 112

²⁰⁵ Popham- Kalligas- Sackett 1993, 21

²⁰⁶ Ευριπίδης, Εκάβη (1-58)

²⁰⁷ Lemos 2003, 188-9, Lemos 2002 , 127- 8

δυο οστέινες κεφαλές περονών και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο ολοκληρώνουν τα κτερίσματα που την συνόδευαν.²⁰⁸

Ένα ακόμη νεκροταφείο που έχει φέρει στο φως γυναικεία ταφή και μάλιστα πλούσια κτερισμένη, είναι η πρωτογεωμετρική-γεωμετρική νεκρόπολη της αθηναϊκής Αγοράς. Οι περισσότερες ταφές σ' αυτό, οργανώνονταν χωρίς περίβολο και αποτελούνταν από ομάδες ταφών τριών ή τεσσάρων. Η γυναικεία ταφή που θα παρουσιαστεί σ' αυτό το σημείο, προέρχεται από ταφή με ταφικό περίβολο και εντοπίστηκε σε λάκκο μέσα σε τεφροδόχο αγγείο και η σπουδαιότητά της δεν βρίσκεται μόνο στον κτερισματικό της πλούτο, αλλά και στα αποτελέσματα που έδειξαν οι οστεολογικές εξετάσεις που απέδειξαν ότι η γυναίκα αυτή ήταν έγκυος, ηλικίας 30-35 ετών και πιθανότατα πέθανε από επιπλοκή της κύησης.²⁰⁹

Η ταφή χρονολογείται το 850 π.Χ, ήταν ένας αβαθής τετράπλευρος λάκκος που δέχτηκε την πυρά και στην ανατολική πλευρά σ' άλλο λάκκο βρέθηκε το τεφροδόχο αγγείο που την περιείχε. Το αγγείο ήταν ένας αμφορέας μεγάλων διαστάσεων και έφερε γεωμετρικά γραμμικά κοσμήματα: μαιάνδρους, επάλληλους ρόμβους, τεθλασμένες γραμμές και επάλληλους κύκλους που εγγράφονται από σταυρό και φαίνεται να παράχθηκε από τοπικό εργαστήριο. Στην Αθήνα κυρίως, χρησιμοποιούνταν αμφορείς ως τεφροδόχα με λαβές στους ώμους για γυναικείες ταφές και για αντρικές ταφές τεφροδόχα με λαβές στην κοιλία.²¹⁰

Τα οστά ζώων βρέθηκαν στο εσωτερικό της ταφής αποδεικνύουν το έθιμο των θυσιών και των νεκρόδειπνων που πρέπει να ακολουθούνται μετά την τελετή. Στο εσωτερικό τη ταφής αποκαλύφθηκε μεγάλης σπουδαιότητας κεραμική αλλά και πολυτελή αντικείμενα. Συγκεκριμένα, ανασύρθηκαν δυο οστέινοι σφραγιδόλιθοι και ένας οστέινος δίσκος. Ο σφραγιδόλιθος ήταν πυραμιδοειδής και ανάλογου σχήματος σφραγιδόλιθοι, από φαγεντιανή έχουν βρεθεί σε τάφο της Ρόδου.²¹¹ Τέτοιου είδους σφραγίδες, από πολύτιμους λίθους όπως είναι το ελεφαντόδοντο, ο στεατίτης και η φαγεντιανή, οφείλονται στην επαφή με την Ανατολή και την Αίγυπτο. Ακόμη, βρέθηκε αμφορέας με λαβές στο λαιμό, το στόμα του οποίου είχε καλυφτεί από μόνωτο κυάθιο. Η ύπαρξή του προκαλεί ερωτήματα και η έρευνά του δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη ώστε να υπάρχουν σαφείς απαντήσεις της ύπαρξής του. Σημαντικό θεωρείται το τεφροδόχο αγγείο που περιείχε την νεκρή γυναίκα καλυπτόταν από μόνωτο κυάθιο. Μια πυξίδα με σφαιρικό σώμα, μια ληκυνθόσχημη οινοχόη, δυο ληκύθια και μια πήλινη κιβωτιόσχημη πυξίδα, που φέρει συμφυή πέντε ωοειδή εξαρτήματα, τα οποία

²⁰⁸ Popham- Kalligas- Sackett 1993, 19-21, Lemos 2002, 104-7, 120, 127-9, 131-2, 167

²⁰⁹ Liston- Papadopoulos 2004, 7- 38

²¹⁰ Κούρου 2011, 189-193

²¹¹ Smithson 1968, 94

ερμηνεύονται ως σιταποθήκες ή ομοιώματα μαστών και αποτελεί το εντυπωσιακότερο εύρημα της ταφής. Το αγγείο αυτό αποδεικνύει την κοινωνική τάξη της νεκρής αλλά και την θηλυκή της ταυτότητα καθώς, τέτοιου είδους αγγεία έχουν βρεθεί μόνο σε γυναικείες ταφές.²¹² Βρέθηκε ακόμη, ένας μεγαλύτερος σιτοβολώνας όμοιος με εκείνους που κοσμούν την πυξίδα. Τα πολυάριθμα θραύσματα αποδεικνύουν την ύπαρξη 20 πυξίδων και οκτώ πήλινων καλαθών διαφορετικών μεγεθών. Τα πολύτιμα αντικείμενα που την συνόδευαν ήταν: ένα περιδέραιο που αποτελείται από 1.100 δισκοειδείς χάντρες από φαγεντιανή, ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων με γεωμετρικά μοτίβα, τρία ταινιωτά δακτυλίδια και τρία άλλα με λεπτό ταινιωτό έλασμα.²¹³

Στο Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού της Πέλλας αποκαλύφθηκαν το 2000-2001 συνολικά 1.001 ταφές, οι 260 ήταν της Γεωμετρικής εποχής, οι 474 ήταν της αρχαϊκής και οι 261 ήταν της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Με γνώμονα τα κτερίσματα αποδεικνύεται η έννοια του “αρχοντικού” όσον αφορά την ποικιλία, την ποιότητα και τον πλούτο των ταφών. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν συστάδες ταφών και χρονολογούνται την γεωμετρική περίοδο, ενώ κατά την αρχαϊκή περίοδο αποκαλύφθηκαν ταφές σε ξύλινες σαρκοφάγους μέσα σε λακκοειδείς τάφους.²¹⁴

Στο εσωτερικό μιας σαρκοφάγου ξύλινης που είχε αποτεθεί σε λακκοειδή μεγάλο τάφο βρέθηκε μια σπουδαία γυναικεία ταφή, συνοδευμένη από μοναδικά κτερίσματα. Η ταφή της χρονολογείται το 540-530 π.Χ και θα ήταν προφανώς μια γυναίκα κύρους της τοπικής αριστοκρατικής Μακεδόνιας, ίσως και ιέρεια. Υπάρχουν στο ίδιο νεκροταφείο κι άλλες τρεις πλούσια κτερισμένες γυναικείες ταφές που φανερώθηκαν σε ταφικές συστάδες με πολεμιστές.²¹⁵

Στο πρόσωπο της έφερε χρυσή μάσκα με πλούσιο διακοσμητικό διάκοσμο από τέσσερις διαφορετικές μήτρες. Εντύπωση προκαλεί ότι στο σημείο των οφθαλμών, η μάσκα διακοσμείται από τετράκτινο άστρο με πλανήτες ανάμεσα. Το κεφάλι της θα στόλιζαν τα διαδήματα που αποκαλύφθηκαν. Το ένα ήταν φτιαγμένο από δέκα ρόκαδες, τρεις μεγάλοι και επτά μικρότεροι που ενδεχομένως στερεώνονταν πάνω στο πέπλο που φορούσε η νεκρή. Το μεγαλύτερο και το μικρότερο διάδημα είχαν παραστάσεις κυνηγιού. Δυο χρυσά ελάσματα με έκτυπη διακόσμηση από σύνθετο φυτικό μοτίβο, τέσσερα χρυσά ελάσματα ακόσμητα και ακανόνιστα ψαλιδισμένα. Πενήντα χρυσές ψήφοι περιδέραιου, ένα περίαπτο χρυσό με

²¹² Kurtz-Boardman 1994, 61

²¹³ Σαραγά 2012, 101-3

²¹⁴ Χρυσοστόμου- Χρυσοστόμου 2001,473

²¹⁵ Ακαμάτη- Ακαμάτης- Χρυσοστόμου- Χρυσοστόμου 2011, 298-230

σφαιρικό σώμα που χωρίζεται με κάθετα στριφτά σύρματα σε οκτώ μηνίσκους. Το χρυσό αυτό περίαπτο με συρματερή φέρεται να μιμείται καρπό ροδιού, σύμβολο ευφορίας αλλά και αναγέννησης.²¹⁶

Ανασύρθηκαν ακόμη, ένα χρυσό δακτυλίδι, δυο ζεύγη περονών με αργυρή συμπαγή βελόνη καλυμμένη με λεπτό χρυσό έλασμα και κεφαλές σφαιρικές μακεδονικού εργαστηρίου και ένα ζεύγος περονών αργυρών, με συμπαγής βελόνα που καταλήγουν σε χυτή κεφαλή που αποτελείται από τέσσερις πλαστικούς δακτύλιους. Οι περόνες αποτελούν ταφικό αποχαιρετιστήριο κτέρισμα σε συνδυασμό με τα πέντε ειδώλια από φαγεντιανή και τα έξι πλαστικά αγγεία από φαγεντιανή, που χρησίμευαν στη μεταφορά αρωματικών ελαίων και ήταν δείγματα της τελετουργίας της ταφής. Παράλληλά τους κτερίσματα έχουν βρεθεί στην Ρόδο. Ανάμεσα στα ειδώλια ξεχωρίζουν η κεφαλή του ποτάμιου θεού Αχελώου και οι τρεις σκαντζόχοιροι συμβολίζουν τη μεταθανάτια ζωή και την αναγέννηση.²¹⁷

Η ταφή περιλαμβάνει ακόμη, δεκατέσσερις ομφαλωτές φιάλες με ημισφαιρικό σώμα και οριζόντιο χείλος που ήταν απαραίτητες για της χόες. Ήταν επίσης, σκεύη του μεταθανάτιου συμποσίου, όπως και οι χάλκινοι σφυρήλατοι λέβητες. Τα πήλινα αγγεία που την συνόδευαν ήταν τρία: μια πυξίδα με πώμα για την φύλαξη προσωπικών αντικειμένων, μια ραμφόστομη πρόχους και μια αττική μελανόμορφη κύλικα- σκύφος. Ένα ομοίωμα τετράτροχης άμαξας από σίδηρο, που παρουσίαζαν τον τρόπο της εκφοράς της νεκρής. Σημαντικό σ'αυτο το σημείο είναι το γεγονός ότι σε ανδρικές ταφές αποκαλύπτονται άμαξες δίτροχες ενώ στις γυναικείες ταφές τετράτροχες.²¹⁸ Ένα ομοίωμα τριποδικού τραπεζιού από σίδηρο και ένα ομοίωμα καθίσματος. Όλα τα παραπάνω ομοιώματα αποδεικνύουν την τελετουργία της εναπόθεσης της νεκρής, συμβολίζοντας την εκφορά της και το νεκρόδειπνο που ακολουθούσε μετά την τελετή. Σπουδαίας σημασίας είναι και τα πέντε πλαστικά ειδώλια όρθιων γυναικών και μια ένθρονης, τα τέσσερα ειδώλια ένθρονων γυναικών που κρατούν περιστέρι και οκτώ ένθρονων γυναικών με τα χέρια τοποθετημένα στα γόνατα. Όλα τα ειδώλια έχουν ανατολικές επιρροές και έτσι ενισχύεται η άποψη των συνδυαστικών κρίκων της Μεσογείου. Τέλος, βρέθηκαν και άλλες εννέα θεότητες, όπως αποδεικνύεται από τον πόλο της κεφαλής.²¹⁹

²¹⁶ Χρυσοστόμου- Χρυσοστόμου 2003β, 85 κ.ε, Ακαμάτη- Ακαμάτης- Χρυσοστόμου- Χρυσοστόμου 2011, 309, Χρυσοστόμου- Χρυσοστόμου 2005, 443

²¹⁷ Τριανταφυλλίδης 2007, 206-8

²¹⁸ Χρυσοστόμου 2009, 115-124, Ιγνατιάδου 2012, 398

²¹⁹ Ακαμάτη- Ακαμάτης- Χρυσοστόμου- Χρυσοστόμου 2011, 313, 358-359 βλ.κ. Χρυσοστόμου- Χρυσοστόμου 2012, 375- 387

Το 1980-1982 ανακαλύφθηκαν στην Σίνδο, 121 τάφοι που χρονολογούνται την αρχαϊκή περίοδο (6^ο-5^ο αιώνα π.Χ). Οι τάφοι είχαν απλή κατασκευή, το περιεχόμενο τους ωστόσο, ερχόταν σ' αντιπαράθεση με το πλούσιο και μοναδικό κτερισματικό τους περιεχόμενο. Εδώ θα παρουσιαστεί η γυναικεία ταφή που χρονολογείται στο 510-500 π.Χ η οποία βρέθηκε σ' ένα κιβωτιόσχημο τάφο, κατασκευασμένο από έξι λαξευμένες λίθινες πλάκες.²²⁰

Η ταφική τελετουργία συνδέεται άμεσα με τον κτερισματικό της διάκοσμο. Η χρυσή προσωπίδα φαίνεται να αφαιρέθηκε από την νεκρή πριν κλειστεί ο τάφος. Αυτό προκύπτει από την καλή της διατήρηση, στην όχι δηλαδή διαβρωμένη όψη της και στην εύρεσή της στα ανατολικά του κεφαλιού της. Στα πόδια της φόρεσαν νεκρικά σανδάλια με αργυρά επίχρυσα πέλματα. Είναι το πρώτο παράδειγμα γυναικείας ταφής στην παρούσα μελέτη που εντοπίζεται γυναικεία ταφή με υποδήματα. Ήταν πιθανόν δερμάτινα, με αργυρά επίχρυσα πέλματα και ήταν αδύνατο να χρησιμοποιήθηκαν εν ζωή της νεκρής. Τα νεκρικά σανδάλια αποτελούν εθιμοτυπικό της Μακεδονίας, κυρίως σε ιερατικές ταφές.²²¹ Επιπλέον, τα αγγεία που παρέχονται στην ταφή, αποδεικνύουν την τελετουργική τους χρήση. Λόγω του σχήματος και του υλικού η αργυρή ομφαλωτή φιάλη είναι τελετουργικό κτέρισμα που περιέχεται σε πλούσιες ταφές, εξεχουσών προσωπικοτήτων και σπανιότερα στην θέση αυτών να υπάρχει ένας κάνθαρος ή ένα αργυρό ποτήρι.

Η ταφή αυτή επιλέχθηκε να τοποθετηθεί στην παρούσα μελέτη όχι τόσο για την ιερατική ιδιότητα της νεκρής αλλά γιατί αποτελεί το πλουσιότερο και καλύτερης ποιότητας σύνολο κοσμημάτων του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Τα κοσμήματα, η τεχνική και οι απεικονίσεις έχουν παράλληλα παραδείγματα σε ταφές της Ρόδου και της Κρήτης αποκαλύπτοντας έτσι τις σχέσεις των τεχνιτών του Αιγαίου, την εμπορευματοποίηση των προϊόντων αλλά και τα μεταναστευτικά ρεύματα πληθυσμών. Συγκεκριμένα, η χρυσή προσωπίδα αποτελεί σπάνιο εύρημα του 6^{ου} αιώνα π.Χ και συναντάται σε λίγες ταφές στα νεκροταφεία της Σίνδου, Αρχοντικού και Trebenischte.²²² Ανασύρθηκαν ακόμη, τρεις χρυσές ταινίες και εννέα ζεύγη τριγωνικών ελασμάτων που πιθανότατα ανήκουν στην κόσμηση ενός ενδύματος που κάλυπτε το σώμα της νεκρής και έκλεινε στην μέση της από την χρήση διπλής περόνης. Η διπλή περόνη απαντάται και σε ανδρικές και σε γυναικείες ταφές.

²²⁰ ΑΔ 35 (1980) 1988, Β2, 368.

²²¹ Δεσποίνη 1998, 75-6

²²² Ιγνατιάδου 2012, 390

Ακόμη, εντοπίστηκαν δύο χρυσές περόνες με διπλή κεφαλή και συμπαγή βελόνη που στερέωναν το ένδυμα της νεκρής. Ήταν ένα δωρικό πέπλο, από ορθογώνιο βαρύ υφαντό που καρφίτσωνόταν στους ώμους και ζωνόταν στην μέση της.²²³ Στα αυτιά της φορούσε ζεύγος από χρυσά ενώτια, διακοσμημένα από άνθος, που ήταν διακοσμητικό μοτίβο και σε άλλα κοσμήματα του ίδιου τάφου αλλά αποτελεί επίσης και μοτίβο της αρχαϊκής τέχνης. Δυο κρυστάλλινα περιάπτα από ορεία κρύσταλλο, χρυσό και άργυρο. Ένα περιδέραιο που αποτελείται από επτά αμφικωνικές ψήφους που καταλήγουν σε άνθη με αιχμηρά πέταλα και εικονογραφείται στο κεντρικό περιάπτο του περιδέραιου ένα αγγείο αμφικωνικό στο κέντρο του. Άλλο ένα περιδέραιο χρυσό με αμφικωνικές ψήφους τριών ειδών με δυο απεικονίσεις ροδιών, που συναντώνται συχνά σε απεικονίσεις χρυσών κοσμημάτων στο Αιγαίο. Δύο χρυσά περιδέραια το ένα με συσπειρωμένο σύρμα και το άλλο με πλεκτή αλυσίδα. Δυο τοξωτές πόρπες με αργυρή βελόνη που πιθανόν στερέωναν το κόσμημα με τα πλακίδια που φέρουν κοκιάσχημα περιάπτα. Επιπροσθέτως, ανακαλύφθηκαν δυο ψέλια, ένα χρυσό δακτυλίδι, δυο μεταλλικές οφθαλμωτές χάνδρες από αργυρό και χρυσό. Ένα μπρούτζινο εξάλειπτρο που είχε λειτουργική χρήση, δέκα ακόμη μπρούτζινες φιάλες ομφαλωτές και μια αργυρή που όπως προαναφέρθηκε είναι σπονδικό σκεύος.²²⁴ Ένας μπρούτζινος λέβητας που από μέσα του ανασύρθηκε μια πήλινη μελανόμορφη υδρία. Τέσσερα γυάλινα αγγεία, οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και αποτελούν τα μυροδοχεία της εποχής. Τέλος, αποκαλύφθηκαν και ομοιώματα σιδερένιων επίπλων μια καρέκλα και ένα τριποδικό τραπέζι.²²⁵

Συνοψίζοντας τα συμποτικά αγγεία της ταφής ήταν η ομφαλωτή φιάλη, η αττική μελανόμορφη κύλικα του τύπου Droop, ο μπρούτζινος αρυτήρας, η αττική μελανόμορφη κύλικα-σκύφος. Το σιδερένιο ομοίωμα του τετράτροχου άρματος, που φανερώνεται εντός γυναικείων ταφών, δυο κρατευτές σιδερένιοι, ευθύγραμμα σιδερένια στελέχη, ένα κυρτό και τρία μαχαίρια. Οι απαραίτητες σπονδές έγιναν με την μπρούτζινη ομφαλωτή φιάλη και όσον αφορά την κύλικα δεν μπορεί να οριστεί με βεβαιότητα η χρήση της.

²²³ Δεσποίνη 1996, 173

²²⁴ Δεσποίνη 2011, 339-340

²²⁵ Ιγνατιάδου 2012, 401- 411

5^ο Κεφάλαιο

Πριν παρουσιαστούν τα έθιμα, οι πρακτικές και οι γυναικείοι δείκτες των ταφών της Ρόδου και της Κρήτης, ήταν σκόπιμο να αναφερθεί σύντομα η θέση των γυναικών στις περιόδους που εξετάζονται. Για να κατανοηθεί ο τρόπος φροντίδας των νεκρών γυναικών, έπρεπε να εξεταστεί η ζωή τους και η θέση τους στην αρχαία Ελλάδα κατά την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο.

5.1 Γενικά συμπεράσματα.

Μέσα από τις ταφές αποδεικνύεται η ανταλλαγή των αριστοκρατικών γυναικών σε άλλες Ελληνικές πόλεις ως τμήμα της εξωτερικής πολιτικής. Στην παρούσα μελέτη αποδεικνύεται αυτό με την Αθηναία Αριστοκράτισσα που βρέθηκε θαμμένη στη Σαλαμίνα της Κύπρου. Με την ανταλλαγή καθιερώθηκε το δίκτυο κοινωνικών και συγγενικών σχέσεων των πόλεων. Οι γυναίκες της Κρήτης και της Σπάρτης φαίνεται εκτός από προίκα να κατέχουν και εκτάσεις γης. Αυτό αποδεικνύεται από τον Νόμο της Γόρτυνας που ανάγεται στον 5^ο αιώνα π.Χ και αποκαλύπτει ότι οι γυναίκες κατείχαν περιουσία, την διαχειρίζονταν και κληρονομούσαν γη. Δεν είναι λίγες οι φορές που ήρθαν στο φως γυναικείες ταφές συνοδευμένες με κτερίσματα της προίκας τους ή και με τα οικογενειακά τους κειμήλια.

Οι γυναίκες είχαν πρωταρχικό ρόλο στον "οίκο" τους, ήταν υπεύθυνες για όλες τις οικιακές εργασίες του νοικοκυριού και αυτό διαφαίνεται και μέσω των Ομηρικών επών. Σε αντιπαράθεση των Ομηρικών επών που οι γυναίκες είχαν ενεργό ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας και σημαντικό ρόλο στην κοινωνία, έρχεται ο ποιητής Ησίοδος να κατάταξη το γυναικείο φύλο σε ένα κατώτερο κοινωνικό στρώμα. Φαίνεται να αποδίδει την ύπαρξη τους ως τιμωρία των αντρών.²²⁶ Η θεωρία αυτή θέσπιζε ότι δημιουργήθηκαν για να τους αποδυναμώσουν τους άντρες και ότι η γυναικεία αξία έγκειται μόνο στον ρόλο τους ως μητέρες και τροφοί.²²⁷ Οι μετέπειτα έρευνες για το μισογυνισμός του Ησίοδου έχουν ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της μη αριστοκρατικής καταγωγής του.²²⁸

Παρατηρώντας και μελετώντας τις γυναικείες ταφές των περιόδων δεν μπορώ να υποστηρίξω ότι γύρω από τις γυναίκες της αρχαιότητας υπήρχε μόνο το κλίμα του υποβιβασμού και της παραγκώνισης τους. Αν ίσχυε μόνο αυτή η θεωρία τότε οι ταφές τους

²²⁶ Ησίοδος, Θεογονία (1- 1022)

²²⁷ Ησίοδος, Θεογονία (404- 452)

²²⁸ Fantham 2011, 26- 80

δεν θα κτερίζονταν, δεν θα ήταν κυρίαρχες για την φροντίδα του οίκου τους, δεν θα τους απέδιδαν τιμές, δεν θα έπαιρναν σημαντικό ρόλο στις νεκρικές τελετές, δεν θα είχαν ιερατικούς ρόλους και δεν θα τίμονταν ως θεότητες. Ως γενικό συμπέρασμα λοιπόν, θεωρείται ότι κανόνας δεν αποτελεί ο υποσκελισμός τους στις κοινωνίες της αρχαιότητας, αλλά δεν μπορεί να απορριφθούν και οι ενδείξεις εκείνες του υποβιβασμού τους. Ωστόσο, πρέπει να εξεταστούν και οι εκτιμήσεις των θέσεών τους στις κοινωνίες με βάση τον τόπο καταγωγής τους. Διαφορετικό ρόλο είχαν οι γυναίκες της Κρήτης, της Ρόδου, της Σπάρτης και του Λευκαντιού. Οι γυναίκες για παράδειγμα, της Κρήτης από την μινωική εποχή κατείχαν υψηλές θέσεις στην κοινωνία και στις θρησκευτικές τελετουργίες. Όμως δεν μπορεί να παραβλεφθούν και τα παραδείγματα γυναικών που θυσιάζονταν προς τιμή των επιφανών αντρών τους. Δεν έχει αποδειχθεί με βεβαιότητα αν οι θάνατοι γυναικών σε συνάρτηση χρονική με τους άντρες τους γινόταν συμπτωματικά, εκούσια ή ακούσια. Αυτές όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις δέχονταν τιμές, κτερισματικό πλούτο και μετέπειτα δοξασίες από την κοινωνία. Όπως για παράδειγμα, η γυναικεία ταφή από το Λευκαντί που εντοπίστηκε σε άμεση χρονική συνάρτηση με την καύση του επιφανούς άντρα της. Από την άλλη πλευρά, το παράδειγμα από την πυρά 4Α της Ελεύθερνας αποκαλύπτουν γυναίκες που βρέθηκαν ακτέριστες και άκαυτες πάνω στην πυρά πολεμιστή.²²⁹

²²⁹ Σταμπολίδης 2008, 132

5.2 Τελικά συμπεράσματα.

Τα έθιμα ταφής της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής που μελετώνται, χαρακτηρίζονται από ποικιλία ως προς τους τύπους των ταφικών αποθέσεων και ως προς την ποικιλομορφία του κτερισματικού πλούτου. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η ταφές βρέθηκαν ακτέριστες, όχι όμως από ενδείξεις σύλησης αλλά από την "ελαστικότητα" αν μπορεί να χαρακτηρίσει κανείς του κτερισμού. Αλλά και στους κτεριμένους τάφους η ποικιλία που φανερώνουν οι τύποι και ο συνδυασμός των κτερισμάτων είναι ανεξάντλητος. Διαφορετικότητα, αρκετές φορές παρατηρείται στον τρόπο αλλά και στη θέση που τοποθετούνταν οι προσφορές, έξω από τον τάφο, τριγύρω ή πάνω απ' το σκελετό, γύρω από το τεφροδόχο ή και μέσα σ' αυτό, στα νεκρόδειπνα και κάποιες φορές υπάρχουν ενδείξεις θραύσης των αγγείων.

Οι άνθρωποι που ζούσαν κατά την Γεωμετρική και την Αρχαϊκή εποχή θεωρούσαν ιερούς τους νεκρούς τους και γι' αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις τους τιμούσαν με μεγαλοπρεπείς τελετές γιατί αλλιώς οι ψυχές δεν θα γίνονταν δεκτές στα Ηλύσια πεδία. Οι συγγενείς των νεκρών ανεξαρτήτου φύλου και ηλικίας είχαν καθήκον απέναντι στο νόμο αλλά και για τη Νέμεσις του νεκρού να τον φροντίσουν και να τον θάψουν όπως προβλεπόταν. Ως προς το ερώτημα, αν οι γυναίκες απολάμβαναν τιμές για την μετάβασή τους στον Κάτω Κόσμο υποστηρίζω ότι οι οικείοι φρόντιζαν τις νεκρές γυναίκες έτσι ώστε οι ψυχές τους να έβρισκαν ηρεμία και γαλήνη στη μεταθανάτια ζωή τους. Συνήθως, άταφη έμεναν οι προδότες της πατρίδας, οι λιποτάκτες και οι αυτόχειρες. Ίσως ακτέριστες αλλά όχι άταφες εντοπίζονται οι γυναίκες κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και οι δούλες. Επίσης, υπάρχει και η υποψία ότι οι εταίρες των επιφανών αντρών μπορεί να θυσιάζονταν προς τιμήν τους αλλά κτερίζονταν και τιμώνται όπως οι επιφανείς άντρες που συνόδευαν στον Κάτω Κόσμο.

Για το νησί της Ρόδου μελετήθηκαν τα Αρχαιολογικά Δελτία, η Αρχαιολογική Εφημερίδα και το Clara Rhodes, βρέθηκαν 10 νεκροταφεία Γεωμετρικών και Αρχαϊκών χρόνων, όπου 10 θέσεις έδωσαν ενδείξεις γυναικείων ταφών και ταυτοποιήθηκαν 64 ταφές γυναικών. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο είδος ταφής αποκλειστικός για τις γυναίκες. Σχεδόν σε όλα τα είδη τάφων έχουν αποκαλυφθεί γυναικείοι δείκτες, εκτός από τους λαξευτούς τάφους της Ρόδου που δεν έδωσαν ξεκάθαρους δείκτες για να γίνει η ταυτοποίηση των φύλων των ενταφιασμένων. Στις περιπτώσεις των εγχυτρισμών που το περιεχόμενό τους ανήκε σε ενήλικα και όχι σε παιδιά όπως συνηθιζόταν, θεωρείται ως επί το πλείστον γυναικείο. Όπως φαίνεται από την πιθοταφή LXXIX (A.K: 45) που ήρθε στο φως το 1925, βρέθηκε

γυναίκειος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση και αποτελεί το μεγαλύτερο πύθιο σε μέγεθος που εντοπίστηκε στη νεκρόπολη της Ιαλυσού. Δεν γίνεται όμως γνωστός ο ακριβής αριθμός των νεκρών του περιεχομένου του.

Το οικόπεδο Λαγού, αποκάλυψε τις περισσότερες γυναικείες ταφές που δέχονταν το έθιμο της καύσης (Α.Κ: 25-39). Ο τύπος των ταφών ήταν κιβωτιόσχημος και ήταν χώροι αποτέφρωσης σε λάκκους- ορύγματα και έτσι προκύπτουν οι πρωτογενείς καύσεις που γίνονται γνωστές ήδη στην Ρόδο από τον 8^ο αιώνα π.Χ. Τρεις καύσεις από την ανασκαφή του 1948, στη Μονόλιθο (Α.Κ: 1), που χρονολογούνται την Γεωμετρική εποχή, άλλες πέντε από το οικόπεδο Δρακίδη (Α.Κ: 13-17) οι VII, VIII, XIII, XIX και XIII, επτά από το οικόπεδο Κουκιά (Α.Κ: 18- 24) οι XXXIII, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI και XLII και τέσσερις από το οικόπεδο Τσαμπίκου (Α.Κ: 40-44) οι LV, LVI, LVIII και LXII. Από τη νεκρόπολη της Καμίρου δεν διαπιστώθηκαν καύσεις που να μπορούν να ταυτοποιηθούν με γυναικείο περιεχόμενο καθώς οι δείκτες δεν ήταν ξεκάθαροι.

Απ' ότι παρατηρήθηκε από τη μελέτη στο οικόπεδο Λαγού φαίνεται να υπάρχουν οι περισσότερες καύσεις με γυναικείους δείκτες. Μία διαπίστωση, η οποία δεν μπορεί να ειπωθεί με απόλυτη σιγουριά, εφόσον απουσιάζουν οι οστεολογικές εξετάσεις, που μπορούν να επιβεβαιώσουν την άποψη αυτή, είναι ότι το οικόπεδο αυτό συνειδητά μπορεί να συγκέντρωνε τις καύσεις νεκρών γυναικών. Συγκεκριμένα αποτελεί το δυτικότερο κομμάτι του νεκροταφείου της Ιαλυσού. Το ίδιο συμβαίνει και με το νεκροταφείο της Καμίρου, οι περισσότεροι γυναικείοι δείκτες βρίσκονται στο βόριο-δυτικό μέρος του νεκροταφείου, στο οικόπεδο Λαγκόνη.

Λαξευτοί τάφοι διαπιστώνονται στην Νοτιοδυτική Ακρόπολη της Ρόδου, στην Κυμισάλα και στα Σιανά ένας λαξευτός ελικοειδής αλλά το περιεχόμενο των ταφών χαρακτηρίζεται αδιευκρίνιστο. Στο οικόπεδο και Κεχράκη εντοπίζεται θαλαμοειδής τάφος με μικρό διάδρομο που το περιεχόμενο του θεωρήθηκε γυναικείο. Στο Παραδείσι, στο οικόπεδο Τσαμπικάκη αποκαλύφθηκαν 6 κιβωτιόσχημοι τάφοι από τους οποίους ο 1,2 και 4 (Α.Κ: 2-4) έδωσαν γυναικείους δείκτες. Από το οικόπεδο Ανώματος γίνεται γνωστός μόνο ο αριθμός των κιβωτιόσχημων ταφών που βρέθηκαν. Από τους 15 τάφους δεν έγινε καμία ταυτοποίηση δεικτών καθώς οι ταφές παραμένουν αδημοσίευτες.

Οι κύριοι τύποι ταφών στη Ρόδο που αποκάλυψαν γυναικείες ταφές είναι: 1 πυρά από την Μονόλιθο, 21 χώρους αποτέφρωσης σε λάκκους- ορύγματα (πρωτογενείς καύσεις), 15 κιβωτιόσχημοι τάφοι, 1 θαλαμοειδής, 7 κτιστοί, 6 απλές ταφές που εντοπίστηκαν με διατηρημένη οροφή, 7 απλές ταφές που βρέθηκαν με κατεστραμμένη την οροφή και 4 απλές

ταφές με επίπεδη οροφή. Εκτός από τις καύσεις μέσα στους παραπάνω τύπους ταφών, αποδείχθηκε γυναικεία ύπαρξη μέσα σε εγχυτρισμό (Α.Κ: 45) και σε μία σαρκοφάγο (Α.Κ: 12). Οι απλές ταφές σε αβαθή λάκκο ήταν συχνές και οι περισσότερες ακτέριστες που έχουν βρεθεί πιθανολογείται να ανήκουν σε γυναίκες και προσανατολίζονταν ως επί το πλείστον από τον Β-Ν. Για παράδειγμα η ταφή CLII (Α.Κ: 51), του οικοπέδου Τσαμπίκου, περιείχε μάλλον το σκελετό γυναίκας με την απουσία κτερισμάτων. Ο τάφος CLIII (Α.Κ: 51), στο οικόπεδο Αμπέλλας από την άλλη περιείχε γυναικεία ταφή με πλούσια κτέριση. Συνολικά βρέθηκαν 17 απλές ταφές που στο εσωτερικό τους περιείχαν αποθέσεις των νεκρικών σωμάτων των γυναικών χωρίς να δέχονται το έθιμο της καύσης (Α.Κ: 46- 62). Τέλος, βρέθηκαν και αρχιτεκτονικά λείψανα σε μορφές κτηρίων που περιείχαν γυναικείες ταφές (Α.Κ: 6- 12).

Στην Κρήτη εντοπίζονται οι ακόλουθοι τύποι γυναικείων ταφών: οι λαξευτοί, οι θολωτοί, οι θαλαμοειδείς, οι κιβωτιόσχημοι, οι κτιστοί και υπάρχουν δύο θέσεις οι οποίες δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί ο τύπος τους. Όλοι αυτοί οι τύποι τάφων χρησιμοποιούνταν και σε γυναικείες και σε αντρικές ταφές και όπως παρατηρείται δεν αποκαλύπτεται ούτε στην Κρήτη κάποιο είδος ταφής αποκλειστικός για τις γυναίκες στις υπό μελέτη χρονικές περιόδους. Το κάθε νεκροταφείο είχε δική του εφαρμοσμένη πρακτική για το κάθε ηλικιακό σύνολο αλλά και φύλο. Κάτι το οποίο δεν προέκυψε από την έρευνα στο νησί της Ρόδου σ' αυτές τις περιόδους είναι οι οικογενειακοί τάφοι που σε αντίθεση με την Κρήτη υπάρχουν περιπτώσεις τέτοιων ταφών κυρίως στην Γεωμετρική περίοδο. Συγκεκριμένα, οι τύποι ταφών στην Κρήτη που ανέδειξαν γυναικείες ταφές είναι 18 θαλαμοειδείς, 11 θολωτοί, 2 νεκρικές πυρές, 1 απλή, 1 αβαθής λακκοειδής, 1 κιβωτιόσχημος και 2 κτίρια.

Συγκεκριμένα, για το νησί της Κρήτης μελετήθηκαν τα Αρχαιολογικά Δελτία, τα Κρητικά Χρονικά, τα τεύχη της Αρχαιολογικής Εφημερίδας, τα Διεθνή Κρητολογικά Συνεδρία και το Αρχαιολογικό Έργο της Κρήτης. Ερευνήθηκαν 23 νεκροταφεία Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου όπου έδωσαν 35 θέσεις από τις οποίες ταυτοποιήθηκαν 54 γυναικείες ταφές.

Το βασικό εμπόδιο που αντιμετωπίστηκε στην μελέτη της Κρήτης ήταν η ανάλυση των τεφροδόχων αγγείων και των εγχυτρισμών. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται 37 τεφροδόχα από τα οποία δίνεται ελάχιστος αριθμός για γυναικείες καύσεις. Συγκεκριμένα, δόθηκε ως ελάχιστος αριθμός οι 15 ταυτοποιημένες καύσεις γυναικών διότι στο νεκροταφείο Αμπελόκηποι- Τεκές, τα 20 τεφροδόχα που αποκάλυψε ο θαλαμωτός τάφος (Α.Κ: 70) δεν

αναλύονται μεμονωμένα, δημοσιεύονται μαζικά δίνοντας κάποιους γυναικείους δείκτες (χάλκινες και χρυσές περόνες), το ίδιο συμβαίνει και με τον θαλαμωτό τάφο του ίδιου νεκροταφείου (Α.Κ: 69) που αποκάλυψε 3 τεφροδόχα και έδωσαν γυναικείους δείκτες (θήλαστρο, πυξίδα, την χρυσή ψήφο και την ψήφο της ορείας κρυστάλλου) και από την απλή ταφή του ίδιου νεκροταφείου (Α.Κ: 71) που περιελάμβανε 2 τεφροδόχα με γυναικείους δείκτες (τις χρυσές ψήφους, την αργυρή περόνη, την χάλκινη περόνη, τις πυξίδες και το περίαπτο από χαλκό). Επιπροσθέτως, το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζεται και με τους εγχυτρισμούς. Μελετήθηκαν πάνω από 15 εγχυτρισμοί αλλά θα ταυτοποιηθούν τρεις ως γυναικείου (Α.Κ: 71, 72, 89). Στις ταφές λοιπόν, που δεν διευκρινίζεται ο αριθμός των νεκρών και δεν δημοσιεύονται μεμονωμένα, αλλά προκύπτουν θηλυκοί δείκτες υπολογίστηκαν ως ελάχιστος αριθμός μία γυναικεία ταφή. Το ίδιο συμβαίνει και με την μελέτη της Ρόδου όπου ο αριθμός των νεκρών δεν αναφέρεται στις δημοσιεύσεις αλλά προκύπτουν θηλυκοί δείκτες.

Ο συνολικός αριθμός των γυναικείων που ταυτοποιήθηκαν στην έρευνα της Ρόδου και της Κρήτης είναι 118. Δεν μπορεί ωστόσο, να είναι ο ακριβής αριθμός αν συμπεριλάβουμε τα ενδεχόμενα των πολλαπλών καύσεων, την εναπόθεση σε εγχυτρισμούς πάνω του ενούς ατόμου και την χρησιμοποίηση του ίδιου τάφου για πολλαπλές ταφικές εναποθέσεις. Επίσης, των αδημοσίευτων ταφικών συνόλων των συλήσεων αλλά και των φθορών από φυσικές καταστροφές. Είναι ελάχιστες οι φορές που αναφέρονται οι δημοσιεύσεις στον ακριβή αριθμό των νεκρών ανά τάφο. Αυτό όμως, είναι απολύτως φυσιολογικό αν συμπεριλάβει κάποιες τις συλήσεις των ταφικών μνημείων, τις ταφές που βρέθηκαν ακτέριστες, τις αναμοχλεύσεις το χωμάτων από τα ζώα και από τα υδάτινα ρεύματα, από την μετατόπιση των χρωμάτων από φυσικά αίτια και από την κακή διατήρηση λόγω της έκθεσης τους στα καιρικά φαινόμενα. Επίσης, ένας ανασταλτικός παράγοντας για την έρευνα υπήρξε η απουσία οστεολογικών μελετών.

Στηριζόμενη στο ότι κάθε νεκροταφείο είχε δική του εφαρμοσμένη πρακτική για το κάθε ηλικιακό σύνολο αλλά και φύλο από το γεωμετρικό νεκροταφείο της Έλτινας προκύπτει ότι οι καύσεις των γυναικών δεν συνηθίζονταν. Μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις όπως το τεφροδόχο Α4 από τον τάφο 6 και της καύσης από τον τάφο 16 που ενδεχομένως να περιείχαν γυναίκες, λόγω των θηλυκών δεικτών που τις συνόδευαν (Α.Κ: 77, 85). Οι θολωτές ταφές φαίνεται να ανήκουν αποκλειστικά σε γυναίκες και παιδιά καθώς δεν έχουν βρεθεί ανδρικοί δείκτες στο εσωτερικό τους (Α.Κ: 72,79,80,81). Οι εγχυτρισμοί επίσης, αν άνηκαν

σε ενήλικα φαίνεται το περιεχόμενό τους να ήταν γυναικείο. Το ίδιο συμβαίνει και στο Γεωμετρικό- Αρχαϊκό νεκροταφείο της της Ελεύθερνας (Α.Κ: 71, 72, 89).

Οι κτιστοί τάφοι φαίνεται να διατηρούν μια μακρά σχέση με το παρελθόν τους κυρίως από την Μυκηναϊκή εποχή και επαναχρησιμοποιούνται στην γεωμετρική εποχή, κυρίως ως οικογενειακοί τάφοι (Α.Κ: 93, 94, 95). Δεν έχουν λείψει ωστόσο, οι γυναικείες καύσεις σε νεκρικές πυρές, όπως έχει δημοσιευτεί από τον Ν. Σταμπολίδη η ονομαζόμενη "ομηρική" πυρά (Α.Κ: 97). Επίσης, στο ίδιο νεκροταφείο υπάρχει και η περίπτωση άκαυτων γυναικείων σκελετών πάνω σε νεκρικές πυρές, η 4Λ (Α.Κ: 98). Πιθανότατα πρόκειται για θυσίες γυναικών ως εκούσια ή και ακούσια προσφορά τους σε νεκρούς ήρωες ή πολεμιστές, αυτή η άποψη ενισχύεται από την στάση των σωμάτων τους αλλά και από το γεγονός ότι βρέθηκαν ακτέριστες.²³⁰

Οι γυναίκες στην Κρήτη δέχονταν συχνά την πρακτική της καύσης όπως και στη Ρόδο, διότι τα ομηρικά έπη φαίνεται να επηρεάζουν τους κρήτες και τους ρόδιους άμεσα. Από την μινωική κοινωνία και την μινωική θρησκεία φαίνεται ότι οι γυναίκες είχαν σπουδαίες θέσεις και ρόλους σε θρησκευτικές τελετές. Αυτό οφείλεται στην ιδιότητά τους ως μητέρες, ιεροποιούνταν και λατρεύονταν σ' αρκετές περιπτώσεις ως θεότητες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες γυναικείες θεότητες προέρχονται από την νησί της Κρήτης και έπειτα εξαπλώνονται και λατρεύονται στο υπόλοιπο Αιγαίο.

Πιθοταφές εντοπίστηκαν στην Έλτυνα, στους Αμπελόκηπους- Τεκέ, στην Κρυά Σητείας, στην Απτέρα ή Απτάρα, από στο Μεσελέροι της Ιεράπετρας, στη Φαλάσαρνα και στο Καστέλο Βαρυπέτρου. Ταυτοποιήθηκαν ως γυναικείοι εγχυτρισμοί οι πίθοι στο νεκροταφείο του Άμπελόκηπου-Τεκέ (Α.Κ: 71), της Έλτυνας (Α.Κ: 72) και στο νεκροταφείο της Φαλάσαρνας (Α.Κ: 89) καθώς το περιεχόμενο άνηκε σε ενήλικες και περιείχαν θηλυκούς δείκτες (περόνες, πυξίδες, ψήφοι, περιάπτα και γυναικεία ειδώλια). Λαξευτοί θολωτοί, θαλαμοειδής, κυκλικοί και ελλειψοειδείς που έκρυβαν στο περιεχόμενό τους καύσεις, εγχυτρισμούς ή και απλές αποθέσεις συναντώνται στο Γαβαλομούρι Κισσάμου (Α.Κ: 86, 87), στο Καβούσι Κισσάμου (Α.Κ: 90- 93), στη περιοχή Πλατάνου στα Φαλάσαρνα (Α.Κ: 88) στα Αζοριά στο Καβούσι (Α.Κ: 94, 95), στην Έλτυνα (Α.Κ: 72- 85), στους Αμπελόκηπους- Τεκέ στην Κνωσό (Α.Κ: 65- 71), στην περιοχή του Πανεπιστημίου στην Κνωσό (Α.Κ: 64) και στην περιοχή Λιγόρτυνος (Α.Κ: 63). Στις παραπάνω αναφερόμενες θέσεις μπόρεσαν και ταυτοποιήθηκαν οι γυναικείοι δείκτες ορισμένων ταφών. Κιβωτιόσχημοι έχουν βρεθεί στο

²³⁰ Σταμπολίδης 2008, 132, Stampolidis 1996, κ.εξ.

Μεσελέροι της Ιεράπετρας, στην Αρχαία Κυδωνία και στην Φαλάσαρνα και ταυτοποιημένη γυναικεία ταφή είναι της Φαλάσαρνας (Α.Κ: 89). Τέλος, δεν λείπουν και οι αρχιτεκτονικές κατασκευές με περιβόλους, ταφικά περιφράγματα και υπέργεια μνημεία. Οι περίβολοι είναι οι λίθινες κατασκευές, οι χαμηλοί τοίχοι από αργούς λίθους που περιέβαλλαν ένα ή περισσότερα ταφικά μνημεία ενώ τα ταφικά περιφράγματα εκείνες που ορίζουν τον χώρο μίας ή περισσοτέρων ταφών ή καύσεων ανεξαρτήτου λίθου και υλικού. Τέτοια αρχιτεκτονικά λείψανα έχουν βρεθεί στην Ελεύθερνα και στο Καβούσι στη θέση Βροντά και Κάστρο με τις ενδείξεις γυναικείων δεικτών (Α.Κ: 93, 96).

Η μελέτη των οστεολογικών υπολειμμάτων εκλείπουν από τα περισσότερα νεκροταφεία και ειδικά από τις ανασκαφές που έγιναν πριν το 1980. Θεωρώ πως αν σε κάθε ανασκαφή υπήρχαν προσεγγίσεις των σκελετικών υπολειμμάτων θα είχαν δοθεί ασφαλέστερα και περισσότερα συμπεράσματα για τις γυναικείες ταφές. Η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε σε υποθέσεις και σε γυναικείους δείκτες, συνδυασμό δηλαδή κτερισμάτων που ακολουθούσαν τις γυναίκες στην μεταθανάτια ζωή τους. Δυστυχώς στη Ρόδο που οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν ως επί το πλείστον από το Ιταλικό ινστιτούτο απουσιάζουν πλήρως οι μελέτες αυτές και η έρευνα έγινε ακόμα δυσκολότερη. Μόνο σε μία περίπτωση ταφής της αρχαϊκής εποχής στις Επτά Βαγιές έχουν γίνει τέτοιες αναλύσεις, αλλά που τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το περιεχόμενό της ήταν ένας άνδρας μαζί με ένα παιδί που τους συνέδεαν οικογενειακοί δεσμοί.²³¹

Όσον αφορά την Κρήτη έχουν γίνει συστηματικότερες μελέτες οστεολογικών υπολειμμάτων έτσι η αναγνώριση φύλων ηλικιακών συνόλων, λόγοι θανάτου αλλά και καθημερινές ασχολίες των ανθρώπων πριν πεθάνουν γίνονται γνωστές μετά τις ειδικές αυτές μελέτες στις νεκροπόλεις (Α.Κ: 94- 98). Ωστόσο, το νεκροταφείο της Ελεύθερνας που έχει μελετηθεί διεξοδικά όσον αφορά τα σκελετικά υπολείμματα δεν είναι δημοσιευμένο στο σύνολό του και όπως είναι φυσικό δεν μπορεί να συμπεριληφθεί μεγάλο μέρος των τάφων στην παρούσα έρευνα. Γι' αυτό τρεις μόνο από τις ταφές της Ελεύθερνας παρουσιάστηκαν σ' αυτήν την μελέτη γυναικείων που είναι οι 4 γυναίκες του κτιρίου Μ (Α.Μ: 96), η "ομηρική" πυρά έτσι όπως ονομάστηκε από τον αρχαιολόγο Ν. Σταμπολίδη που αποδείχθηκε η ύπαρξη 2 γυναικών (Α.Κ: 97) και οι 2 γυναίκες από την πυρά 4Λ που βρέθηκαν άκαυτες και ακτέριστες (Α.Κ: 98).

²³¹ Τριανταφυλλίδης 2008, 210-20

Ο ανθρωπολόγος και μελετητής των σκελετικών υπολειμμάτων Α. Αγγελαράκης που έχει ταυτοποιήσει μεγάλο μέρος των ταφικών υπολειμμάτων της Ελεύθερας, αποκαλύπτει κάποιες ακόμα γυναικείες ταφές. Μία γυναικεία ταφή που αξίζει αναφορά είναι η γυναίκα που είχε ταφεί με το νεογνό της ανάμεσα στα σκέλια της χωρίς ωστόσο να μας γίνονται γνωστά τα κτερίσματα που τους συνοδεύουν.²³²

Η μελέτη στην παρούσα εργασία στηρίχθηκε κατάβαση σε γυναικείους δείκτες, τα κτερίσματα δηλαδή και ο συνδυασμός αυτών με οδήγησαν στην εκπόνηση συμπερασμάτων για τις γυναίκες ταφές. Η κάθε ταφή μελετήθηκε ξεχωριστά και στο τέλος της ανάλυσής τους παραδίδονται οι λόγοι που θεωρούνται γυναικείοι ή και αδιευκρίνιστοι. Ένα γενικό συμπέρασμα είναι ότι οι γυναικείες ταφές συναντώνται με την συνοδεία πολυάριθμων αγγείων και σπανίων σε αρκετές περιπτώσεις προϊόντα κεραμικής, οι αμφορείς με λαβές στην κοιλιά ως τεφροδόχα αγγεία στις περισσότερες περιπτώσεις περιείχαν γυναικεία τέφρα, οι λήκυθοι, οι πυξίδες, οι σκύφη, οι ομφαλωτές φιάλες, οι κάνθαροι, οι λέβητές, οι υδρίες με κάθετες λαβές, τα μαγειρικά σκεύη, οι πόρτες, τα κύπελλα, τα δαχτυλίδια, τα περιάπτα, οι ασκοί, τα πώματα ακόμη και οι στλεγγίδες σε συνδυασμό με σφηκωτήρες, αγνύθες, σφονδύλια, αδράχτι, ενώτια, περόνες, ειδώλια γυναικών και στις περιπτώσεις αγγείων με εικονογραφημένες γυναίκες ή πουλιά αποδεικνύουν την ύπαρξη γυναίκας στο περιεχόμενο της ταφής αν και εφόσον τα σκελετικά υπολείμματα ταυτίζονται με ενήλικα και όχι με παιδί.

Σε ορισμένες περιπτώσεις τα πολύτιμα πετρώματα, οι κατασκευές από γυαλιά, οι χάνδρες από πολύτιμους λίθους στις περισσότερες περιπτώσεις σηματοδοτούσαν γυναικείες υπάρξεις. Παρατηρήθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις ο συνδυασμός αντιθετικών δεικτών, δηλαδή γυναικεία κτερίσματα με την συνοδεία αντρικών. Δεν έλειψαν ωστόσο αρκετές φορές και η εύρεση εγχειριδίων σε γυναικείες ταφές. Οι αντιθετικές υπάρξεις δεικτών όπως για παράδειγμα από τους τάφους 6, 10 και 14 στο νεκροταφείο Κουνάβι της Έλτυνας (Α.Κ: 77, 80, 81, 83) από τους τάφους II και III από τον Βροντά Κισσάμου (Α.Κ: 91, 92), από τον θάλαμο με τα 3 τεφροδόχα, από την Κνωσό (Α.Κ: 69) και από το οικόπεδο Τσαμπίκου, τάφος LVI (Α.Κ: 41). Ο συνδυασμός των κτερικμάτων ήταν βοηθητικός σ' αυτές τις περιπτώσεις για την εκπόνηση συμπερασμάτων που αφορά την ταυτοποίηση του φύλου και σ' αυτές τις περιπτώσεις. Ο τάφος 6 (Α.Κ: 77) από την Έλτυνα, περιείχε χάλκινη περόνη, πόρτες, δαχτυλίδια, πήλινες ψήφους, χάνδρες, σκήπτρα συνοδευόμενα με σιδερένιο εγχειρίδιο και σιδερένιο ξίφος. Στον τάφο III από τον Βροντά Κισσάμου (Α.Κ: 92), παρόλο που το περιέχεται σ' αυτόν σιδερένια αιχμή δόρατος και σιδερένιο σπαθί συνοδεύονται με αντικείμενα όπως

²³² Aggelarakis 2005, 198-9

το μπρούτζινο βραχιόλι και το σκήπτρο που συναντάται περισσότερο σε γυναικείες ταφές. Στο οικόπεδο Τσαμπίκου, ο τάφος LVI (A.K: 41) περιείχε σιδερένια λεπίδα αλλά συνοδευόταν από περόνες και σκουλαρίκια που είναι γυναικείοι δείκτες.

Σημαντικό ρόλο όμως, για την εκπόνηση συμπερασμάτων για τις ταφές που μελετήθηκαν, έπαιξαν τα αποτελέσματα των αρχαιολόγων- ερευνητών που πραγματοποίησαν στις εκάστοτε ανασκαφές. Τα βοηθητικά εγχειρίδια τους ήταν η καταγραφή του μεγέθους των τάφων, των οστών και αν αυτά ταυτίζονταν με ενήλικα ή με παιδί. Η παιδική θνησιμότητα κατά την Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο ήταν μεγάλη και συνήθιζαν οι οικείοι τους να τα συνοδεύουν με πολύτιμα κτερίσματα που σε αρκετές περιπτώσεις αν έλειπε η αναφορά σε παιδικά σκελετικά υπολείμματα θα γινόταν λανθασμένη ταύτιση με γυναικεία ταφή. Τα κτερίσματα τους πολύ συχνά βρίσκονταν και σε γυναικείες ταφές όπως για παράδειγμα τα ενώτια, τα περιάπτα, τα πολυάριθμα αγγεία, οι μαστοί, οι πυξίδες, τα αρωματικά αγγεία, τα ειδώλια, τα θήλαστρα, οι αγνύθες, οι σφηκωτήρες, τα σφονδύλια ακόμη και αιχμές δοράτων. Σε αρκετές περιπτώσεις λοιπόν, όπου οι μελετητές- αρχαιολόγοι δεν ανέφεραν το μέγεθος των οστών ή το μέγεθος των τάφων δεν μπόρεσαν να βγουν ασφαλή συμπεράσματα και έτσι να συμπεριληφθούν στην παρούσα εργασία. Η παιδική ταφή για παράδειγμα από τις Επτά Βαγιές, από την Ρόδο, με τα συνευρήματά της είναι μια απόδειξη των όσον αναφέρονται παραπάνω, αν έλειπαν οι οστεολογικές αναλύσεις η ταφή θα μπορούσε να είχε χαρακτηριστεί γυναικείου περιεχομένου καθώς, βρέθηκαν αρυβαλλοειδές αγγείο από πρασινωπή φαγεντιανή σε μορφή ακανθόχοιρου, ένας άχρωμος υαλόλιθος πιθανώς από περίαπτο.²³³

Υπήρξαν και δείκτες κτερισμάτων που δε βοήθησαν στην εκπόνηση συμπερασμάτων, αν εντοπίζονταν χωρίς κάποιον ισχυρό δείκτη γυναικείας ύπαρξης καθώς βρίσκονταν σε όλα τα είδη, ηλικιακά σύνολα και φύλα όπως ήταν τα αρωματικά αγγεία, οι λήκυθοι, τα κύπελλα, οι πυξίδες, τα δαχτυλίδια, οι όρμοι, οι οινοχόες, οι σκύφη, οι πρόχοι, οι κρατήρες και οι αμφορείς. Ισχυροί γυναικείοι δείκτες αποτελούσαν οι σφηκωτήρες, οι αγνύθες, τα σφονδύλια, οι περόνες, τα ενώτια, τα γυναικεία ειδώλια, οι εικονογραφίες με παραστάσεις Γοργούς.

Οι περόνες υπήρξαν κυρία ένδειξη γυναικείων τάφων καθώς στήριζαν στο ώμο των γυναικών το πέπλο που φαίνεται να φορούν σε αρκετές περιπτώσεις ως νεκρικό ένδυμα. Ένα άλλο κτερίσματα που χρησίμευε ως στήριγμα των ρούχων που φόραγαν οι θανόντες ήταν οι πόρτες, οι οποίες κτερίζαν γυναικείες, αντρικές ταφές και παιδικές ταφές. Οι απεικονίσεις Γοργούς, με έντονη την ανατολική προέλευση επηρεασμένη από τον θεό Βήσα (Βες) της

²³³ Τριανταφυλλίδης 2008, 210-20

αρχαίας Αιγύπτου, ο οποίος φαίνεται να προστάτευε τις μητέρες και τα νεογέννητα εντοπίζονταν συχνά σε ταφές γυναικών.²³⁴ Για παράδειγμα τέτοια απεικόνιση σε γυναικεία ταυτοποιημένη ταφή είναι το τεφροδόχο αγγείο που περιείχε γυναίκα από την Αθηναϊκή αγορά του 850 π.Χ, που εντοπίστηκε δίσκος με απεικόνιση Γοργούς και ένα παράδειγμα τέτοιας απεικόνισης σε ειδώλιο φαγεντιανής, στο οικόπεδο Λαγού, τάφος XLV (A.K: 39). Επιπλέον, ενδείξεις κτερισμάτων γυναικείας ύπαρξης ήταν τα ομοιώματα τετράτροχων αμαξών. είναι αποδεδειγμένο ότι οι τρίτροχες άμαξες βρίσκονταν σε ανδρικές ταφές και η δίτροχες σύμφωνα με την εικονογραφία χρησιμοποιούνταν σε θρησκευτικές γιορτές, διονυσιακές και ελευσινιακές.²³⁵

Όσον αφορά τις επιδράσεις που δέχονται τα υπό μελέτη νησιά από τις περιοχές της Μεσογείου, δεν ήταν λίγες οι φορές που συναντηθήκαν σε γυναικείες ταφές προϊόντα άλλων περιοχών. Στη Ρόδο και ειδικότερα στην νεκρική πυρά της Μονόλιθου (A.K: 1) ανασύρθηκαν εκτός από τα τοπικά προϊόντα, κορινθιακά αλάβαστρα, σύρο-κυπριακοί λήκυθη, αρύβαλλοι που όμοιοί τους έχουν βρέθηκε στις Συρακούσες και μηλιακά πινάκια. Στην καύση 2 από το οικόπεδο Λαγού (A.K: 26) βρέθηκε ιωνική κύλικα και από το ίδιο οικόπεδο υπάρχουν κατάλοιπα από κορινθιακά αγγεία (A.K: 25, 38, 39).

Δεν είναι λίγες οι φορές που παρατηρούνται έντονες επιδράσεις της κυπριακής κεραμικής ως εισηγμένα αγγεία (π.χ A.K: 42). Ωστόσο, από τον 8^ο αιώνα και έπειτα παρασκευάζονταν σε τοπικά εργαστήρια των υπό μελέτη νησιών και φαίνονται έντονα οι επιδράσεις που δέχτηκαν στην κατασκευή αγγείων από την Κύπρο. Συμπερασματικά, η κυπριακή τέχνη εγκαθίσταται και στα δυο νησιά. Οι κυπριακές οινοχόες που εντοπίζονται στις νεκροπόλεις της Ρόδου με ερυθρωπό επίχρισμα εισάγονται από την Κύπρο στη Ρόδο τον πρώιμο 7^ο αιώνα π.Χ. Το ίδιο συμβαίνει και την μεταλλοτεχνία όπως για παράδειγμα εισηγμένες χρυσές αγνύθες από την Κύπρο του τάφου CLIII (A.K: 52) της νεκρόπολης της Ρόδου, στο οικόπεδο Αμπέλλας. Από την Αίγυπτο εισάγονται οι ημιπολύτιμοι λίθοι που στολίζουν τα κοσμήματα των νεκρών και αρκετές φορές εντοπίζονται ειδώλια με έντονη την αιγυπτιακή προέλευσή τους. Αυτό επιβεβαιώνεται και με την εισαγωγή και την λατρεία του θεού Βήσα από την Αίγυπτο σε ειδώλια που εντοπίζονται σε τάφους των υπό μελέτη περιοχών (A.K: 39).

Οι σχέσεις της Ρόδου και της Κύπρου μαρτυρώντας ακόμη κι από τις επιτύμβιες στήλες που έχουν βρεθεί στα δυο νησιά κατά την αχαιική περίοδο. Οι στήλες αυτές με

²³⁴ Λουλοπούλου 2010, 65-70

²³⁵ Μανακίδου 2010, 185-190

επίκρανο αιγυπτιάζοντος κυματίου με επίστεψη δύο αντιθετικών λιονταριών σε καθιστή ή ανακλινόμενη θέση είναι γνωστό θέμα που προέρχεται από την Κύπρο και υιοθετείται στη Ρόδο. Ωστόσο, καθισμένα λιοντάρια έχουν βρεθεί στη Σάμο και στην Κνίδα αποδεικνύοντας έτσι τις διαρροές θεμάτων σ' όλη τη Μεσόγειο. Κατά τον 6^ο αιώνα εμφανίζονται οι στήλες με επίστεψη σφιγγών στην Κύπρο. Η τεχνοτροπική απόδοση ωστόσο, των φτερών και της κόμης των σφιγγών παραπέμπουν σε όμοια ανάγλυφα προερχόμενα από την Κάμιρο της Ρόδου. Από αυτό το σημείο συμπεραίνονται και οι επιρροές που άσκησε το νησί της Ρόδου στην Κύπρο δείχνοντας έτσι τις σχέσεις αλληλεπίδρασης των δυο νησιών.²³⁶

Η Κρήτη από την άλλη ούσα αυτόνομη από την αρχαιότητα, είχε μεγάλη ανάπτυξη των τοπικών εργαστηρίων της όμως, δεν έλειψαν αρκετές φορές οι επιρροές από τις ευρύτερες περιοχές της Μεσογείου. Κατά την αρχαϊκή εποχή φαίνεται να εισάγει μεγάλο αριθμό αγγείων από την Ηπειρωτική Ελλάδα και συγκεκριμένα από την Κόρινθο, την Λακωνία, το Άργος και την Αττική. Ενδείξεις εισηγμένων αγγείων εντοπίζονται στο σπήλαιο Λέρα της Κυδωνίας που εντοπίζονται στο εσωτερικό του πολλά κορινθιακά αγγεία. Στο ιερό της Γόρτυνας, στο Καμηλάρι, στις Αρχάνες, στην Αγία Πελαγία, στο ιερό του Ολούντος, Ιτάνου και Πραισού καθώς και σε οικισμούς και νεκροπόλεις της Κνωσού, Ελεύθερνας αλλά και της Φαλάσαρνας.

Έντονες είναι και εδώ οι σχέσεις με την Κύπρο και αυτό φανερώνεται από τις εισαγωγές των ληκύθων και συγκεκριμένα στο κτίριο Μ της Ελεύθερνας βρέθηκαν 10 κυπριακοκρητικά ληκύθια και εκτός αυτής της σχέσης αποκαλύπτονται και οι σχέσεις με την Φοινίκη και την Αίγυπτο. Ο ασκός από τον τάφο 5 της Έλτυνας (Α.Κ: 76) που βρέθηκε ως βασικός εκπρόσωπος του τυπικού σχήματος των κυπριακών ασκών, ήταν ήδη γνωστός από την πρώιμη εποχή του χαλκού στην Κύπρο και εμφανίζεται στην Πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο στην Κρήτη. Ενδείξεις που αποδεικνύουν τις επαφές της Κύπρου και της Κρήτης είναι η λατρεία της θεάς με τα υψωμένα χέρια που ακμάζει κυρίως στην Υστερομινωική εποχή (**εικ.12**). Έχουν βρεθεί στην Κύπρο τέτοιες θεότητες στην Γεωμετρική περίοδο στο ιερό του Αγίου Ιακώβου και σε ταφές της Λαπήθου και στην Έγκωμη. Για ακόμη μία φορά αποδεικνύεται η επιρροή της Κρήτης προς την Κύπρο καθώς η θεά εισάγεται στην Κύπρο στις αρχές του 10ου αιώνα. Ακόμη, ένα κοινό θέμα Κύπρου και Κρήτης σε ειδώλια είναι οι απεικονίσεις Κενταύρων δικέφαλων που ταυτίζονται με φανταστικά ζώα ή

²³⁶ Πογιατζή- Ρίχτερ Ε., 2015, 11 Σεπτεμβρίου, «Επιτύμβια ανάγλυφα στην Κύπρο από την αρχαϊκή μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο», Κύπριος Χάρακτηρ.

σφίγγες. Η προέλευση του τύπου είναι άγνωστος πριν τον 10ο αιώνα στην Κύπρο και είναι άμεσα επηρεασμένη από τον μινωικό πολιτισμό.²³⁷

Έντονες είναι οι επιρροές από τη Φοινίκη, την Αίγυπτο και τις Κυκλάδες αυτό διαφαίνεται όχι μόνο στην κεραμική αλλά και από τα ειδώλια, τους σκαραβαίους, την χρήση του αιγυπτιακού μπλε, της ορείας κρυστάλλου, των θεοτήτων που προέρχονται από την Αίγυπτο αλλά και την μεταλλουργία από τις χώρες της Συρίας. Το νησί της Ρόδου διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με την Αίγυπτο, όπου εκτός των άλλων η Ρόδος φαίνεται να συμμετέχει στην ίδρυση του πανελλήνιου εμπορίου της Ναύκρατης το 570 π.Χ επί της βασιλείας του Αμάσιδος. Απόδειξη των σχέσεων Αιγύπτου και Ρόδου αποτελούν οι σκαραβαίοι του Τουθμώσι Γ' (15^{ος} αιώνας) από την Κάμιρο, του Αμενχοτέπ Γ' από τη Ιαλυσό (14^{ος} αιώνας) και στην Ελεφαντίνη, η επιγραφή που μνημόνευε τους ρόδιους εμπόρους. Η Ρόδος έχει βαθύτατες επιρροές από την Ανατολή κυρίως, στην αρχαϊκή περίοδο. Αυτό διαφαίνεται από πολλά ανατολικά αγαλματίδια, μικρά αγγεία, κοσμήματα επηρεασμένα από την ανατολή και από τους ροδίτικους ανάγλυφους πίθους.

Οι αλληλεπιδράσεις των δύο υπό μελέτη νησιών φανερώνονται από τα κοινά θέματα που χρησιμοποιούν στις διακοσμήσεις αγγείων και στην γεωμετρική αλλά αρχαϊκή περίοδο. Το νησί της Ρόδου και της Κρήτης δρουν και αλληλοεπηρεάζονται εκτός από των μεταξύ τους σχέσεων αλλά και με τις τριγύρω περιοχές της Μεσογείου. Ευρήματα σε ταφές αποδεικνύουν το ανταλλακτικό εμπόριο που υπήρχε ανάμεσα στη Ρόδο και την Κρήτη (π.Χ Κολύβα Μετόχη με την εύρεση ροδίτικου αμφορέα). Οι μακραιώνες σχέσεις των δυο εξεταζόμενα νησιών με τη Κύπρο, με τις Κυκλάδες, με την Ηπειρωτική Ελλάδα και ακόμα με τις Φοινικικές περιοχές και την Αίγυπτο αποδεικνύεται σε αρκετά μεγάλο αριθμό των αρχαιολογικών καταλοίπων.

Θέματα όπως η Πότνια Θηρών, οι σειρήνες, οι σφίγγες, αλλά και η χθόνια θεά μέλισσα αποτελούν κοινά θέματα της μεταλλοτεχνίας των δύο νησιών. Η Πότνια Θηρών πρόκειται για μία παλιά θεότητα της φύσης και εικονογραφείται αρκετές φορές σε ενώτια σε πλακίδια περιάπτων στα νεκροταφεία και των δύο νησιών. Ακόμη, οι έκτυπες κεφαλές είναι εικονογραφικά θέματα που ανάγονται σε ανατολικά πρότυπα και εμφανίζονται εξίσου και στη Ρόδο αλλά και στην Κρήτη. Επιπλέον, οι ρόδακες όντας αγαπητό θέμα εντοπίζονται και στην Κρήτη και την Ρόδο, σε παραστάσεις αγγείων αλλά και σε πολύτιμα μέταλλα ως επίρραπτα στα νεκρικά ενδύματα γυναικών, ως διακοσμήσεις σε περόνες, πόρπες ακόμη και σε ενώτια και περιάπτα (Α.Κ: 37, 89). Η τεχνική της κόκκιδώσεως φαίνεται να ήρθε ως

²³⁷ Καραγιώργη 1968, 180-5

διακοσμητικό θέμα στα δύο νησιά μέσω της Κύπρου και εξελίχθηκε τον 7ο αιώνα κυρίως στα εργαστήρια της Ρόδου και της Κρήτης αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Η παρουσίαση ανατολικών στοιχείων είναι φανερή και στα δύο νησιά, κυρίως η Ρόδος που τον 7^ο αιώνα αναδεικνύεται σε εξαιρετικό κέντρο χρυσοχοΐας όπως αποδεικνύεται και από τα ανασκαφικά ευρήματα, το ίδιο ωστόσο, συμβαίνει και με την Κρήτη. Ανατολικά θέματα εικονίζονται αρκετά συχνά σε περίτμητα ελάσματα περιδεραίων που εισάγονται στη Ρόδο και την Κρήτη από τη Συρία διαμέσου της Κύπρου. Οι αλυσίδες που πρωτοεμφανίζονται ως περιδέραια στην Κρήτη και συγκεκριμένα από την νεκρόπολη του Αμπελόκηπου- Τεκέ σιγά-σιγά περνούν και στη Ρόδο και εμφανίζονται σε ταφές. Επίσης, η αποφύσεις κοσμημάτων με κεφαλές φιδιών εμφανίζονται ως κοινά θέματα στο νεκροταφείο του Αμπελόκηπου- Τεκέ και στις νεκροπόλεις της Ρόδου (τάφος XLV A.K: 39, χρυσά ενώτια με αποφύσεις κεφαλών φιδιών). Ιδιαίτερη ομοιότητα παρουσιάζουν τα χρυσά που προέρχονται από το νεκροταφείο της Ελεύθερνας με αυτά από την Ρόδο. Οι δαιδαλικές μορφές, τα περίτμητα ελάσματα με ρόδι ή ομοιώματα αμφικωνικών αγγείων, τα πλακίδια με τους γυναικείους δαίμονες είναι αγαπητά θέματα και εντοπίζονται και στα δυο νησιά.

Η Κρήτη και η Ρόδος έτσι όπως έχει αποδειχτεί από την ιστορία των συνδέσεών τους ξεκινάει από από την μινωική εγκατάσταση στο νησί της Ρόδου. Οι στενές σχέσεις και κυρίως η ναυτιλία ενώνει τις δύο περιοχές και αυτό διαφαίνεται από την σύνδεση των Λινδίων και των Κρητών για την ίδρυση της νέας πόλης της Γελάς και του Ακράγαντα. Ακόμη, και κατά την ελληνοιστική περίοδο η Ρόδος και η Κρήτη εμφανίζει σχέσεις καθώς μια ομάδα ανδρών από την Κρήτη βοηθάει τους Ρόδιος στην απελευθέρωσή τους από τον Δημήτριο Πολιορκητή.

Όπως φάνηκε και από την εξέταση των τάφων του ευρύτερου Αιγαιακού χώρου οι πρακτικές που εφαρμόζονται στις γυναικείες ταφές των περιοχών που αναλύθηκαν και συγκεκριμένα της Σαλαμίνας της Κύπρου, από το Λευκαντί της Εύβοιας, από την Αττική, από το αρχοντικό της της Πέλλας και την Σίνδο, αποκαλύπτουν κοινά χαρακτηριστικά στις πρακτικές ταφής αλλά και στην κτέριση των γυναικών. Από την πλούσια ταφή της Σαλαμίνας της Κύπρου αποδεικνύεται ότι οι πλούσιες γυναίκες μεταφέρονταν σε άλλες περιοχές έτσι ώστε να επισφραγιστούν οι σχέσεις των πόλεων, του ανταλλακτικού εμπορίου και της διατήρησης των καλών σχέσεων για την εξωτερική πολιτική. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι γυναικεία ταφή διατηρεί τα έθιμα ταφής από την πόλη προέλευσής της και δεν υιοθετεί τα έθιμα της Κύπρου που φαίνεται στο συγκεκριμένο νεκροταφείο η αρχόντισσες να δέχονταν το έθιμο της καύσεις. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα των ταφών φανερώνουν και αποδεικνύουν την εξάπλωση αυτών των τύπων τάφων σε ολόκληρο το Αιγαίο (A.K: 6-11, 96).

Σημαντική αποκάλυψη του νεκροταφείου ήταν η πρακτική ταφής και το έθιμο που εμφανίζεται σε όλο το Αιγαίο της εκφοράς των νεκρών γυναικών με τετράτροχες άμαξες των γυναικών στο χώρο απόθεσης και την θυσία ζώων και ειδικότερα σε αυτή την περίπτωση αλόγων προς τιμή των τεθεόντων αν κατάγονταν από εξέχουσες κοινωνικές θέσεις της κοινωνίας.

Η ταφή από το Λευκαντί της Εύβοιας και η παρουσία της σ' αυτή την εργασία έγκειται στον κτερισματικό της διάκοσμο αποδεικνύονται οι επαφές και οι επιδράσεις και οι επιρροές σ' όλο Αιγαίο, την Εγγύς Ανατολή, την Αίγυπτο αλλά και οι σχέσεις που ήταν ανεπτυγμένες μέσα στον ελλαδικό χώρο. Η Μεσόγειος ήταν ένας δρόμος ένωσης των περιοχών της και υπήρχε μια συνεχής σχέση εμπορικών και πολιτιστικών επαφών.²³⁸ Για παράδειγμα στην νεκρόπολη Κουρτέ και στους Αμπελόκηπους- Τεκέ παρατηρούνται παράλληλα κεραμικής αλλά και μεταλλοτεχνίας από την νεκρόπολη του Λευκαντιού. Σπουδαίο επίσης, είναι και το γεγονός της χρονικής συνάρτησης των δύο τάφων που ανασκάφτηκαν στο Λευκαντί καθώς η γυναικεία ταφή βρίσκεται σε χρονική συνάρτηση με τον άντρα της που εντοπίστηκε στην ίδια ταφή. Έχουν προκύψει πολλές μελέτες όσον αφορά στον αν ο θάνατος της ήταν συμπτωματικός, εκούσιος ή και ακούσιος και ενισχύεται περισσότερο η πεποίθηση των γυναικών που πεθαίνουν προς θυσία των επιφανών αντρών τους. Δεν έχει αποδειχθεί με βεβαιότητα αν πρόκειται οι γυναίκες αυτές να συνδέονταν οικογενειακά απαραίτητα ή ήταν παλλακίδες των επιφανών αυτών αντρών. Είτε ήταν νόμιμες γυναίκες είτε παλλακίδες οι γυναίκες που έχουν χρονική συνάρτηση στην ίδια ταφή με τους επιφανείς άντρες κτερίζονταν με αντικείμενα μεγάλης αξίας. Φυσικά υπάρχει και το παράδειγμα από την Ελεύθερνα των δύο γυναικών πάνω σε νεκρική πυρά Λ4 που βρέθηκαν άκαυτες και ακτέριστες αλλά είχαν χρονική συνάρτηση με την καύση των αντρών.²³⁹ Σημαντικό είναι να σημειωθεί ότι και αυτή η ταφή είναι λείψανο αρχιτεκτονικού κτιρίου με λακκοειδές όρυγμα και το έθιμο ενταφιασμού των γυναικών και καύσης των αντρών διατηρείται και σε αυτή την περίπτωση. Τέλος, για ακόμη μία φορά αποδεικνύεται το έθιμο των νεκρόδειπνων και των θυσιών ζώων.

Η γυναικεία ταφή της Αττικής που έχει χαρακτηριστεί ως μια πλούσια Αθηναία, έχει αποδειχθεί από οστεολογικές μελέτες ότι διένυε μήνες κύησης, δέχτηκε το εθιμοτυπικό της καύσης. Ίσως οι γυναίκες που δέχονταν το έθιμο της καύσης γενικότερα να άνηκαν σε εγκυμονούσες γυναίκες και η πρακτική αυτή να ήταν διαδεδομένη στο Αιγαίο. Οι γυναίκες

²³⁸ Σταμπολίδης 2003, 74- 5

²³⁹ Σταμπολίδης 2008, 132

λόγω της μητρότητας και τις περιόδους κύησης θεωρούνταν ιερές. Ήταν προστατευμένες από τις θεές Ήρα, Άρτεμις, Λυτώ και Ειλειθία κόρη της Ήρας καταγόμενη από την Κρήτη. Η περίοδος κύησης και τοκετού θεωρούνταν από τους αρχαίους ευλογία και πράξη αναγέννησης. Φαίνεται να συμμετέχουν στα Ηραία με στόχο να ευλογούνταν και να ήταν ικανές να τίκτουν. Ίσως γι' αυτούς τους λόγους οι γυναίκες που πέθαιναν κατά την διάρκεια της κύησης να δέχονταν το έθιμο της καύσης που συνηθιζόταν κυρίως στους πολεμιστές και στους επιφανείς άντρες.

Η ύπαρξη γυναικείας ταφής σε ξύλινη σαρκοφάγο έχει εντοπιστεί στο νεκροταφείο της Πέλλας που έφερε στο φως σημαντικά ευρήματα. Η σαρκοφάγος βρέθηκε μέσα σε λακκοειδή τάφο και χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή. Το περιεχόμενο της αποδεικνύει το τελετουργικό χαρακτήρα της νεκρής και η συμβολή της βασίζεται στην εκφορά της και στο νεκρόδειπνο που ακολουθήθηκε μετά την τελετή. Προκαλείται έκπληξη καθώς το περιεχόμενο του δεν συνάδει με τον απλό τύπο της ταφής, τον κιβωτιόσχημο τάφο κατασκευασμένο από έξι λαξευμένες λίθινες πλάκες. Η ταφή αυτή αποτελεί το πλουσιότερο και καλύτερης διατήρησης ποιότητας σύνολο κοσμημάτων του 6^{ου} αιώνα. Τα κοσμήματα βρίσκουν παράλληλα στα νησιά της Ρόδου και της Κρήτης αποκαλύπτοντας έτσι τις σχέσεις των τεχνητών στο Αιγαίο.

Παράρτημα 1

1.1 Κατάλογος γυναικείων ταφών της Ρόδου.

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
1	Μονόλιθο ΑΔ 32 (1977)182, Α, 261-80	Καύση σε λάκκο- όρυγμα	Αρχαϊκής περιόδου	9 αρυβαλλο- ειδείς ληκύθους, κορινθιακό αλάβαστρο, 3 ληκύθους, 3 πινάκια, ομφαλωτή φιάλη, κύλιξ, 3 κοτύλες, 2 δακτυλιόσχημα αγγεία, 2 πτηνόμορφα πλαστικά αγγεία, σφαιρικοί 2 ραβδωτοί αρύβαλλοι, 2 οινοχόες,, χάλκινη πόρπη	πολλά καμμένα κόκαλα και ένα κρανίο
2	Παραδείσι, Τσαμπικάκη ΑΔ 48, (1993) 1998, B2, 536-9	Κιβωτιόσχη- μος τάφος	Αρχαϊκής περιόδου	αλάβαστρο, οστέινη σπάτουλα, ασημένιο ημικυκλικό αντικείμενο, οξυπύθμενος αμφορέας, μελανόμορφη κύλικα, θραύσματα κύλικας, αμφορίσκος, θραύσμα αμφορίσκου άβαφο	1 σκελετός γυναίκας
3	Παραδείσι, Τσαμπικάκη ΑΔ 48, (1993) 1998, B2, 536-9	κιβωτιόσχημος τάφος	Αρχαϊκής περιόδου	λαιμός και τμήμα ώμου μελαμβαφούς αγγείου, ερυθροβαφές φιαλίδιο, θραύσματα αγγείων,	1 σκελετός γυναίκας

				μαγειρικό σκύφος, τμήμα υδρίας χείλος πινάκιου, λαβή μελανόμορφης κύλικας.	
--	--	--	--	--	--

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
4	Παραδείσι, Τσαμπικάκη ΑΔ 48, (1993) 1998, Β2, 536-9	κιβωτιόσχημος τάφος	Αρχαϊκής περιόδου	κλειστό άβαφο αγγείο αμφορέας, αβαφή ακέραιη υδρία, χύτρα, δίωτος μελανόμορφος σκύφος.	άνω και τα κάτω άκρα
5	Κάμρο, Κεχράκη ΑΔ 35 (1980) 1988, Β2, 546-7	θαλαμοειδής τάφος	Αρχαϊκής περιόδου	θραύσματα από πήλινο πίθο, 2 κορινθιακούς σφαιρικούς αρύβαλλους, όστρακο από κορινθιακό αρύβαλλο, όστρακο από κάλυμμα κορινθιακής πυξίδας, μικρό όστρακο κλειστού αγγείου και ένα όστρακο από μελανόμορφη λήκυθο	τέσσερις αστραγάλους
6	Κάμρο, Λαγκόνη Cl. Rh IV (1936), 51-2	Κτιστός (IV)	Αρχαϊκής περιόδου	ειδώλιο πήλινο, σκαραβαίο, χάλκινο βραχιόλι, αλάβαστρο, σταμνος, λήκυθος, κορινθιακό αρύβαλλο, πυξίδα, αμφορέας	1 σκελετός γυναίκας

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
7	Κάμφο, Λαγκόνη <i>Cl. Rh IV</i> (1936), 69- 74	Κτιστός X	Αρχαϊκής περιόδου	αμφορέας, κύλικα, αλάβαστρο, αρύβαλλο, οινοχόη, οινοχοΐσκη, ζεύγος χάλκινων ενωτίων.	1 σκελετός γυναίκας
8	Κάμφο, Λαγκόνη <i>Cl. Rh IV</i> (1936), 90	Κτιστός XIX	Αρχαϊκής περιόδου	2 αλάβαστρα γυάλινα, αμφορέας	1 σκελετό γυναίκας
9	Κάμφο, Λαγκόνη <i>Cl. Rh IV</i> (1936), 94- 5	Κτιστός XXII	Αρχαϊκής περιόδου	Κύπελλο, γυναικείο ειδώλιο γυναικεία πήλινη προσωπίδα, αμφορέα	1 σκελετό γυναίκας
10	Κάμφο, Λαγκόνη <i>Cl. Rh IV</i> (1936), 94- 5	Κτιστός XXIII	Αρχαϊκής περιόδου	οινοχόη, κάνθαρος, κύπελλο, πώμα, 2 χάλκινη δίσκοι, ψήφος στεατίτη, περιδέραιο από υαλόμαζα.	1 σκελετό γυναίκας
11	Κάμφο, Λαγκόνη <i>Cl. Rh IV</i> (1936), 96- 103	Κτιστός XXV	Αρχαϊκής περιόδου	4 γυναικεία ειδώλια, 3 αμφορείς, 2 αλάβαστρα, κύπελλο, πυξίδα, σφαιρική πυξίδα, γυναικεία προσωπίδα, οινοχόη, πώμα, περόνες, σκούφο, 2 βραχιόλια περιδέραιο.	1 σκελετό γυναίκας

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
12	Κάμιρο, Λαγκόνη <i>Cl. Rh IV</i> (1936), 236- 40	Κτιστός XXV σαρκοφάγος	Αρχαϊκής περιόδου	Σκύφο, 2 γυναικεία προσωπεία, 4 λήκυθος, βάζο, κάτοπτρο, 2 αλάβαστρα, πυξίδα, κύπελλο	1 σκελετό γυναίκας
13	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 37	Χώρος αποτέφρωσης σε λάκκο- όρυγμα. VII	Γεωμετρικής περιόδου	πήλινο σφονδύλι ακανόνιστου σχήματος, σφονδύλι κυκλικού σχήματος	τέφρα
14	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 37-8	Χώρος αποτέφρωσης σε λάκκο- όρυγμα VIII	Γεωμετρικής περιόδου	όστρακο αγγείου, σφαιρικό αγγείο, κομμάτι μπρούτζινης περόνης, χάλκινη πυξίδα, δικωνική λήκυθος	τέφρα
15	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 42	Χώρος αποτέφρωσης σε λάκκο- όρυγμα XIII	Γεωμετρικής περιόδου	10 τεμάχια μπρούτζινων καρφιστών, 4 τεμάχια μπρούτζινων περονών, αγγείο δικωνικό	τέφρα
16	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 46-7	Χώρος αποτέφρωσης σε λάκκο- όρυγμα XIX	Γεωμετρικής περιόδου	5 πήλινα αγγεία, αμφικωνική λήκυθος, κορινθιακή πυξίδα, πήλινο αγαματίδιο, αγαματίδιο, ένα αγγείο κωνικού σχήματος αγγείο, κύλικα, 7 κωνικό σφονδύλια	τέφρα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
17	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 50-2	Χώρος αποτέφρωσης σε λάκκο- όρυγμα XXIII	Γεωμετρικής περιόδου	Πυξίδα, αγαλματίδιο δαιδαλικό, πλακίδιο από επιχρυσωμένο ασήμι, δαχτυλίδι ασημένιο, 6 δαχτυλίδια από ασήμι, μπρούτζινο δαχτυλίδι, μπρούτζινες περόνες, κολιέ από υαλόμαζα	τέφρα
18	Ιαλυσός, Κουκιά <i>Cl. Rh III</i> (1936), 58- 61	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα XXXIII	Γεωμετρικής περιόδου	7 ληκύθια, 5 αρύβαλλους, όστρακα, αλάβαστρο, κύπελλο, πλακίδιο, ασημένιο δαχτυλίδι, μπρούντζινο αντικείμενο	τέφρα
19	Ιαλυσός, Κουκιά <i>Cl. Rh III</i> (1936), 63-7	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα XXXVII	Γεωμετρικής περιόδου	χρυσό δαχτυλίδι, 4 κύπελλα, τρία αγγεία, 14 λήκυθους, 2 λύχνους, κωνικό σφονδύλι, δυο βραχιόλια ασημένια	αδιευκρίνιστα
20	Ιαλυσός, Κουκιά <i>Cl. Rh III</i> (1936), 67	Χώρος αποτέφρωσης με 2 λάκκους- ορύγματα XXXVIII	Γεωμετρικής περιόδου	αμφορέας, οινοχόη, αλάβαστρο, τρία θραύσματα από ασημένια δαχτυλίδια	αδιευκρίνιστα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
21	Ιαλυσός, Κουκιά <i>Cl. Rh III (1936),</i> 67-8	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα XXXIX	Αρχαϊκής περιόδου	εγχάρακτο αγγείο, αρύβαλλος, κύπελλο	Ημιτελής καύση
22	Ιαλυσός, Κουκιά <i>Cl. Rh III (1936),</i> 68	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα XI	Αρχαϊκής περιόδου	φαγεντιανή πυξίδα, σφονδύλι, λήκυθος, δυο φαγεντιανά γυάλινα όστρακα	κρανίο
23	Ιαλυσός, Κουκιά <i>Cl. Rh III (1936),</i> 69	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα XLI	Αρχαϊκής περιόδου	κύπελλα, αρύβαλλους υφαντικά βάρη τεμάχια μαύρης γυάλινης οινοχόης	τέφρα
24	Ιαλυσός, Κουκιά <i>Cl. Rh III (1936),</i> 69- 71	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα XLII	Αρχαϊκής περιόδου	9 αγαλματίδια ανθρωπόμορφα, κυκλικό καπάκι, λεκανίς, γυάλινο αντικείμενο απροσδιόριστου τύπου, πώμα, 4 αγγεία, αλάβαστρο, μικρό σφαιρικό αγγείο	αδιευκρίνιστα
25	Ιαλυσός, Λαγού <i>Cl. Rh III (1936),</i> 72	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα XLIII	Αρχαϊκής περιόδου	ρόδιο πινάκιο, σιδερένιο πώμα, πώμα, σκύφος, αμφορέας	Μέσα στον αμφορέα ίχνη από κόκαλα και τέφρα
26	Ιαλυσός, Λαγού <i>Cl. Rh III (1936),</i> 69 ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος - όρυγμα, καύση 1	Αρχαϊκής περιόδου	άβαφο κωνικό σφονδύλι, όστρακο ιωνικής κύλικας	Καλοδιατηρη- μένος σκελετός γυναίκας
27	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος - όρυγμα, καύση 2	Αρχαϊκής περιόδου	αμφικωνικό εγχάρακτο σφονδύλι, 3 πήλινες κουλούρες (πόπανα), 2 χάλκινα καρφιά, σκύφος	αδιευκρίνιστα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
28	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος - όρυγμα, καύση 2	Αρχαϊκής περιόδου	προχοΐδια, τριφυλλόσχημες πρόχοι, κανθαρόσχημο κύπελλο, σκύφοι, πρόχος, αρτόσχημη πόπανο	αδιευκρίνιστα
29	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος - όρυγμα, καύση 3	Αρχαϊκής περιόδου	αμφορές, αμφορίσκος, χάλκινη περόνη, 2 χρυσούς σφηκωτήρες, χρυσό δακτυλίδι τμήμα χρυσού ελάσματος από διάδημα	1 κρανίο
30	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος - όρυγμα, καύση 4	Αρχαϊκής περιόδου	αρύβαλλος	αδιευκρίνιστα
31	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος - όρυγμα, καύση 5	Αρχαϊκής περιόδου	προχοΐσκη, καμμένος σκύφος, δυο πόπανα	αδιευκρίνιστα
32	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος- όρυγμα, καύση 6	Αρχαϊκής περιόδου	2 αμφορίσκους, κατεστραμένο πήλινο πόπανο, λιωμένη ραβδωτή φιάλη, εγχάρακτο κωνικό σφονδύλι, αμφορέας με δακτυλιόσχημη βάση	αδιευκρίνιστα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
33	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος- όρυγμα, καύση 7	Γεωμετρικής περιόδου	ληκύθιο	αδιευκρίνιστα
34	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος- όρυγμα, καύση 9	Γεωμετρικής περιόδου	ληκύθιο	δεν φανέρωσε έντονα σημάδια καύσης στα οστά
35	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος- όρυγμα, καύση 10	Αρχαϊκής περιόδου	πήλινο ειδώλιο, αρύβαλλους, σφονδύλια, υάλινη ψήφος, θραύσματα χάλκινου σκεύους, χάλκινο σφηκωτήρα	αδιευκρίνιστα
36	Ιαλυσός, Λαγού ΑΔ 23 (1968), Α, 77- 97	κιβωτιόσχημος λάκκος- όρυγμα, καύση 11	Γεωμετρικής περιόδου	τριφυλλόσχημη οινοχόη, πρόχους ληκύθιο αμφικωνικό	αδιευκρίνιστα
37	Ιαλυσός, Λαγού <i>Cl. Rh III</i> (1936), 72	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα, XLIV	Αρχαϊκής περιόδου	κορινθιακό ληκύθιο, λεκανίς, τεμάχια κορινθιακό ληκύθιο, κορινθιακός αρύβαλλος, ένα μπρούτζινο περίαπτο σε σχήμα κοχυλιού	αδιευκρίνιστα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
38	Ιαλυσός, Λαγού <i>Cl. Rh III</i> (1936), 72- 80	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα, XLV	Αρχαϊκής περιόδου	2 ζεύγη ενωτίων χρυσών, δυο χρυσά δαχτυλίδια, 7 αλάβαστρα, 2 αντικείμενα κωνικά, 4 κύλινδροι από ελεφαντόδοντο, πλακίδιο από ελεφαντόδοντο, οινοχόη, πινάκιο, 2 ληκύθια, σκύφος, 5 αρύβαλλους, υφαντικό βάρος, λύχνος, καπάκι κυκλικό, αμφορέας	Καμένα οστά και τέφρα
39	Ιαλυσός, Λαγού <i>Cl. Rh III</i> (1936), 80-1	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα, XLV	Αρχαϊκής περιόδου	15 αρυβάλλους, 2 αλάβαστρα, οινοχόη τριφυλλόσχημη, σφαιρική κορινθιακή τυξίδα, χρυσό δαχτυλίδι, περίαπτο από χάντρες κυλινδρικές, ένα ειδώλιο από φαγεντιανή με μορφή του θεού Βήσα	τέφρα
40	Ιαλυσός, Τσαμπίκου <i>Cl. Rh III</i> (1936), 92- 4	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα, LV	Αρχαϊκής περιόδου	2 οινοχόες, αμφορέας, 2 αγγεία, λαιμός αγγείου, μπρούτζινες περόνες	τέφρα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
41	Ιαλυσός, Τσαμπίκου <i>Cl. Rh III (1936),</i> 94- 7	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα, LVI	Αρχαϊκής περιόδου	3 οινοχόες, λήκυθος, σφαιρικό αγγείο, θραύσματα κρατήρα, κάνθαρος, 2 δισκοειδή φύλλα χρυσού, μπρούτζινη περόνη, σιδερένια λεπίδα, περίαπτο ή σκουλαρίκι ή σφηκωτήρας ασημένιο	τέφρα
42	Ιαλυσός, Τσαμπίκου <i>Cl. Rh III (1936),</i> 97- 8	Χώρος αποτέφρωσης LVII	Αρχαϊκής περιόδου	κυπριακή οινοχόη, ροδιακό σκύφο, ένα χρυσό περίαπτο ή ενώτιο, πόρπη μπρούτζινη, φύλλα χρυσού	Τέφρα και έξω από το αποτεφρωτήριο οστά παιδιού ή προβάτου
43	Ιαλυσός, Τσαμπίκου <i>Cl. Rh III (1936),</i> 100- 3	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα, LVIII	Γεωμετρικής περιόδου	5 οινοχόες, 3 αρύβαλλοι, 2 κρατηρίσκοι, ιπάριο, αγαλματίδιο, αμφορέας, στάμνο, κύπελλο, σφαιρικό αγγείο, δύο ασημένια περίαπτα, μπρούτζινες περόνες, 3 δαχτυλίδια	αδιευκρίνιστα
44	Ιαλυσός, Τσαμπίκου <i>Cl. Rh III (1936),</i> 106-7	Χώρος αποτέφρωσης με 4 λάκκους- ορύγματα, LXII	Γεωμετρικής περιόδου	σκύφος, οινοχόη, κρατήρας, αμφορέας, πόρ- πη χάλκινη	αδιευκρίνιστα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
45	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 116- 7	Κιβωτιόσχημος, πιθοταφή LXXIX	Αρχαϊκής περιόδου	ληκύθιο, αλάβαστρο με δυο κρίκους ανάρτησης, γυναικείο αγαλματίδιο	1 σκελετό γυναίκας, σε συνεσταλμένη στάση
46	Ιαλυσός, Τσαμίκου <i>Cl. Rh III</i> (1936), 150	απλή ταφή, CXLVI	Αρχαϊκής περιόδου	πίθος	1 σκελετό γυναίκας
47	Ιαλυσός, Τσαμίκου <i>Cl. Rh III</i> (1936), 150- 1	απλή ταφή, κατεστραμμένη στέγη, CXLVIII	Αρχαϊκής περιόδου	Αμφορέας, 2 κύπελλα, λύχνος, πυξίδα, 6 πήλινα σφονδύλια, λήκυθος	1 σκελετό γυναίκας
48	Ιαλυσός, Τσαμίκου <i>Cl. Rh III</i> (1936), 151-2	απλή ταφή, κατεστραμμένη οροφή CXLIX	Αρχαϊκής περιόδου	ακατέργαστος αμφορέας καλυμμένος με μια κύλικα, μπρούτζινος σφηκωτήρας	1 σκελετό γυναίκας
49	Ιαλυσός, Τσαμίκου <i>Cl. Rh III</i> (1936), 152	απλή ταφή, με επίπεδη οροφή CL	Αρχαϊκής περιόδου	ακατέργαστος αμφορέας καλυμμένος με μια κύλικα, μπρούτζινη καρφίτσα	1 σκελετό γυναίκας
50	Ιαλυσός, Τσαμίκου <i>Cl. Rh III</i> (1936), 152-3	απλή ταφή, με επίπεδη οροφή CLI	Αρχαϊκής περιόδου	Λήκυθος, αμφορέας ακατέργαστος, αγγείο κατακερματι- σμένο	2 σκελετοί γυναίκας
51	Ιαλυσός, Τσαμίκου <i>Cl. Rh III</i> (1936), 152- 3	απλή ταφή, με επίπεδη οροφή CLII	Αρχαϊκής περιόδου	Ακτέριστη	1 σκελετό γυναίκας
52	Ιαλυσός, Αμπέλλας <i>Cl. Rh III</i> (1936), 153- 7	απλή ταφή, κατεστραμμένη οροφή CLIII	Αρχαϊκής περιόδου	3 πυξίδες, λεκανίς, 2 λήκυθοι, ασημένιο δαχτυλίδι, 2 χρυσές αγνύθες, χρυσό περίαπτο, νόμισμα	1 σκελετό γυναίκας
53	Ιαλυσός,	απλή ταφή,	Αρχαϊκής	μπρούτζινη	1 σκελετό

	Αμπέλλας <i>Cl. Rh III (1936),</i> 157	κατεστραμμένη οροφή CLIV	περιόδου	στλεγγίδα και αλάβαστρο	γυναίκας
--	--	-----------------------------	----------	----------------------------	----------

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
54	Ιαλυσός, Αμπέλλας <i>Cl. Rh III (1936),</i> 157-8	απλή ταφή, κατεστραμμένη CLV	Αρχαϊκής περιόδου	Κρατήρα, λήκυθος, κοτύλη, αλαβάστρινο πίατο, πυξίδα, χρυσό δαχτυλίδι, χρυσό περίαπτο, κυκλικό μπρούτζινο κάτοπτρο	1 σκελετό γυναίκας
55	Ιαλυσός, Αμπέλλας <i>Cl. Rh III (1936),</i> 161	απλή ταφή, κατεστραμμένη CLIX	Αρχαϊκής περιόδου	2 ακατέργαστοι αμφορείς , κύπελλο, πυξίδα, αλάβαστρο	1 σκελετό γυναίκας
56	Ιαλυσός, Κουφός <i>Cl. Rh III (1936),</i> 161	απλή ταφή, κατεστραμμένη CLXI	Αρχαϊκής περιόδου	Λήκυθος, χάλκινος σφηκωτήρας	1 σκελετό γυναίκας
57	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III (1936),</i> 162-3	απλή ταφή, διατηρημένη CLXIII	Αρχαϊκής περιόδου	Λήκυθος, κυκλικός μπρούτζινος καθρέφτης, ακατέργαστος αμφορέας, κοτύλη, αγγείο πόσης	1 σκελετό γυναίκας
58	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III (1936),</i> 168	απλή ταφή, διατηρημένη CLXVII	Αρχαϊκής περιόδου	Λήκυθος, χάλκινος σφηκωτήρας	1 σκελετό γυναίκας
59	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III (1936),</i> 168	απλή ταφή, διατηρημένη CLXX	Αρχαϊκής περιόδου	στάμνος	1 σκελετό γυναίκας
60	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III (1936),</i> 169- 70	απλή ταφή, διατηρημένη CLXXII	Αρχαϊκής περιόδου	Λυχνάρι, αμφορέας, αλάβαστρο από γυαλί	1 σκελετό γυναίκας

61	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 174-5	απλή ταφή, διατηρημένη CLXXV	Αρχαϊκής περιόδου	Θραύσματα 2 κυλίκων, έ Χρυσό και μπρούτζινο δαχτυλίδι	1 σκελετό γυναίκας
-----------	---	------------------------------------	----------------------	---	-----------------------

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
62	Ιαλυσός, Δρακίδη <i>Cl. Rh III</i> (1936), 178-81	απλή ταφή, διατηρημένη CLXXIX	Αρχαϊκής περιόδου	Αμφορέα, 2 ασημένια περίαπτα, αγγείο πόσης για οινόχρη, για λήκυθος, δυο μικρές οινόχρη και δυο αμφορείς	1 σκελετό γυναίκας

1.2 Κατάλογος γυναικείων ταφών της Κρήτης.

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολό- γηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
63	Ηράκλειο, Λιγόρτυνος ΑΔ 17 (1961- 62) 1963, Β2, 284-5	λαξευτός θαλαμωτός	Γεωμετρικής περιόδου	θραύσματα πρόχων, οινοχοών, κυάθων, αρύβαλλοι, κρατήρας	αδιευκρίνιστα
64	Ηράκλειο, Κνωσός Πανεπιστημίου ΑΔ 37 (1981) 1982, Β2, 374- 5	λαξευτός θαλαμωτός, καύση 5	Γεωμετρικής περιόδου	αρύβαλλο, 2 αρυβαλλοειδή ληκύθια, χάλκινη περόνη, στέλεχος δόρατος, πήλινο σφονδύλι	τέφρα
65	Ηράκλειο, Κνωσός Αμπελόκηποι- Τεκές ΑΔ 49 (1994) 1999, Β2, 698- 9	θαλαμοειδής τάφη, καύση 6	Γεωμετρικής περιόδου	2 ιωνικές κύλικες, 2 αμφορίσκοι, πήλινη κουλουρά- πόπανο, ραβδωτή φιάλη κωνικό σφονδύλι	τέφρα
66	Ηράκλειο, Κνωσός Αμπελόκηποι- Τεκές ΑΔ 49 (1994) 1999, Β2, 698- 9	θαλαμοειδής τάφη, καύση 6	Γεωμετρικής περιόδου	πήλινο ειδώλιο, αρύβαλλος, 2 σφονδύλια, υαλινη ψήφο, θραύσματα χάλκινου σκεύους, χάλκινος σφηκωτηρας	τέφρα
67	Ηράκλειο, Κνωσός Αμπελόκηποι- Τεκές ΑΔ 49 (1994) 1999, Β2, 698- 9	θαλαμοειδής τάφη, καύση VI	Γεωμετρικής περιόδου	2 περόνες, 23 πήλινες σφαιρικές ψήφοι, 2 αμφικωνικές ψήφοι, σφονδύλι από στεατίτη, δίωτη πυξίδα, 3 αμφορείς, μόνωτο κύπελλο, θήλαστρο, πόμα,	τέφρα

				πιθανοφόρας	
--	--	--	--	-------------	--

Αριθμός καταλόγου	Θέση/Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
68	Ηράκλειο, Κνωσός Αμπελόκηποι-Τεκές ΑΔ 49 (1994) 1999, Β2, 698-9	Θαλαμοειδής κυκλική ταφή, καύση	Γεωμετρικής περιόδου	αρύβαλλοι, ληκύθια, χάλκινες πόρπες χάλκινες περόνες, ψήφους από γυαλί και ορεία κρύσταλλο, κελύφη αυγών, εξωτερικά: οινοχόες, κύπελλα, ηθμός, 2 φύλλα και στέλεχος χρυσού, χάλκινο δακτυλίδι, από χάλκινες πόρπες, περόνες χάλκινες, χάλκινα αγγεία, σιδερένιο εγχειρίδιο, 2 ψήφοι, πήλινες αγνύθες	αδιευκρίνιστα
69	Ηράκλειο, Κνωσός Αμπελόκηποι-Τεκές Ρουσάκη-Αναγνωστάκη (2010) 2012, 230-7	Θάλαμος, 3 τεφοδόχα	Γεωμετρικής περιόδου	Αμφορείς, κρατήρες, πίθοι, μικροί κωδωνόσχημοι σκύφοι λήκυθοι, ληκύθια, οινοχόες, κύπελλα προχοΐδια, ασκοί, κάλαθος, πυξίδα, θήλαστρο, τμήματα ψευδόστομου αμφορέα, χρυσή ψήφος, μια ψήφος από ορεία κρύσταλλο, πήλινο ειδώλιο ίππου, μικρή χάλκινη φιάλη, έλασμα χαλκού, τμήματα σιδερένιων λεπίδων και σιδερένιοι οβολοί,	αδιευκρίνιστα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
70	Ηράκλειο, Κνωσός Αμπελόκηποι-Τεκές Ρουσάκη-Αναγνωστάκη (2010) 2012, 230-7	Θάλαμος, 20 τεφοδόχα	Αρχαϊκής περιόδου	ληκύθια, αρύβαλλοι, πήλινα μικρά αγγεία, χαλκινες περόνες, περόνη, σκύφος, φιάλες, κύπελλα	τέφρα
71	Ηράκλειο, Κνωσός Αμπελόκηποι-Τεκές Ρουσάκη-Αναγνωστάκη (2010) 2012, 230-7	απλή ταφή, 2 τεφοδόχα και 10 εγχυτρισμοί	Γεωμετρικής περιόδου, Αρχαϊκής περιόδου	πήλινα κύπελλα, ληκύθια, αρύβαλλους, αλάβαστρα, χρυσές ψήφους, τμήμα αργυρής περόνης, χάλκινες περόνες χάλκινες πόρπες, δαχτυλίδια και περίαπτο από χαλκό. Εξωτερικά: κύπελλα, τυξίδες, οινοχόες, οινοχοισκες, πρόχους και μικρό τριποδικό σκεύος	τέφρα
72	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 163-4	Θολωτή, τομή 1, πιθοταφή	Γεωμετρικής περιόδου	Αμφορέας, κέρνος που προσκολλώνται μόνωτο κύπελλο και προχοΐδιο, 4 οινοχόες, υδρία, ειδώλιο πουλιού, τυξίδα, μόνωτο ημισφαιρικό κύπελλο, 2 ψήφοι σφαιρικές	Λίγα οστά
73	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 190- 1	θαλαμοειδής τάφος με κυκλικό λάξευμα, τομή 2, τάφος 1	Γεωμετρικής περιόδου	Ψήφος, δυο αγγεία, ψευδόστομος αμφορέας και σκύφος	1 σκελετός γυναίκας

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
74	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 190- 1	θαλαμοειδής τάφος με κυκλικό λάξευμα, τομή 2, τάφος 3, 3 σκελετοί, 1 εγχυτρισμός	Γεωμετρικής περιόδου	κάλαθος με συμφυές κύπελλο στο χείλος και σκύφοι, οστέινη περόνη, τμήμα κυλινδρικού πίθου,	3 σκελετούς γυναικών, σε συνεσταλμένη θέση
75	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 126- 7	θαλαμοειδής τάφος, τομή 2, τάφος 4	Γεωμετρικής περιόδου	ψευδόστομο αμφορέα, οينوχόες-φλασκιά, πυξίδα σφαιρική, θραύσματα περονών, ψήφοι	2 σκελετούς γυναικών
76	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 126- 7	θαλαμοειδής τάφος, τομή 2, τάφος 5	Γεωμετρικής περιόδου	Ασκός, αμφορίσκος, ψευδόστομος αμφορέας, χάλκινος δακτύλιος, θραύσματα πορπών	1 σκελετός γυναίκας
77	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 47- 51	θαλαμοειδής τάφος, τομή 2, τάφος 6, καύση Α4	Γεωμετρικής περιόδου	χάλκινη περόνη, χρυσό δακτυλίδι, 4 πήλινες ψήφοι χάλκινη πόρπη, σιδερένιο εγχειρίδιο, οστέινο σκήπτρο Εξωτερικά των τεφροδόχων: κρατήρα, αμφορέα, πίθο, 3 τρεις χάλκινες πόρτες, 28 πήλινες χάνδρες, σιδερένιο ξίφος, κυλινδρικό οστέινο αντικείμενο, ίσως λαβή σκήπτρου. Ένα χρυσό δακτυλίδι	τέφρα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
78	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 47-51	αβαθής λακκοειδής	Γεωμετρικής περιόδου	ακτέριστη	1 σκελετός γυναίκας, συνεσταλμένη στάση
79	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 56-80	Θολωτός τομή 2 τάφος 10, πρώτη στρώση	Γεωμετρικής περιόδου	μόνο σπασμένα αγγεία	αδιευκρίνιστα
80	Ηρακλείου, Έλτυνα 56- 80	Θολωτός τομή 2 τάφος 10, δεύτερη στρώση	Γεωμετρικής περιόδου	κομμάτια αγγείων, μόνωτα κύπελλα, πυξίδες, μικρή λήκυθος, πίθος, κάλαθος, προχοΐδιο, οινοχόη, χρυσής ταινίας, κομμάτι σιδερένιου στελέχους, τμήμα δόρατος	οστά
81	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 56- 80	Θολωτός τομή 2, τάφος 10, τρίτη στρώση	Γεωμετρικής περιόδου	προχοΐδια, αρύβαλλος ληκύθιο, μικρή οινοχόη, πυξίδα, μικρή υδρία, 2 οινοχόες, θραύσμα σκύφου, 4 αρύβαλλοι, σιδερένια εγχειρίδια, τμήμα σιδερένιου ξίφους, χάλκινη πόρπη, περόνες, οβελοί	οστά
82	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 56- 80	θαλαμοειδής τομή 2 τάφος 13	Γεωμετρικής περιόδου	Θήλαστρο, οινοχόη, 2 υδρίες, 2 χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινη πόρπη, σιδερένιο στέλεχος, περίαπτο από στεατίτη, 2 ψήφοιαπο στεατίτη, πηλινη ψήφος, οστεΐνη περόνη	2 σκελετούς γυναικών

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
83	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010, 90- 5	θαλαμοειδής τομή 2 τάφος 14	Γεωμετρικής περιόδου	2 αμφορίσκοι, περίαπτο, ψήφους από φαγεντιανή, ψήφους στεατίτη, σιδερένιες περόνες, 3 ψευδόστομοι αμφορείς, 12 θήλαστρα, υδρία, αμφόρεα, σιδερένιο εγχειρίδιο, χαλκίνα καρφία, χάλκινα ελάσματα, 2 χάλκινα δακτυλίδια, ψήφος από σάρδιο, ψήφος από φαγεντιανή, οβελός, τμήμα σιδερένιας πόρπης, τμήμα χάλκινης περόνης τμήμα από χάλκινες πόρπες	1 σκελετός γυναίκας, συνεσταλμένη στάση
84	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010,95-9 ΑΔ 53 (1998) 2004, Β3, 845-7	θαλαμοειδής τομή 2 τάφος 15	Γεωμετρικής περιόδου	όστρακα αμφορίσκου, μικρογραφική υδρία	3 σκελετούς γυναικών
85	Ηρακλείου, Έλτυνα Ρεθεμιωτάκη-Εγγλέζου 2010,95-9 ΑΔ 53 (1998) 2004, Β3, 845-7	θαλαμοειδής τομή 2 τάφος 16, καύση	Γεωμετρικής περιόδου	2 λεκάνες, 2 κωδωνοσχημοί σκύφοι, βάση κωδωνόσχημου σκύφου, οινοχόη, ψευδόστομος αμφορέας, αμφορίσκος ψήφοι από φαγεντιανή	τέφρα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
86	Χανιά, Γαβαλομούρι Κισσάμου ΑΔ 31 (1976) 1984, Β2, 365- 6	Θολωτός λαξευτός, καύση VI	Γεωμετρικής περιόδου	3 αμφορείς, 2 φλασκιά, 3 μινιατούρες φλασκίων, κύπελλα, σκύφος, 2 κρατηροειδή, αμφορίσκος, κρατήρας με διπλές λαβές, 2 πήλινες χάνδρες, τμήμα σιδερένιας πόρτης.	τέφρα
87	Χανιά, Γαβαλομούρι Κισσάμου ΑΔ 31 (1976) 1984, Β2, 365- 6	Θολωτός λαξευτός, καύση 2	Γεωμετρικής περιόδου	6 μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα, θήλαστρο, οινοχόη φακόσχημο φλασκί, πυριατήρι, άωτο ημισφαιρικό κύπελλο, δίσκος, 2 τρίγωνσες αποφύσεις, άωτο κύπελλο, όστρακα από τριφυλλόσχημη οινοχόη, οικιακή χύτρα, 3 άλλα αγγεία, ειδώλιο με ανθρώπινη μορφή με ζώο, άλλο ειδώλιο με ζώο με τέσσερις ρόδες στα πλάγια, 2 πήλινα σφονδύλια, 2 χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινη περόνη.	Ένα καμμένο κόκαλο
88	Χανιά, Πλατάνου- Φαλασάρνης Πλάτων 1953, 485-6	Θαλαμοειδής	Γεωμετρικής περιόδου	18 αγγεία, πήλινα σφονδύλια, σιδερένια πόρπη, ένα αγγείο τεφροδόχο	Τέφρα και καμμένα οστά

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
89	Φαλάσαρνα ΑΔ 24 (1969) 1970, Β2, 433	Κιβωτιόσημος, πίθος VI	Αρχαϊκής περιόδου	2 γυναικεία ειδώλια καθημερινής μορφής, 2 μικροί δίωτοι αμφορείς, 2 σκύφοι, τεμάχιο περιδέρειου με απεικόνιση αγγείου στο κέντρο, περόνες.	αδιευκρίνιστα
90	Λασίθι, Καβούσι, Βροντά ΑΔ 43 (1988) 1993, Β2 577-9 Boyd 1901, 125-57	Θολωτός τάφος I	Γεωμετρι- κής περιόδου	13 αγγεία, μπρούτζινο δαχτυλίδι, μπρούτζινο δαχτυλίδι, 2 πήλινες χάνδρες	3 σκελετούς
91	Λασίθι, Καβούσι, Βροντά ΑΔ 43 (1988) 1993, Β2 577-9 Boyd 1901, 125-57	Θολωτός τάφος II	Γεωμετρι- κής περιόδου	σφηκωτήρα, κομμάτια από μπρούτζινη πόρπη, κομμάτια από σιδερένια λεπίδα, κομμάτια λαβής από σίδηρο, μπρούτζινο θραύσμα σε σχήμα ψαριού που ίσως είχε κρίκο ανάρτησης, 10 αγγεία	4 σκελετούς
92	Λασίθι, Καβούσι, Βροντά ΑΔ 43 (1988) 1993, Β2 577-9 Boyd 1901, 125-57	Θολωτός τάφος III	Γεωμετρι- κής περιόδου	μπρούτζινο βραχιόλι, 5 μπρούτζινες πόρτες, μπρούτζινο δαχτυλίδι, σιδερένια αιχμή δόρατος, σιδερένιο σπαθί, πήλινες χάνδρες, δαχτυλίδια, 40 αγγεία.	αδιευκρίνιστα

Αριθμός καταλόγου	Θέση/ Βιβλιογραφία	Τύπος	Χρονολόγηση	Ευρήματα	Ανθρώπινα κατάλοιπα
93	Λασιίθι, Καβούσι, Βροντά και Κάστρο ΑΔ 42 (1987) 1992, Β2, 581-2	κτιρίου C/D, καύση	Γεωμετρικής περιόδου	2 ευθείες περόνες, πολλά υστερογεωμετρικά όστρακα	Γυναίκα και παιδί
94	Λασιίθι, Αζοριά, Καβουσιού Melissa (2008), 2010, 170-8	Θολωτός τάφος, πρώτη στρώση	Γεωμετρικής περιόδου	όστρακα	1 σκελετός γυναίκας
95	Λασιίθι, Αζοριά, Καβουσιού Melissa (2008), 2010, 170-8	Θολωτός τάφος, δεύτερη στρώση	Αρχαϊκής περιόδου	προχοΐδιο, φλασκί, 2 κωνικές πήλινες χάνδρες, τμήμα από χάλκινο δαχτυλίδι	3 σκελετούς γυναικών
96	Ρέθυμνο, Ελεύθερνα Σταμπολίδης 2012, 205- 33	Κτίριο Μ	Αρχαϊκής περιόδου	έλασμα χρυσού, χρυσό έλασμα από δυο ασπιδούχους πολεμιστές κατ' ενώπιον, περίτμητα χρυσά έλασμα με παράσταση σφιγγών, τμήμα ταινιών χρυσών, περίαπτο επίπεδο τραπεζιόσχημο πλακίδιο, 3 χρυσά περίαπτα, που το ένα περιβάλλει περίτμητο έλασμα με παράσταση Πότιος Θηρός, το άλλο που φέρει δύο αντωπούς κρανοφόρους άνδρες και το τρίτο που περιβάλλει έλασμα με παράσταση προτομής λέοντα, Χρυσό περίαπτο με παράσταση δαιδαλικής	4 σκελετούς γυναικών

				<p>κεφαλής, χρυσό περίαπτο, χρυσό περίαπτο σε σχήμα χελώνας, χρυσό κόσμημα, 3 χρυσές αμφικωνικές χάνδρες με οπή. Χρυσή κυλινδρική χάνδρα. Χρυσό συρμάτινο κρίκο. Χρυσό περίαπτο μηνίσκος. Μηνοειδές περίαπτο από άργυρο, 3 περόνες από άργυρο, 2 κρίκοι από άργυρο. 3 σφηκωτήρες από άργυρο, 8 χάνδρες με οπή, εκ των οποίων 5 σφαιρικές και 2 αμφικωνικές και μία τετράγωνη, ατρακτοειδές μπρούτζινο περίαπτο, πόρπη με στενή, φυλλόσχημη, τοξωτή ράχη και στέλεχος τετράγωνης διατομής. περίαπτο από ερυθρό ημιδιαφανή λίθο σε σχήμα ανθούς (;). 2 μπρούτζινοι κρίκοι. 11 χάνδρες με οπή από ορεία κρύσταλλο. κρίκος ορεία κρύσταλλο, αμφικωνική χάνδρα από ορεία κρύσταλλο, πολυεδρική χανδρα απο ορεία</p>	
--	--	--	--	--	--

				<p>κρύσταλλο. 3 χάνδρες απο αμέθυστο, 7 χάνδρες απο πορτοκαλοχρωμο λίθο, 7 χάνδρες απο απο ερυθρό λίθο, 7 χάνδρες απο φαγεντιανή. χανδρα απο ήλεκτρο, 2 μηνοειδή αντικείμενα απο γυαλί. 3 σφραγιδόλιθοι., 5 σκαραβαίοι απο αιγυπτιακό μπλε, φαγεντιανή και ήλεκτρο. σφραγιδόλιθος απο ορεία κρύσταλλο, γυάλινη ομφαλωτή φιάλη, ένα άωτο ληκύθιο απο φαγεντιανή, ένα αλάβαστρο με απιόσχημο σώμα απο φαγεντιανή, τριφυλλόσχημη οινοχοϊσκη από γυαλί, 2 λέβητες μπρουτζινοι, μπρούτζινος λέβης, 2 μπρούτζινοι σκύφοι, μπρούτζινο μόνωτο κύπελλο , μπρούτζινο δίωτο κύπελλο, φιάλη Μπρουτζινη με Ω- σχημη λαβή, 2 μπρούτζινες ομφαλωτές φιάλες, μια μπρούτζινη ημισφαιρική φιάλη, μια αβαθή μπρούτζινη φιάλη,</p>	
--	--	--	--	---	--

				<p>μπρούτζινο δίωτο αγγείο, μπρούτζινη λεκανίς, μπρούτζινο μικκύλο δίωτο αγγείο, μπρούτζινο φιαλίδιο, μπρούτζινος δίμυξος λύχνος, ειδώλιο ταύρου μπρούτζινο, 4 τμήμα τα από σιδερένιες περόνες, 2 σιδερένια διπλά άγκιστρα, σιδερένιο στέλεχος με αλυσίδα, 2 μικρά πριόνια, μικρο μπρούτζινο κοχλιάριο, ήλιος, 5 αμφορείς, πρόχους, φοινικικό ληκύθιο, 4 κυπροφοινικικά ληκύθια, 10 κρητοκυπριακά ληκύθια, 2 μόνωτα κύπελλα, τριποδικός δίσκος, 5 πώματα, μικκύλο αγγείο</p>	
97	Ρέθυμνο, Ελεύθερα Σταμπολίδης 1990, Α2, 289-95	Πυρά, λάκκος ακανόνιστος	Γεωμετρικής περιόδου	<p>αρωματοφόρα μικρά αγγεία, φλασκοειδή αρυβαλλοειδή, οι 1000 χάντρες από φαγεντιανή μέρος ή επιστήθιο κόσμημα ή διακοσμούσαν τα ένδυματά τους, ενώτια, περιδέραιο από χρυσό και ορεία κρύσταλλο.</p>	2 σκελετούς γυναικών

98	Ρέθυμνο, Ελεύθερα Σταμπολίδης 1990, Α2, 289- 95	Πυρά, Λ4	Γεωμετρικής περιόδου	ακτέριστες	2 σκελετούς γυναικών
-----------	---	----------	-------------------------	------------	-------------------------

Παράρτημα 2

Κατάλογος εικόνων.

Εικόνα 1: Αναπαράσταση πρόθεσης νεκρού. Μελανόμορφη πυξίδα τύπου Α, 470-460 π.Χ
Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο, 437

Πηγή: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

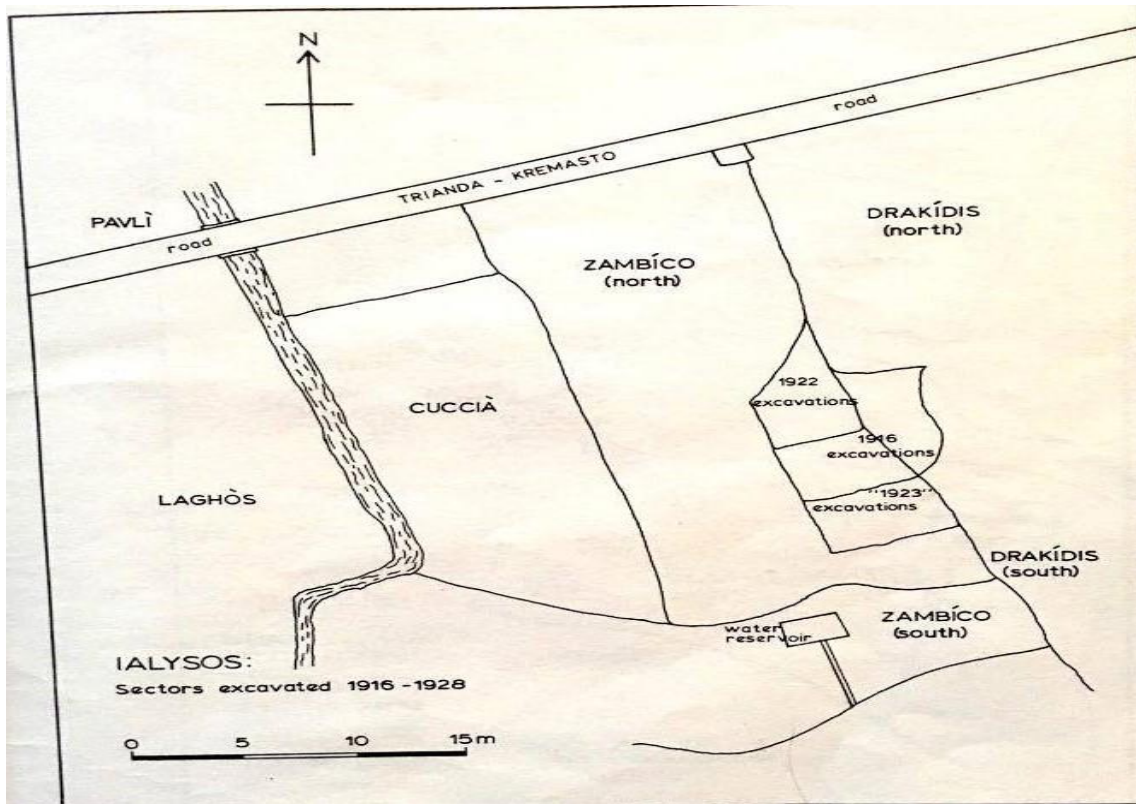
Εικόνα 2: Ομοίωμα νεκρικής άμαξας, 700- 650 π.Χ, Εθνικό αρχαιολογικό Μουσείο,
26747

Πηγή: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΤΑΠΑ

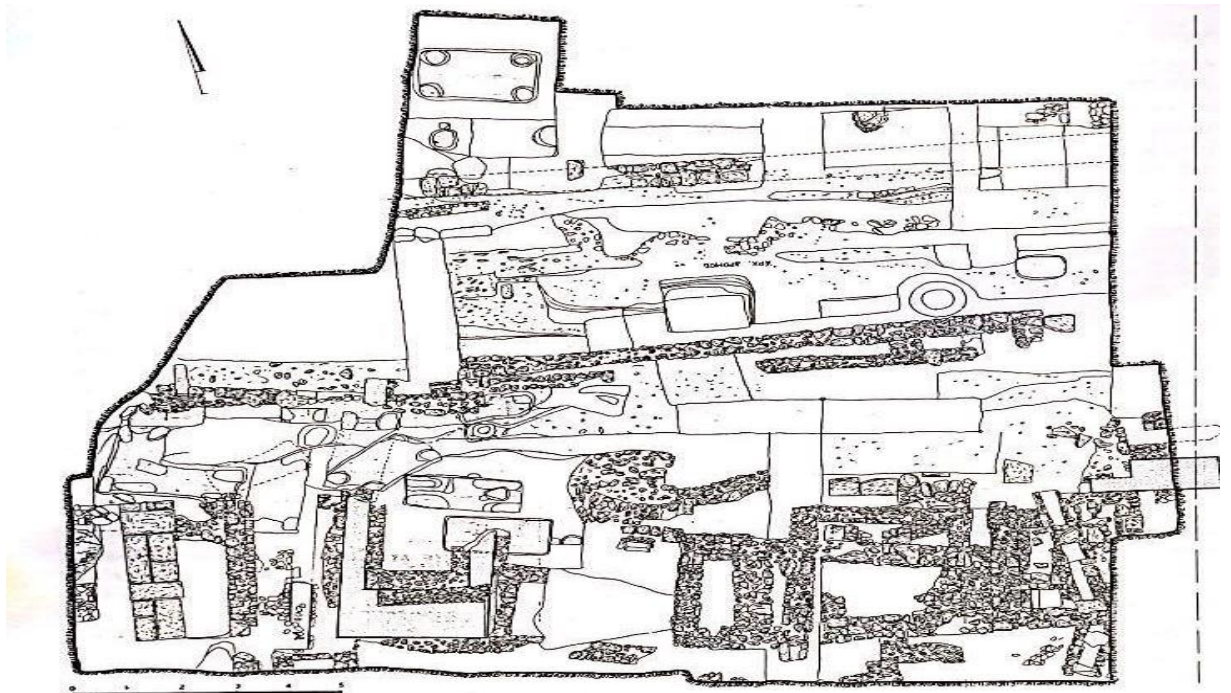
Εικόνα 3: Κάτοψη νεκροταφείου Ιαλυσου, από τις ανασκαφές του 1916-1929

Πηγή: Gate 1983, 11

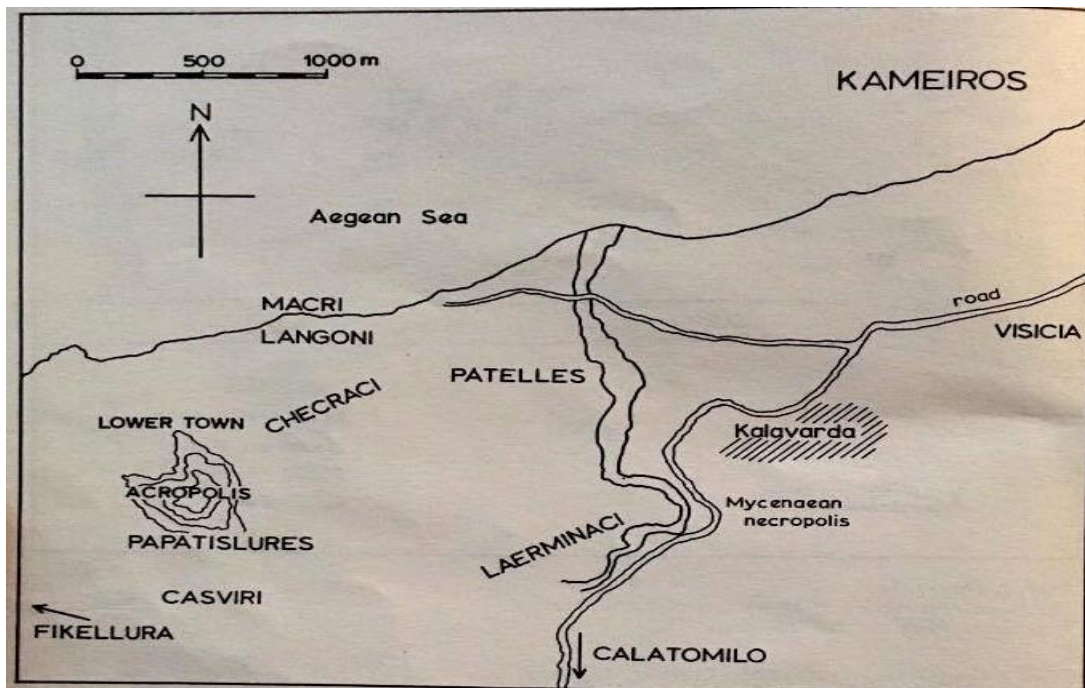
Εικόνα 4: Κάτοψη ανασκαφής οικόπεδο Λαγού.

Πηγή: ΑΔ 48 (1993) 1998, Β2, 534

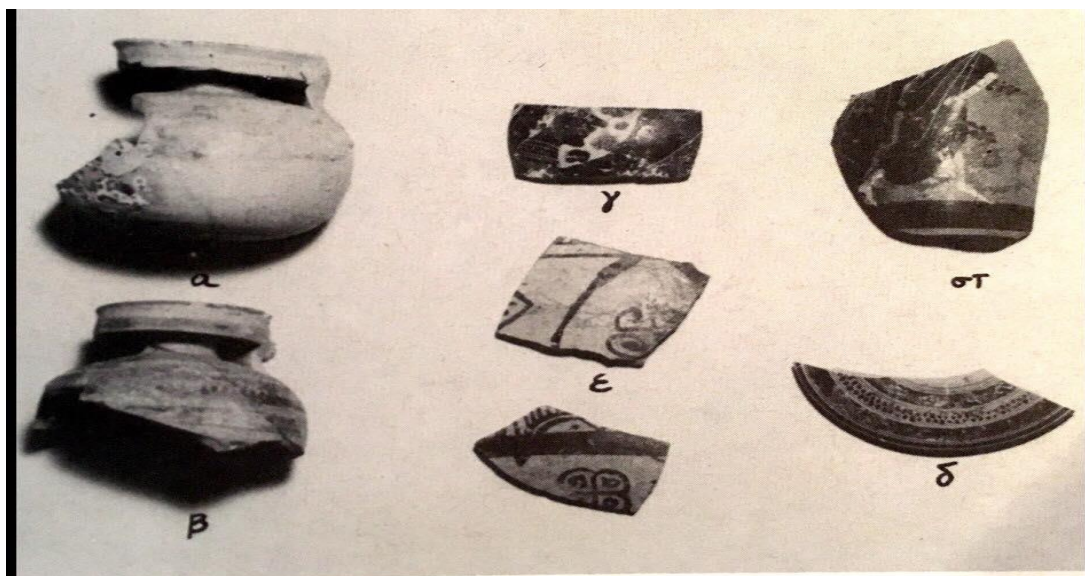
Εικόνα 5: Κάτοψη ανασκαφής νεκροταφείου Καμίρου.

Πηγή: Gate 1983, 16

Εικόνα 6: Ευρήματα του τάφου (Α.Κ: 5)

Πηγή: ΑΔ 35 (1980) 1988, Β2, 546-7

Εικόνα 7: Ευρήματα του τάφου (Α.Κ: 16)

Πηγή: *Cl. Rh. III* 1936, 46-7

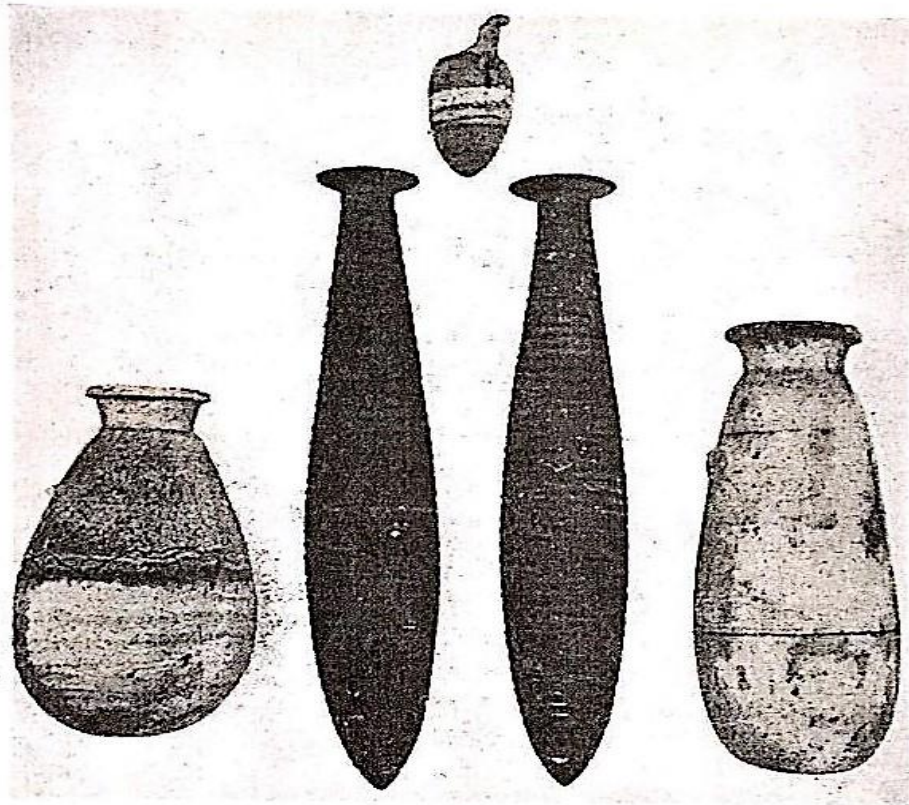
Εικόνα 8: Ευρήματα του τάφου (Α.Κ: 17)

Πηγή: *Cl. Rh. III* 1936, 50-2

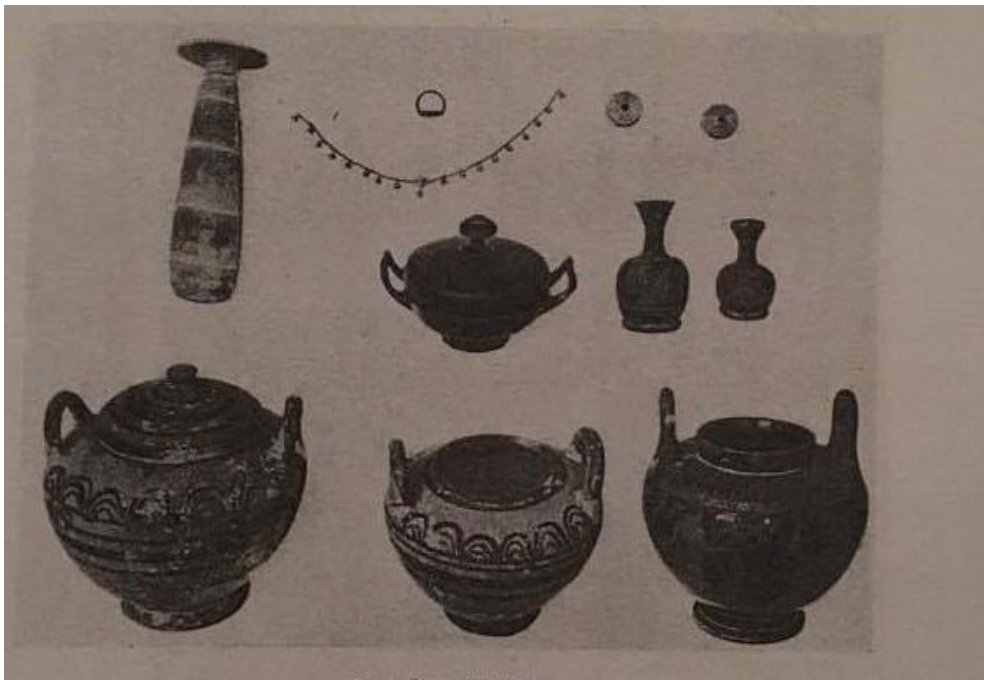
Εικόνα 9: Ευρήματα του τάφου (Α.Κ: 17)

Πηγή: *Cl. Rh. III* 1936, 74, 76

Εικόνα 10: Ευρήματα του τάφου (Α.Κ: 52)

Πηγή: *Cl. Rh. III* 1936, 155

Εικόνα 11: Ευρήματα του τάφου (Α.Κ: 89)

Πηγή: *ΑΔ* 24 (1969) 1970, Β2, 433

Εικόνα 12: Αριστερά: Πήλινο ειδώλιο Γεωμετρικής περιόδου

Δεξιά: Πήλινο ειδώλιο Αρχαϊκής περιόδου

Πηγή: Καραγιώργη 1968, ΠΙΝΑΞ ΛΒ

Συντομογραφίες Περιοδικών και Σειρών

A.Δ	Αρχαιολογικό Δελτίο
A.E	Αρχαιολογική Εφημερίδα
ΑΕΚ	Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης
ΑΕΜΘ	Το αρχαιολογικό έργο στην Μακεδονία και Θράκη
ΔΚΣ	Διεθνή Κρητολογικό Συνέδριο
ΑΑ	Archäologischer Anzeiger
ΑΜ	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Adteilung
Cl. Rh	Clara Rhodes: studi e materiali pubblicati a cura dell' Istitutorico- archeologico di Rodi.
BSA	Annual of the British school at Athens
Hesperia	Hesperia. The Journal of the American School of Classical studies at Athens
RDAC	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
TheCra	Thesaurus cultus et rituum antiquorum

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ι., Χρυσοστόμου, Α., Χρυσοστόμου, Π. 2011. *Το αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας*. Αθήνα.
- Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ. 1993. Επαρχία Αποκυρωνίου, Απτέρα ή Άπταρα, Δυτικό Νεκροταφείο (οικόπεδο Γ. Κελαϊδη). *Α.Δ 43 (1988) 1993, 549-51.*
- Ανδρόνικου, Μαν. 1963. Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης. Κεντρική και Ανατολική Κρήτη. *Α.Δ 17 (1961/62) 1963, 284-5.*
- Αποστολάκου, Σ. 1997. Μεσελέροι Ιεράπετρας, θέση Πέτρου Φραμένο. *Α.Δ 47 (1992) 1997, Β2, 604-5.*
- Αργύρη, ΑΓΛΑ. 1982. Πυρά στη Μονόλιθο της Ρόδου. *Α.Δ 32 (1977) 1982, Α, 261-80.*
- Βασιλάκης, Α. 1998. Φαιστός Άγιος Ιωάννης (αγρός Πελαγίας Φασουλάκη-Κατσαμά). *Α.Δ 48, (1993) 1998, Β2, 445.*
- Βιζυηνού, Ο. 2011. *Ταφικά έθιμα στην Αττική και την Εύβοια, 1200-700 Π.Χ: τα κτερίσματα ως τεκμήριο διάκρισης του φύλου και της ηλικίας των νεκρών*, Ουρανού Βιζυηνού.
- Coulson, W.D.E., Day, G.C Gesell-L.P. 1992. Καβούσι. *Α.Δ 42, (1987) 1992, Β2, 581-2.*
- Coulson, W.D.E., Day, G.C Gesell-L.P. 1993. Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή, Καβούσι. *Α.Δ 43 (1988) 1993. Β2, 577-9.*
- Δαβάρας, Κ. 1984. Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτη. *Α.Δ.31 (1976) 1984, Β2, 365-6, 381-2.*
- Δεσποίνη, Αικ. 1996. *Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα*, Αθήνα.
- Δεσποίνη, Αικ. 1998, *Χρυσά επιστόμια*. στο: Λιλιμπακη-Ακαμάτη, Μ., Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. (επιμ.), *Μνημεία χάριν, τόμος στην μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*. Θεσσαλονίκη. 65-80
- Δεσποίνη, Αικ. 2011. *Κτερίσματα και οι νεκρικές δοξασίες. Οι μαρτυρίες των ταφών της Σίνδου*. στο: Πιγνιάτογλου, Σ., Στεφανίδου- Τιβερίου, Θ. (επιμ.), *Νάματα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*. Θεσσαλονίκη. 335- 343
- Δημοπούλου, Ν., Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1982. Κνωσος, Οικόπεδο Πανεπιστημίου. *Α.Δ 37, (1981) 1999, Β2, 374-5.*
- Ζερβάκη, Φ., 2011. *Το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης. Συνέχειες ή ασυνέχειες από την εποχή του Χαλκού στην εποχή του Σιδήρου στην Ρόδο*. Φωτεινή Ζερβάκη.
- Ζερβουδάκη, Η. 1973. Ύπαιθρος Ρόδου, Γλυφάδα. *Α.Δ 25 (1970) 1973, 517-8*
- Garland, R., 1947. *Οι αρχαίοι Έλληνες: η καθημερινή τους ζωή*. (επιμ.), Αθήνα : Βασδέκης, 2001

- Ιγνατιάδου, Δ., 2012. Η Ιέρια της Σίνδου. στο: Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.), *‘Πριγκίπισσες’ της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας*, Αθήνα. 401-411
- Καραγιώργη, Β. 1968. Αι σχέσεις μεταξύ Κύπρου και Κρήτης κατά τον 11^ο αι π.Χ. Κρήτη. ΔΚΣ Β (1968), Α2, 180-5
- Καρέτσου, Α. 1999. *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι*, Ηρακλειο.
- Κούρου, Ν. 1980. *Μαθήματα μεταλλοτεχνίας της γεωμετρικής εποχής*. Αθήνα.
- Κούρου, Ν. 2011. Αττικά τεφροδόχα νεαρών κοριτσιών: Γύρω απο έναν αμφορέα και ένα ορυκτοποιημένο ύφασμα της Πρώιμης Γεωμετρική Εποχής, στο: Δεληβορριάς, Α., Δεσπίνης, Γ., Ζαρκάδας, Α. (επιμ.) *Έπαινος Luigi Beschi, Μουσείο Μπενάκη 7^ο Παράρτημα*, Αθήνα 2011, 189-99
- Kurt, D., και Boardman, J. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο*. (επιμ.) Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1994.
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. 1970. Ύπαιθρος Ρόδου, Κυμισάλα. *ΑΔ. 24 (1969) 1970, Β2, 480-1.*
- Μαραγκού, Λ., Παπαχριστοδούλου, Ι. 1998. Έργα Ο.Τ.Ε επί της λεωφόρου Ελευθερίας. *Α.Δ 48 (1993) 1998, Β2, 536-9.*
- Μαρινάτος, Σπ.Ν. 1935. Πρωτογεωμετρικά και Γεωμετρικά ευρήματα εκ Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης. *Α.Δ 14 (1931/32) 1935, 1-12.*
- Melissa, E. 2010. Ένας θολωτός τάφος από τον Αζοριά Καβουσίου. Ρέθυμνο. *ΑΕΚ 1 (2008) 2010, 170-8.*
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 1968. Παρατηρήσεις επί Γεωμετρικών αγγείων εξ Ιαλυσού. *Α.Δ 23 (1968), Α, 77-97.*
- Παπαχρηστοδούλου, Ι. 2000. Σχέσεις Κρητικών πόλεων με τη Ρόδο στην Ελληνιστική περίοδο. Μια οικογένεια καλλιτεχνών από την Ελεύθερνα, Ηράκλειο. ΔΚΣ Ή (1996) 2000, 541-51.
- Πλάτων, Ν. 1953. Χρονικά: η αρχαιολογική κίνηση εν Κρήτηκατα το έτος 1951. *τομ.Ζ', Τευχος III, 485-6.*
- Πρέβε, Σ. 2015. *Ανασκαφή στη Νεκρόπολη της Αρχαίας Κυδωνίας*, Ρέθυμνο . *ΑΕΚ 3 (2013) 2015, 87-96.*
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 2004. Κουνάβοι, Αργός Δ. Ελευθεράκη, Αθήνα. *ΑΔ 53 (1998) 2004, Β3, 845-7.*
- Ρεθεμιωτάκης, Γ., και Εγγλέζου, Μ. 2010. Το Γεωμετρικό νεκροταφίο της Έλτυνας. Ηράκλειο.

- Ρουσάκη, Μ., και Αναγνωστάκη, Γ. 2012. Νέο τμήμα του ονομαζόμενου Βόρειου Νεκροταφείου Κνωσού στον Άγιο Ιωάννη (Αμπελόκηποι- Τεκές). Μια πρώτη προσέγγιση. Ρέθυμνο. *ΑΕΚ 2, (2010) 2012, 230-40.*
- Σαραγά, Ν., 2012. Η ταφή της Εύπορης Αθηναίας. στο: Ν.Χρ. (επιμ.), *‘Πριγκίπισσες’ της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας.* Αθήνα. 101- 103
- Σερπετσιδάκη, Ι. 1999. Περιοχή Κνωσού, Αμπελόκηποι (οικόπεδο Ιωάννη Δαφέρμου). *Α.Δ 49 (1994) 1999, Β2, 698-9.*
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 1990. Γεωμετρική “ομηρική” ταφική πυρά στην Ελεύθερνα, *ΔΚΣ ΣΤ’ 1990, 289-298.*
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 1998. *Ανατολική Μεσόγειος.* Ηρακλειο
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 2003. *Πλόες: από τη Σιδώνα στη Χουέλβα: σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16ος-6ος αι. π.Χ.* Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 2008. *Αρχαία Ελεύθερνα: δυτικός τομέας,* Αθήνα
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 2012. *Πριγκίπισσες, της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας,* Αθήνα
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 2014. *Επέκεινα: ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα,* Αθήνα
- Τζεδάκης, Ι. 1970. Ανασκαφή Φαλάσαρνα. *Α.Δ 24 (196) 1970, Β2, 433*
- Τζεδάκη, Ι. 1973. Ανασκαφή Καστέλλου Βαρυπέτρου. *Α.Δ 25 (1970) 1973, Β2, 468.*
- Τριανταφυλλίδης, Π. 2008. Αρχαϊκοί τάφοι στην πόλη της Ρόδου. Εν Αθήναις. *Α.Ε 146 (2007) 2008, 210-20.*
- Τριανταφυλλίδης, Π. 2012. Οδός Ρόδου- Λίνδου. Επτά Βαγιές (όρυγμα ΔΕΥΑΡ). *Α.Δ 56-59 (2001- 2004) 2012, Β6, 364.*
- Τσοποτου, Μ. 1998. Ιαλυσία. *Α.Δ 48 (1993) 1998, Β2, 528-9.*
- Φατούρου, Κ.Χ. 1965. Νοτιοδυτική νεκρόπολις Ρόδου. *Α.Δ 18 (1963) 1965, Β2, 324-5*
- Φατούρου, Κ.Χ. 1992. Αποχετευτικό όρυγμα κοινότητα Παραδεισίου στην θέση Ασώματος Κρεμαστής, *Α.Δ 42 (1987) 1992, Β2, 618.*
- Φιλήμονος, Τσοπότου, Μ. 1988. Κάμειρος, Θαλαμοειδής τάφος στη θέση Κεχράκη, *Α.Δ 35 (1980) 1988, 546-7.*
- Φιλήμονος, Μ. 1998. Κρεμαστή, Λεωφόροι Ελευθερίας (οικόπεδο Κ.Λαγού). *Α.Δ 48 (1993) 1998, Β2, 533-6.*
- Φιλήμονος, Μ. 1998. Αρχάγγελος, (συνοικίας Ταξιαρχών, Οικόπεδο Τσ.Γιακουμάκη), *Α.Δ 48, 1993) 1998, 540-2.*

- Χρυσοστόμου, Ε. 2009. Σιδερένια ομοιώματα αγροτικών αμαξών σε αρχαϊκούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου Αρχοντικού Πέλλας, στο: Ιγνατιάδου, Δ. (επιμ.), *Σίδηρος. Ημερίδα συντήρησης ΑΜΘ 2008*, Θεσσαλονίκη 2009, 115-124
- Χρυσοστόμου, Α., Χρυσοστόμου, Π. 2003β. Γυναικείες ταφές αρχαϊκών χρόνων από το Αρχοντικό Πέλλας, στο: Τσομπανούδη, Ε. (επιμ.), *Γνωριμία με τη γη του Αλέξανδρου, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2003, 81- 99
- Χρυσοστόμου, Α. Χρυσοστόμου, Π. 2005. Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2005, *ΑΕΜΘ 19 (2005) 435- 447*.
- Χρυσοστόμου, Α., Χρυσοστόμου, Π. 2012. Η Δέσποινα του Αρχοντικού. στο: Ν. Χρ. (επιμ.), *‘Πριγκίπισσες’ της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας*. Αθήνα.
- Agelarakis, A.P. 2005. *The Anthropology of Tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna*. University of Crete.
- Boyd, H. A. 1901. 'Excavations at Kavousi, Crete, in 1900'. *American Journal of Archaeology*, Vol. 5, No. 2. (Apr. - Jun., 1901), pp. 125-157.
- Brisart, T. 2010. *Wild Goats and the Polis. About the use of Orientalizing Art in Kameiros Rhodes during the Archaic Period*. Oxford.
- Coldstream, J. N. 1981. 'The Greek Geometric and Plain Archaic Imports', in *Excavations at Kition IV. The Non-Cypriote. Pottery*. Nicosia.
- Coldstream, J. N. 1995. Amatus Tomb NW 194: The Greek Pottery Imports. *RDAC (1995) pp. 187-198*
- Courbin, P. 1974. *Tombes geometrique d'Argos*. Paris.
- Desborough, V. 1952. *Protogeometric pottery*. Oxford..
- Dikaios, P. 1963. A "Royal" Tomb at Salamis. Cyprus. *A.A (163), 126-210*.
- Erickson, B. L. 2010. Crete in Transition: Pottery styles and island History in the Archaic and Classical Periods. *Hesperia Suppl. 45*
- Fantham, E. 2011. *Roman readings: Roman response to Greek literature from Platus to Statius and Quintilian*. New York.

Gates, C. 1983. *From cremation to inhumation: Burial Practice at Ialysos and Kameiros During the Mid Archaic Period, ca 625-525 B.C.* Los Angeles.

Georgiadou, A. 2005. *Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit.* Thessalonike.

Getty, J. P. 2012. *Thesaurus cultus et rituum antiquorum.* Los Angeles. *ThesCra VIII Add. VI 1e.pp 368,370*

Gjerstod, E. 1948. *The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV, Part 2: The Cyprogeometric, Cypro- Archaic and Cypro- Classical Periods.* Stockholm.

Hiller von Gaertringen, F. 1930. *Rhodos.* Stuttgart.

Jacopi, G. 1931. *Esplorazione archeologica di Camiro - I: Scavi nelle necropoli Camiresi, 1929-1930.* Bergamo 1936, *C.I.Rh IV*

Jacopi, G. 1932. *Scavi nella neropolis di Jalisso, 1924-1928.* Bergamo 1936, *C.I.Rh.III*

Kampen, L.Van., Lulof, P.S. 2011. *Un ouvrage très soigné qui examine l'histoire de la civilisation étrusque. De nombreuses illustrations de fresques, de sculptures, de céramiques, de bijoux ainsi que de sites archéologiques agrémentent le propos.* Waanders BV, Uitgeverij.

Karageorghis, V. 1967. *Excavation in the Necropolis of Salamis.* Vol. 1, Nicosia.

Kotsonas, A. 2002. *The Rise of the Polis in Central Crete.* *Eulimene* 2002 (3), 37-74.

Lemos, I.S. 2002. *The protogeometric Aegean the archaeology of the late eleventh and tenthcenturies B.C.* Oxford.

Lemos, I. 2003. 'Craftsmen, traders and some wives in Early Iron Age Greece', in N. C. Stampolidis and V. Karageorghis (eds.), (2003), *Sea Routes, Interconnections in the Mediterranean 16th – 6th century BC, Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete, Athens*, pp. 187-195

Liston, M.A., Papadopoulos, J.K. 2004. *The Rich Athenian Lady was Pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered.* *Hesperia* 73 (2004) 7-38.

Markoe, G. 2000. *Phoenicians.* London.

Melas, E. 1985. *The island of Karpathos, Saris and Kasia in the Neolithic and Bronze Age.* Goterborg .

- Mitsopoulos-Leon, V. 2011. Zum Halsschmuck oder: Driven Fur die Gotten. *AM 116 (2011)* 51-65.
- Morris, I. 1987. *Burial and acient society: the vice of the Greek city-state*, Cambridge
- Pilz O., Seelentag, G. 2011. Cultural Practices and Material Culture in Archaic and Classical Crete. *Proceedings of the International Conference, Mainz, May 20-21, 2011*
- Plekhov, D. 2014. "Ethnicity, Nomima, and Identity: A Study of the Multi-Ethnic Cities of Himera and Gela". Dickinson College Honors Theses. Paper 159.
- Popham M. R., Kalligas, P.G., Sackett, L.H. 1993. (επιμ.) Lefkandi II, The Protogeometric Building at Taumba, Part2, The excavation, Architecture and Finds. *BSA, suppl.23* Oxford
- Popham, M. R., Lemos, I. 1996. Lefkandi III, The Toumba cemetery: The excavation of 1981, 1984, 1986 and 1992-1994. *BSA. Suppl.29*, Oxford.
- Rethemiotakis, G., 2014. *Knossos: a Middle Minoan III building in Bougadha Metochi*. London
- Roccheti, L. 1990. La Necropoli di Curtes. *Χανιά, ΔΚΣ Στ' (1990), A2, 261-5*.
- Rohde, E. 1925. *Psyche. The cult of souls and the belief in immortality among the Greeks*. Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Rombos, T. 1988. The iconography of Attic late Geometric II pottery. Partille, Sweden.
- Sackett, L. H., Hankey, V., Howell, R.L., Jacobsen, T.W., Popham, M. R. 1966. Prehistoric Euboea: contributions to word a survey. *BSA, suppl. 61 pp. 33-112*
- Simantoni- Bournia, E., 2004. *La cèramique Grecque á reliefs: ateliers insulaires du VIIIe au VIe siècle avant*. Geneve: Droz.
- Smithson, E.L. 1968. The Romp of a Rich Athenian Lady, Ca850 B.C. *Hesperia 37 (1968)* 77-116
- Stampolidis, N. CH. 1996. *Eleutherna III. 3.Reprisals, contribution to the study of the customs of thegeometric-archaic period in Greece*. Rethymnon
- Stromberg, A. 1993. *Male or female: a methodological study of grave gifts assex-indicators in iron Age burials*. from Athens Jonsered.
- Tatton-Brown, V. 1997. *Ancient Cyprus*. London.

